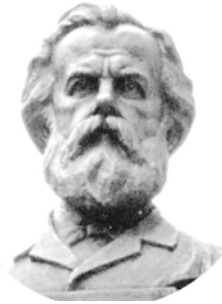

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

НАУКОВИЙ ЧАСОПИС

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М.П.ДРАГОМАНОВА

Серія 22

Політичні науки
та методика викладання
соціально-політичних дисциплін

Випуск 3

Київ
Вид-во НПУ імені М.П.Драгоманова
2010

УДК 066:32:372:832

ББК 66:74.263

Н 34

Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін.

Збірник наукових праць Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова.
– К.: Видавництво Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова, 2010.
– Випуск 3. – 212 с.

У збірнику вміщені наукові праці викладачів, докторантів, аспірантів, студентів, у яких висвітлюються сучасні теоретичні, наукові та науково-методичні питання політичних наук.

Рекомендовано до друку Вченою радою Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова (протокол № 11 від 27 квітня 2010 року).

Збірник „Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін” зареєстровано Державним комітетом інформаційної політики, телебачення і радіомовлення України (свідоцтво № 13895-2869Р, серія КВ від 22.04.2008р.) як наукове видання, в якому публікуються результати сучасних наукових досліджень в галузі політології.

Вищою атестаційною комісією України збірник „Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін” визнано як фахове видання з політичних наук (за постановою Президії ВАК України №1-05/2 від 10 березня 2010р.).

Рецензенти: **Антонюк О.В.**, доктор політичних наук, професор;
Головатий М.Ф., доктор політичних наук, професор;
Картунов О.В., доктор політичних наук, професор.

Склад редакційної колегії:

Андрусишин Б.І.	доктор історичних наук, професор, академік УАПН;
Андрущенко В.П.	доктор філософських наук, професор, академік АПНУ;
Бабкін В.Д.	доктор юридичних наук, професор;
Бабкіна О.В.	доктор політичних наук, професор, академік УАПН;
Бебик В.М.	доктор політичних наук, професор;
Бех В.П.	доктор філософських наук, професор, академік УАПН;
Булда А.А.	доктор педагогічних наук, професор;
Варзар І.М.	доктор політичних наук, професор, академік УАПН;
Волинка Г.В.	доктор філософських наук, професор, академік УАПН;
Головатий М.Ф.	доктор політичних наук, професор;
Горбатенко В.П.	доктор політичних наук, професор, академік УАПН;
Дробот І.І.	доктор історичних наук, професор;
Зеленько Г.І.	доктор політичних наук;
Кремень В.Г.	доктор філософських наук, професор, академік НАНУ
Михальченко М.І.	доктор політичних наук, професор;
Розова Т.В.	доктор філософських наук, професор;
Телешун С.О.	доктор політичних наук, професор;
Хилько М.І.	доктор філософських наук, професор;
Храмов В.О.	доктор політичних наук, професор.

© Національний педагогічний університет імені
М.П.Драгоманова, 2010

Зміст

ІСТОРІЯ ТА ТЕОРІЯ ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ

Бабкіна О.В. ДЕРЖАВА І ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО: МЕХАНІЗМ СТРИМУВАНЬ І ПРОТИВАГ.....	5
Горбатенко І. А. ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА ЯК ОБ’ЄКТ ПОРІВНЯЛЬНО-ПОЛІТОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ.....	12
Денисюк С. Г. ПОБУДОВА ПОЛІТИЧНИХ КОМУНІКАЦІЙ У СИСТЕМІ «АВТОРИТАРНА ВЛАДА–ОПОЗИЦІЯ».....	17
Климкова І.І. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ КУЛЬТУРИ ПАРЛАМЕНТСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ.....	24
Мармазова Т.І. КОМУНІКАТИВНА ФУНКЦІЯ ПОЛІТИКИ: АНАЛІЗ ОСНОВНИХ ЗМІСТОВНИХ СКЛАДОВИХ.....	
Панченко Т.В. ЕВОЛЮЦІЯ ПРИНЦИПУ СУБСИДІАРНОСТІ В ПОЛІТИЧНІЙ ФІЛОСОФІЇ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ФЕДЕРАЛІЗМУ.....	29
Радченко Л. М. СПІВВІДНОШЕННЯ ПОНЯТЬ ПОЛІТИЧНІ ІНТЕРЕСИ І ПОЛІТИЧНІ ПОТРЕБИ В ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ СУСПІЛЬСТВА.....	35
Воляннюк О.Я. СТРУКТУРНІ ЕЛЕМЕНТИ СУСПІЛЬНОЇ ПАМ’ЯТІ: ПОЛІТОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ.....	42
Матвійчук А. О. МІСЦЕ МОДЕЛЕЙ ПОЛІТИКО-УПРАВЛІНСЬКОГО ЦИКЛУ В ТЕОРІЇ ПРИЙНЯТТЯ ПОЛІТИЧНИХ РІШЕНЬ.....	48

РЕАЛІЇ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОЛІТИЧНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ

Остапенко М.А. ПАРТІЙНИЙ ПЛЮРАЛІЗМ В УКРАЇНІ: ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ.....	59
Цокур Є. Г. ПЕРСПЕКТИВИ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ.....	65
Юрійчук Є. П. РОЛЬ ДЕРЖАВНОГО РЕЄСТРУ ВИБОРЦІВ В УКРАЇНІ В ПРОЦЕСІ ЕЛЕКТОРАЛЬНОЇ ЛЕГІТИМАЦІЇ ПОЛІТИЧНОЇ ВЛАДИ.....	70
Колісніченко Р.М. ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНІ ОРІЄНТАЦІЇ ЯК СКЛАДОВА ДЕМОКРАТИЧНОЇ ЕЛЕКТОРАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ УКРАЇНСЬКОЇ МОЛОДІ (частина І).....	78
Череватий С. В. ЄВРОПЕЙСЬКІ ЦІННОСТІ ДЛЯ УКРАЇНИ: ЛІНІЯ ГОРИЗОНТУ ЧИ СПРИНТЕРСЬКА СТРИЧКА?.....	84

ПОЛІТИЧНІ ЕЛІТИ ТА ЛІДЕРСТВО

Ярова Є.В. ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ЕЛІТИ В КОНТЕКСТІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ В УКРАЇНІ.....	88
Матушенко О.В. ПОЛІТИЧНА ЕЛІТА: ЧИ ВАРТО ГОВОРИТИ ПРО ЦІННОСТІ?.....	92
Сельська Г. В. ВПЛИВ НАЦІОНАЛЬНОЇ ТА РЕГІОНАЛЬНОЇ ЕЛІТИ НА СТАНОВЛЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ НАЦІЇ.....	102
Шипіцина І.М. ГЕНДЕРНИЙ АСПЕКТ ПОЛІТИЧНОГО ЛІДЕРСТВА.....	109

ПРОБЛЕМИ СУСПІЛЬНОЇ ЗЛАГОДИ ТА ТОЛЕРАНТНОСТІ

Логвиненко С. В. НАЦІОНАЛЬНА КОНСОЛІДАЦІЯ І ПРОБЛЕМИ ТОЛЕРАНТНОСТІ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ ТА ТЕРОРИСТИЧНИХ ЗАГРОЗ.....	113
Опанасенко Ю. Є. “НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ” ЯК РІЗНОВИД СУСПІЛЬНОЇ ЗГОДИ.....	119

Савич І.О. ТЕОРЕТИЧНЕ ПІДГРУНТЯ ПРОБЛЕМИ ТОЛЕРАНТНОСТІ В КОНТЕКСТІ ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ.....	126
Волощук Ю. І. РЕЛІГІЙНА ПОЛІТИКА РУМУНІЇ ПО ВІДНОШЕННЮ ДО УКРАЇНСЬКОЇ МЕНШИНИ (1918-2000 рр.).....	130
Вяльцева Ю.С. ПРОБЛЕМИ ІНТЕГРАЦІЇ МУСУЛЬМАН КРИМУ В УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО.....	137

СОЦІАЛЬНА ПОЛІТИКА

Пантюхін В. О. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК РЕГІОНУ В УМОВАХ РЕФОРМУВАННЯ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ.....	143
Лук'янова Н. Л. СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ДЕТЕРМІНАЦІЇ ЦІННОСТЕЙ ДІТЕЙ, СІМ'Ї ТА МОЛОДІ В КОНТЕКСТІ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ НИХ ТА НАЦІОНАЛЬНИХ ПРОБЛЕМ В НОВІТНІЙ УКРАЇНІ: ПОЛІТОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ.....	148
Семенець-Орлова І.А. МОДЕЛІ СІМЕЙНОЇ ПОЛІТИКИ В СВІТІ: ОЦІНКА В КОНТЕКСТІ АНАЛІЗУ РІВНЯ НАРОДЖУВАНOSTІ ТА ДЕЯКИХ ІНШИХ СТАТИСТИЧНИХ ДАНИХ...	154

ПРОБЛЕМИ ГЛОБАЛЬНОГО РОЗВИТКУ

Смоляннюк В.Ф. ГЕОПОЛІТИЧНІ АКЦЕНТИ ХХІ СТОЛІТТЯ: НАСТУПНА СТАНЦІЯ «БАГАТОПОЛЯРНІСТЬ»?.....	162
Стариш А.Г. ИНФОРМАЦИОННОЕ ИЗМЕРЕНИЕ ЦИВИЛИЗАЦИИ.....	168
Шутов Р. В. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗОВНІШНІХ ІНФОРМАЦІЙНО ПСИХОЛОГІЧНИХ ВПЛИВІВ.....	176

МЕТОДИКА ВИКЛАДАННЯ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ДИСЦИПЛІН

Зеленько Г. І. МЕТОДОЛОГІЯ ПОРІВНЯЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ.....	184
Карнаух А. А. РОЛЬ ПОЛІТИЧНОЇ ОСВІТИ ТА ВИХОВАННЯ У ПРОЦЕСІ ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ МОЛОДІ.....	190

РЕЦЕНЗІЇ

Смоляннюк В.Ф. МІЖ МИНУЛИМ І МАЙБУТНІМ (Знайомство з новим навчальним посібником для юристів і політологів).....	196
---	-----

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

Варзар І.М. СОРОКАРІЧНА ГЕНЕЗА КАФЕДРИ ПОЛІТИЧНИХ НАУК У ГРАНЯХ "ІДЕОЛОГІЧНОГО КРИСТАЛА" ТА У МЕМУАРНІЙ ПРИЗМІ АСПІРАНТСЬКОЇ ДОЛІ АВТОРА СТАТТІ.....	199
ВЧЕНИЙ-НОВАТОР І ТАЛАНОВИТИЙ ПЕДАГОГ	210

ІСТОРІЯ ТА ТЕОРІЯ ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ

Бабкіна Ольга Володимирівна,
доктор політичних наук, професор,
завідувач кафедри політичних наук
НПУ імені М.П. Драгоманова

УДК 32 : 321 .01 + 342.5

ДЕРЖАВА І ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО: МЕХАНІЗМ СТРИМУВАНЬ І ПРОТИВАГ

У статті проаналізовані механізми взаємодії держави та громадянського суспільства. Визначено межі етатистського та приватного у політичному житті суспільства. Питання розподілу влади розглядається в контексті процесів демократизації.

Ключові слова: держава, громадянське суспільство, демократія, демократизація, влада.

В статье проанализированы механизмы взаимодействия государства и гражданского общества. Определены границы етатистского и частного в политической жизни общества. Вопрос распределения власти рассматривается в контексте процессов демократизации.

Ключевые слова: государство, гражданское общество, демократия, демократизация, власть.

The article analyzed the mechanisms of interaction between state and civil society. Here fined the state and private boundaries in the political life of society. The distribution of power is considered in the context of democratization processes.

Key words: state, civil society, democracy, democratization, authority.

Для розуміння розвитку сучасних політичних процесів в Україні велике значення має проблема розвитку демократії і процесу демократизації. Серед багатьох факторів демократичних перетворень не можна не зважити на такі як певний рівень соціально-економічної модернізації суспільства, ступень розвитку політичної культури, створення масового середнього класу, становлення громадянського суспільства.

Громадянське суспільство, „суспільна контрвлада” – це ключове поняття в сучасній політичній науці. Громадянське суспільство трактується, як загальнолюдська та цивілізаційна цінність системи, що саморегулюється і визначає тенденцію до подальшого моноцентричного розвитку соціально-економічної, політичної і культурної багатоманітності сучасного суспільного життя. Це свого роду соціальний простір в якому люди взаємодіють між собою в якості незалежних одне від одного і від державних органів індивідів і груп. Це система самостійності суспільних інститутів і міжособистісних відносин, які створюють умови для самореалізації окремих індивідів та їх об'єднань, як різні словники політичної думки наголошували на протиставленні громадянського суспільства державі, партіям більшості, прямо правлячим, ідеологічному універсалізму, порушенню прав людини. При цьому соціальна цінність громадянського суспільства – права людини на свободу власної самоорганізації, на свою унікальність. Повноцінне функціонування громадянського суспільства є фактором соціальної стабільності, тому що відокремлює політичну сферу суспільства від інших, економічних, соціально-культурних тощо. Сфера приватних інтересів вивільняється від політичного контролю, відбувається соціальна самоорганізація суспільства.

Сутність, головна ознака громадянського суспільства, що робить його підоймою легітимації державної влади й соціальної демократизації, полягає у його відмежованості, відокремленості від державної машини як апарату громадянського адміністрування. Громадянське суспільство – це альтернатива, конвент державного врядування з властивими

останньому формалізмом, ієрархією, централізованою директивністю й етатистичними замахами. Це не структурна одиниця, а перш за все спосіб життя людей у стилі приватності, сфери людської свободи, це життєдіяльність особистостей поза офіційної регламентації, властива кожній людині частка неказенного, «штатського», цивільного у її житті. Доречі у англійській мові воно так і називається – «civic society».

Альтернативність ознак та цінностей держави й громадянського суспільства аж ніяк не означає їх взаємовиключної антагоністичності, а, навпаки, зумовлює їхню потребу одне в одному. Без держави неможливе громадянське суспільство, без громадянського суспільства неможлива повноцінна правова держава. Вони – немов дві органічні складові збалансованої цілісності життя людини, як нерозривні сфери суспільного буття, перебувають одночасно у нерозривному зв'язку та опозиції, немов своєрідні спаринг-партнери, доповнюють і стримують одне одного. Саме взаємодія держави з її візаві – громадянським суспільством – визначає тип існуючого режиму: тоталітарного, авторитарного чи демократичного [7].

Держава потрібна громадянському суспільству, аби запобігти загрози руйнування спільноти, що незмінно виникає у її додержавному чи позадержавному стані, коли кожна людина почувається цілком вільно і керується лише власними інтересами і уявленнями про належне, а мотивами, що визначають її дії, постають перш за все реальні потреби та вимоги здорового глузду, а не офіційні директиви чи партійно-ідеологічні максими. До того ж слід зауважити, що складовою громадянського суспільства як царини неформального, державно нерегламентованого життя людей є й поза легітимні, „тіньові” прояви суспільної взаємодії, наприклад, кримінал. Визначний соціальний мислитель XX сторіччя Карл Попер зазначив з цього приводу : «У числі серйозних недоліків західних суспільств належить згадати злочинність, що проявляє себе у багатьох формах – наприклад, у зловживаннях свободою ринку. Ці зловживання значно почастишали після Другої світової війни і в наш час зупинять серйозну проблему для нашого суспільства».

Отож держава має бути відповідальною за розвиток соціальної кооперації, за дотримання порядку, збереження умов господарювання, протидію сили, що загрожує соціальній цілісності й спрямуванні на руйнування «соціальної солідарності». Порушення органічної збалансованості між державою і громадянським суспільством призводить або до політики етатизму, або в разі абсолютизації принципу «Laissez faire» (вимоги відпустити життя суспільства на вільний і безконтрольний самовплив, лібераліське покладання надій тільки на підприємницьку ініціативу та самоврегулювання засобами конкуренції, механізмами попиту та пропозиції тощо), до стихії руйнівного хаосу.

У наш час держава все більше активно (і це стосується не тільки Сходу, а й Заходу) втручається в господарювання, зосереджує під своїм контролем ключові його галузі шляхом націоналізації або й через безпосереднє управління.

Сучасній західній політології, політичній свідомості і світовій політиці й практиці у встановленому до проблем «держава – суспільство» властива тенденція поступового витіснення антиетатистичних поглядів і концепцій, що створили основу традиційної ліберальної свідомості, концепціями «посилення регулюючої ролі як гаранта демократії і прав людини, як інструмента соціально-економічних перетворень». Здійснення кейнсіанської ідеї про необхідність активного державного впливу на економічне й соціальне життя як засобу стабілізації господарчих, виробничих і політичних процесів призвело до поширення у другій половині нинішнього століття практики «держави загального добробуту», що може бути кваліфіковане як своєрідне, сучасне втілення ліберальної філософії, як неолібералізм. Згідно з цією концепцією цілковите панування приватної власності та вільної конкуренції призводить до надмірної соціально-економічної поляризації населення, до загострення боротьби класів і верств між собою.

Державне ж регулювання економікою сприяє подоланню соціальних проблем та класових антагонізмів шляхом створення змішаної економіки, завдяки активній регулюючій ролі уряду й політиці соціальних послуг.

Держава нині все більше визначається активним учасником економічного й суспільного життя. Державні «інтервації», регулюючи втручання у господарювання вважаються необхідними і неминучими хоча б через те, що профілактичні заходи уряду (економічні та політичні) дозволяють попередити соціальні конфлікти.

Істотна різниця між ліберальним світоглядом та способом мислення, характерним для тоталітарних суспільств полягає у тому, що перше сприяє добробуту індивіда, натомість друге розглядає державу як самоціль, а індивід – лише як необхідні складові, чий добробут має підпорядковуватись містичній усезагальності, що слугує прикриттям інтересів правителів. Неоліберальне, тоталітарне чи авторитарне суспільство характеризується тим що сфера приватного життя людей цілком, або переважно підпорядковується державі, яка активно втручається у її здійснення й централізує управління ними, піддає формалізації та збюрокраченню, етатизації – політиці поширення необмежених повноважень держави на гень царини життя. Подібні ознаки тоталітаризму неважко і у більш пізніх, навіть нам відомих суспільствах. Однак і тут сфера свободи, громадянського, цивільного, хоча й піддається утискам, звужується проте не зникає зовсім. Свідченням цього були хоча б такі феномени як дисидентство, «кухонне вільнодумство», «авторська» пісня і багато іншого в нашому радянському минулому.

Усе ж громадянське суспільство – це не сукупність якихось утопічних досконалих індивідів з розвинутим почуттям демократичної громадянськості, а здійснення невмирущої потреби й невід’ємного права кожного та приватне життя, на особисті уподобання. Одним з наслідків демократичного реформування радянського суспільства, відтворення й розширення вільної, спонтанної, приватної складової життя громадян постало визнання принципу плюралізму, відновлення в правах поняття «громадянське суспільство», яке перед цим було вилучено з нашого політичного лексикону, а зараз стало одним з ключових.

Через те, що держава, офіційна влада завжди тяжіє до абсолюту, суспільство потребує важелі «противаг» щодо неї. Громадянське суспільство є запорукою «стримування» держави, важливою складовою поділу влади поряд з везівісними її «гілками».

Якщо тоталітаризм характеризується пригніченням громадянського й прагненням цілком підпорядкувати його державі, то авторитарний режим складається зі співіснування сильної державної влади, спроможної реформувати життя спільноти, проводити непопулярні рішення та розвинутого громадянського суспільства, яке протистоїть їй, стримує надмірні етатистські посягання. Повноцінне, приватне життя людей потребує існування держави як своєї передумови. Але й саме розвинуте громадянське суспільство уможливорює утворення правової держави, є основою стабільного демократичного політичного режиму й авторитарної влади.

Саме прагненням обмежити самовладдя абсолютизму була породжена у західному світі практика конституціоналізму, відповідно до якої основний закон держави є визначення межі поширення прерогатив влади, своєрідною угодою про її обмеження, окреслення «простору» життєдіяльності громадян у цивільному плані.

Конституція – це своєрідна демаркація кордону між компетенціями верховної державної влади, з одного боку, та права й свободами громадян – з іншого. Вона покликана насамперед регламентувати владу правителя, встановити принцип, яким має відповідати здійснення владних функцій.

Історично конституції приймали для того, щоб зупинити сваволлю влади (через це конституційну монархію ще називають обмеженою монархією).

Так само й інший атрибут сучасної демократії – парламентаризм, який виріс із станового представництва, є механізмом транслявання й вираження інтересів окремих верств на кону функціонування державної влади, домагання їх урахування і здійснення. Іншим каналом висловлення волі громадянського суспільства є політичні партії, значущість яких у політичному житті демократичної спільноти не потребує доведення. Існують й інші форми стимулюючого, а також демократизуючого впливу громадянського суспільства на державу, такі як політичні вибори чи не інституціолізовані форми громадянської непокори

(яскравим прикладом, свідчення впливовості громадянського суспільства можна назвати події у Сербії, Болгарії чи й у всіма забутій Албанії, Киргизії-2010) [9].

Держави покликана перш за все захищати особисту свободу й власність, здобуту власною ж працею людей; вона повинна діяти тільки у строго окреслених межах, вихід за які може призвести до громадянської непокори; людям потрібно мати право протистояти сваволі уряду, чинити йому опір і навіть вдаватися до сили для його повалення, у разі якщо він спиратиме свою владу на завойовництво, тиранію, або у випадку його розвалу.

Отож не тільки держава потрібна громадянському суспільству, а й, навпаки, громадянське суспільство є чи не найпершим, що уможливорює демократичну правову державу, хоча б через те, що виконує важливу легітимізуючу роль щодо держави. Адже саме визнання й прийняття поспільством владних структур і настанов надає їм ознак правдивості, законності, прийнятності, уможливорює їх дієвість і зрештою стабільність існуючого ладу.

На вітчизняних теренах спроби розрізнити суспільство і державу відбуваються принаймні від часів імператриці Катерини II, яка у 1785 році видала указ про «Жалувану грамоту дворянам». У ньому вперше в російській імперії проголошено визнання громадянського (цивільного) стану бодай однієї верстви населення – дворянства. Адже досі, відповідно до указу ще Івана IV, дворяни так само як і кріпаки (навіть жалюгідні рештки свободи в селян забрав Борис Годунов, згадаймо «Юр'їв день») вважалися власністю государя. Катерина II мала намір видати ще й закон, за яким усі руські люди, що народилися, починаючи з поточного року, незалежно від соціального походження, вважалися б вільними громадянами. Відбиттям процесів формування громадянського суспільства у вітчизняній історії можна вважати Галицький сейм та державну думу, які формувалися на куріальній основі, тобто структуровано репрезентували різні верстви населення. Своєрідним втіленням норм громадянського суспільства був общинний уклад селянського життя у XIX столітті.

Передумовами а також суттєвими ознаками громадянського суспільства є ринкова економіка з властивою їй багатоманітністю форм власності і відкритою конкуренцією, структурованість суспільства, виокремленість різних груп і верств у ньому, відповідна множинність незалежних політичних сил і партій, недирижовано формована громадська думка і, найголовніше, вільна особистість з розвинутим почуттям власної гідності і цінуванням приватності особистого життя. Громадянське суспільство – це таке існування людини, коли вона має перед собою державу, дотримується її настанов, але усе ж не допускає того, щоб держава й її структура цілком поглинули її особистість і життя, завжди зберігає й цінує компонент приватного у власному ставленні до подій чи у їх здійсненні. Громадянське суспільство - це виокремлена від держави структура суспільства, площина приватного, реального життя, автономна сфера суспільного буття, яка не підлягає прямому контролю й регламентуванню з боку влади, сфера безпосередніх і розмаїтих інтересів, їх вираження й здійснення. Це форма спілкування людей, як приватних осіб, поведінка яких регулюється безпосередньо самими ж людьми, невідчужено, перш за все через норми моралі.

Громадянський стан суспільства означає ще й структурованість спільноти, її складеність з різних верств і прошарків, соціальну диференційованість. Це також свобода асоціацій індивідів за інтересами і уподобаннями, коли окремі верстви населення утворюють свої угруповання й добровільні об'єднання, як інституції вираження їхніх інтересів. Це плюральне й конфліктне суспільство.

Громадянське суспільство – це певний механізм неформального соціального партнерства, яке уможливорює здійснення й баланс існуючих інтересів. Воно передбачає свободу асоціації індивідів, коли добровільні об'єднання й організації виражають інтереси і прагнення різних верств населення. Союзи підприємців, найманих робітників, органи виробничого самоврядування, спілки споживачів та багато інших структур покликані забезпечувати дотримання цивілізованих відносин між усіма учасниками виробництва й обміну, пом'якшувати зіткнення численних приватних устремлінь. Важливими інституціями, що репрезентують окремі, групові інтереси на загальному, державному рівні, в

сучасному суспільстві є політичні партії, які дехто вважає атрибутним феноменом громадянського суспільства, ця думка, на наш погляд, є вірною до того моменту поки політичні партії не перетворюються на правлячі парламентські сили, тоді вони представляють систему парламентаризму, тобто державні інституції [8].

Соціальна структурованість, диференційованість є невід'ємною ознакою громадянського суспільства; конкуренція й мобільність роблять його життєспроможним і збалансовано стабільним. Тож будь-які спроби вилучити конфлікти суспільного буття виявляються марними й безпідставними – їх неможливо позбутися цілком і завдання влади має полягати в тому, щоб регулювати їх, створювати рівні вихідні шанси для всіх учасників групових змагань, забезпечувати дотримання встановлених правил взаємодії. Від того, у який спосіб і наскільки успішно вона справляється з цим завданням, залежить міра її авторитетності і легітимності серед суспільства.

Громадянське (його ще можна назвати цивільним, неказеним) це суспільство, емансиповане від держави, сфера спонтанного самовияву вільних індивідів і добровільно сформованих асоціацій та організацій громадян, яке захищена законом від прямого втручання й довільної регламентації з боку органів державної влади. Воно втілюється у приватному житті громадян, в існування вільного ринку, у безперешкодному поширенні національних, духовних, релігійних, моральних тощо цінностей. Підґрунтям громадянського суспільства є життя індивідів як приватних осіб, сукупність вільно встановлених ними між особових зв'язків (сімейних, общинних, економічних, культурних, релігійних тощо), розмаїття властивих їм інтересів, можливосте й і способів висловити та здійснити їх. Громадянське суспільства – це сфера дійсного життя людей на протигагу штучності, умовності, формальності й бюрократичності державного, казенного, офіційного його пласту; це сфера свободи на відміну від необхідності, вимушеності дотримання встановленого владою порядку. Якщо в громадянському суспільстві мотивами, що визначають дії людей, є перш за все їхні реальні потреби та вимоги здорового глузду, то для держави і виконавців її волі понад усе є формальний бік справи. Будь-яка подія в житті людини визначається реальним фактом у сфері державного тільки після виконання належних формальних процедур, документального її засвідчення: складання відповідного протоколу, підписання офіційного акту тощо.

При аналізі сьогоденних процесів життя Україні слід виходити із специфіки пострадянського суспільства на фундаменті якого відбувається розбудова нових політичних структур. Крім того, істотним при такому аналізі виявляється врахування і інших параметрів.

По-перше, порівнюючи історичні обставини виникнення інститутів представницької демократії в західних країнах із сучасними українськими, необхідно визначити передумови, наявність або відсутність яких обумовлює плин цього процесу. По-друге, необхідно враховувати сучасний стан і особливості розвитку демократичних інститутів там, де вони існують вже давно. Так, «приміряючи» відомі з досвіду західних країн ознаки партій, парламентів, виборів, конституцій, опозицій тощо до вітчизняних реалій, необхідно не тільки зосереджуватись на нормативних моделях, або на зразках, які не завжди відображають сьогодення західних суспільств. Перш за все зараз вони піддаються дуже серйозним змінам, не враховувати які не можна. Крім того, подекуди західні зразки враховуються не тільки в науковому аналізі, але свідомо чи підсвідомо на них орієнтуються діючі політики, які намагаються творити вітчизняні демократичні інститути за подобою західних. В їх діяльності яскраво проявляється конфлікт між розумінням власної вигоди, доцільністю та уявленням про те, «як повинно бути», що засновано на тому, що було властиво «колисці» демократії в більшості випадків, а не сьогодні.

Очікування моменту визрівання наших політичних інститутів до рівня «класичних» моделей характеризує не тільки багатьох вітчизняних теоретиків і практиків, але і західних (тези про «незавершеність інституціоналізації партійної системи», «початок становлення громадянського суспільства»), нібито Україна повинна чекати завершення цих політичних

процесів, повторюючи (хай навіть зі своєю специфікою) вже пройдений шлях, який країна тільки розпочинає.

Між тим, на початку XXI століття неможливо повторити той розвиток, який був властивий демократичним системам в минулому, за інших історичних обставин. Наприклад, якщо подивитись на умови виникнення громадянського суспільства на Заході, то стає очевидним що сьогодні таких обставин немає у жодній з країн світу, тим паче в Україні. Своєрідність історичної ситуації в Україні, як і в деяких інших пострадянських країнах, полягає в тому, що усвідомлена розбудова демократичних інститутів після класичної багатолітньої тоталітарної диктатури потребує водночас формування основ громадянського суспільства та відповідних соціальних інститутів. Дуже популярне порівняння сучасних посткомуністичних трансформацій з країнами Латинської Америки, що звільняються від наслідків різних видів диктатур, потребує врахування тієї обставини, що в жодній з цих країн, навіть при особливій жорсткості їх авторитарних режимів, не були зруйновані майже всі способи економічної та соціальної самодіяльності і групової ідентифікації, які історично склалися в них. А в Україні в складі СРСР задля «великої мети» - побудови безкласового суспільства – цілеспрямованому руйнуванню, або тотальному одержавленню піддавались практично всі соціальні спільноти: класові, станові, релігійні, професійні, ідеологічні тощо. Хоча саме вони на межі XIX-XX століть ставали структурними підґрунтями політичних систем західної демократії. Країни Східної та Центральної Європи, так само як і частина колишніх радянських республік, країн Балтії, зберегли релігійні, національні, а де-не-де навіть політичні форми громадянського суспільства.

Для України ж, так само як і для Росії характерним є розвиток механізму соціальної інженерії, що обумовлює їх унікальність. У той же час, саме ця особливість уможливорює найбільш сприятливий контекст для найсучасніших факторів, які в інших країнах торують собі шлях крізь уламки спільнот, що існували в минулому. Чи можливо сподіватися, що на цьому ґрунті виникнуть громадянські структури, що століттями виростали з багатозарової соціальності західноєвропейського суспільства в процесі його еволюції? Між тим, на появу саме таких структур очікують прибічники ліберально-демократичних цінностей в Україні.

Чи можливо взагалі на початку XXI століття, виникнення громадянського суспільства типу індустріальної стадії розвитку людства?

Світовий досвід свідчить, що витоки політичної активності має в демократичному процесі – розвинуте громадянське суспільство. Саме воно створює міцний фундамент реальної демократії. Становлення зрілого громадянського суспільства в Україні вимагатиме багатьох десятиріч, проте деякі його елементи і структури вже сьогодні стають опорою утвердження сильної демократичної влади. Відомо, що громадянське суспільство структурно являє собою сукупність об'єднань, асоціацій, спілок (професійних, творчих, культурних, освітніх тощо), що пов'язані між собою не вертикально ієрархічними залежностями, а горизонтальною мережею взаємовідносин. Громадянське суспільство створює таке соціальне середовище індивідів, де відбувається їх громадська життєдіяльність. Незалученість до структур громадянського суспільства порушує визначеність політичних поглядів і позицій людей, підпорядковуючи їх кон'юктурним тенденціям. Лише в надрах громадянського суспільства народжується і набуває розвитку демократична політична культура. На цій основі політична демократія перетворюється у спосіб життя громадян.

Таким чином, вплив громадянського суспільства на політичну систему, державну політику і право, правовий статус людини є найважливішим виміром демократії. На жаль, історичний досвід і логіка сучасного розвитку України не сприяють швидкому і безупинному вирішенню Україною цього завдання. За влучним висловом В.Полохала реалії і динаміка соціополітичного розвитку України кінця 90-х років свідчить про існування «негромадянського суспільства». В пострадянській Україні, яка потрапила в смугу тривалої економічної кризи і перетворилась в одну з найбідніших країн Європи, сьогодні майже не існує «середнього класу» - соціальної бази громадянського суспільства. Замість нього сформований соціум «середнього українця» як основи суспільства «негромадянського».

Відсутність в Україні адекватної з точки зору політичної теорії соціальної бази демократії ускладнює політичну демократизацію, перехід до ринкової економіки.

З розпадом СРСР, поглибленням економічної кризи і початком реформ «колишній середній клас» (в основі якого була не власність, а інституціональна позиція в державній системі) маргіналізувався при поляризації суспільства. «Новий середній клас» так і не з'явився. Проблема в формуванні соціальної бази демократизації, «нового середнього класу», заснованого не на відносинах з державою, а на відносинах приватної власності, залишається невирішеною і в сучасній Україні. В цьому полягає особливість посткомуністичної трансформації України – необхідно створити «клас підприємців», і успіх демократизації значною мірою залежить від того, коли це відбудеться.

Сучасний перехідний до ринкової економіки період виявився не стільки власне періодом переходу, скільки періодом становлення – в майбутньому – подоланням моделі, далекої від сучасного регульованого ринку, виробничої демократії, соціального партнерства, суспільної солідарності. Сучасна модель, з одного боку, окреслює підходи до цього, а з іншого, блокує рух до них. Якщо деякі стабілізаційні авторитарні системи були здібні проводити успішну економічну політику, то господарські наслідки тоталітаризму виявилися жахливими. Жодна з ідеологічних завдань соціалістичних держав радянського типу не була такою мірою реалізована як заміна ринку централізованою плановою економікою. Дійсно, в економічному плані наслідки соціалізму найтяжчі. Враховуючи всі ці обставини, революційне прагнення до введення ринкової економіки тягне за собою серйозний політичний ризик. Неминучі витрати на цьому поприщі пов'язані з високою ціною у вигляді народного протесту проти негативних соціальних наслідків імпровізованого переходу до ринкової економіки, а також з електоральними поразками реформаторських урядів. Іншими словами, політична свобода в країнах незрілої демократії виявляється перепорою на шляху реалізації реальних потреб економіки. Чим енергійніше і послідовніше новий уряд здійснює перехід до ринкової економіки, тим вищою виявляється соціальна ціна реформ. Тому політичні сили опиняються перед дилемою – так званої «шокової терапії». Або поступового переходу до ринку із «справедливим розподілом соціальних витрат реформ». Досвід останнього десятиріччя доводить, що політичний протест під час системної трансформації часто стає надійним показником швидкості проведення реформ.

Література:

1. Актуальные проблемы Европы. Дилеммы европейской демократии в начале XXI ст.: Сб. науч. трудов / РАН ИОН. – Ред.-сост. Т.Н. Мационашвили. – М., 2005. – 220 с.
2. Бербер Б. Сильна демократія: політика учасницького типу // Демократія: Антологія / Упоряд. – К.: Смолоскип, 2005 – С. 254-262.
3. Барков В.Ю. Социально-политическое становление гражданского общества в Украине. – Дис. докт. полит. наук Рукопись. – К., 1999. – 370 с.
4. Гаджиев К.С. Концепция гражданского общества: идейные истоки и основные вехи формирования // Вопросы философии. – 1991. - №7.
5. Громадянське суспільство в сучасній Україні: специфіка становлення, тенденції розвитку / За заг. ред. Ф.М. Рудича. – К.: Парламентське видавництво, 2006. – 412 с.
6. Держава і громадянське суспільство в Україні: проблеми взаємодії: Монографія / Кресіна І.О., Скрипник О.В., Коваленко А.А., Перегуда Є.В., Стойко О.М., Балан С.В., Полішкарьова О.О., Явір В.А.,; За редакцією І.О. Кресіної. – К.: Логос, 2007. – 316 с.
7. Зеленько Г.І. Політична „матриця” громадянського суспільства: Досвід країн Вишеградської групи та України. – К.: Знання України, 2007. – 336 с. – Бібліогр.: с. 308-335.
8. Політична система та інститути громадянського суспільства в сучасній Україні: Навч. посібник / Ф.М. Рудич, Р.В. Балабан, Ю.С. Ганжуров та ін. – К.: Либідь, 2008. – 440 с.
9. Попер К. Відкрите суспільство та його вороги. – К., 1994. – Т.1

*Горбатенко Ірина Анатоліївна,
кандидат політичних наук,
доцент кафедри політичних наук
НПУ імені М.П. Драгоманова*

УДК 321:17

ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА ЯК ОБ'ЄКТ ПОРІВНЯЛЬНО-ПОЛІТОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

У статті проаналізовано основні напрями здійснення порівняльно-політологічних досліджень у сфері політичної культури. До таких напрямів автором віднесені: політичні цінності, національна і політична ментальність, традиційно-модернізаційні суперечності, політична культура еліти і лідерів, політична соціалізація.

Ключові слова: *політична культура, модернізація, традиція, політичні цінності, менталітет, популізм, політична соціалізація, політична еліта, політичне лідерство.*

В статье проанализированы основные направления осуществления сравнительно-политологических исследований в сфере политической культуры. К таким направлениям автором отнесены: политические ценности, национальный и политический менталитет, традиционно-модернизационные противоречия, политическая культура элиты и лидеров, политическая социализация.

Ключевые слова: *политическая культура, модернизация, традиция, политические ценности, менталитет, популизм, политическая социализация, политическая элита, политическое лидерство.*

The main ways of comparative researches in the sphere of political culture are observed in the article. These ways are: political valuables, national and political mentality, traditional and modernization discrepancies, political culture of elite and leaders, political socialization.

Key words: *political culture, modernization, tradition, political values, mentality, populism, political socialization, political elite, political leadership.*

Політична культура як об'єкт порівняльно-політологічних студій активно досліджується в сучасних умовах у рамках різноманітних концепцій плюралістичного суспільства. Англійський вчений Ентоні Сміт визначає плюралістичне суспільство як політично автономну систему, яка управляється меншістю, відмінною за своїм культурним рівнем і наділеною політично привілейованим становищем. Французький вчений Матей Доган визначає останнє як співіснування в рамках однієї держави замкнутих соціальних сегментів, які усвідомлюють свою виключність (етнічні, кастові, релігійні, мовні та інші суспільності) [1]. З точки зору М.Догана можна говорити, зокрема, й про антагоністичні сегменти, основною прикметою яких є намагання певних соціальних груп триматися за свої вузькогрупові інтереси. Від початку 90-х років XX ст., коли українське суспільство стало на шлях демократичного розвитку, воно також долучилося до когорти плюралістичних суспільств. І саме з цим пов'язана логіка та необхідність порівняльного вивчення політичної культури як державотворчого потенціалу незалежної України.

Поряд з вищезазначеним, дослідження політичної культури в порівняльній політології пов'язане з демократично вмотивованим поняттям „культурний плюралізм”. Зазначене поняття запровадили до обігу англійські теоретики Девід Фіджіс і Гарольд Ласкі. У США його в подальшому активно розробляли Девід Трумен і Едвард Шилз. Усі ці автори акцентували увагу на ролі різних груп у політичному житті. Вони виходили з того, що різноманітні організації переслідують різні інтереси й відповідно до цього спрямовують свою діяльність [2]. Лише через порівняльний аналіз ми в змозі усвідомити унікальність і специфічні особливості певних політичних явищ і процесів, мотивації групової та

індивідуальної поведінки. Одним із завдань, що стоять перед українським суспільством, є піднесення політичної культури до рівня, який відповідає демократичним принципам і здатен утвердити належний правопорядок, упорядкувати політичну поведінку, забезпечити основні права людини та поступальний розвиток демократичних інститутів.

Питаннями політичної культури займається чимало вітчизняних вчених, зокрема: О.Бабкіна, Б.Кухта, В.Бортніков, В.Нікітін, Л.Нагорна, Ф.Рудич, Н.Ротар, І.Варзар, Г.Зеленько, І.Кресіна, М.Михальченко, В.Ребало, В.Бебик, А.Карнаух, О.Картунов, В.Бушанський, М.Пірен, В.Мельник, М.Остапенко, І.Вільчинська, С.Корж, М.Хилько та ін. Однак ця проблема як у науковому, так і у практично-політичному плані залишається актуальною з огляду на незавершеність модернізації українського суспільства. У зв'язку з цим метою пропонованої статті є спроба розглянути основні напрями порівняльного дослідження політичної культури. До таких напрямів автором віднесені: політичні цінності, національна і політична ментальність, традиційно-модернізаційні суперечності, політична культура еліти і лідерів, політична соціалізація та ін.

Політичні цінності. Прояви культурного плюралізму значною мірою пов'язані з політичними цінностями й характерні сьогодні для більшості національних держав. Культурний плюралізм (населення Квебеку в Канаді, баски в Іспанії, русини в Україні) слід відділяти від соціального плюралізму, пов'язаного не з самотніми, особливими, а з фундаментальними, загальнонаціональними, цінностями. Зазвичай лише на цій основі можливо консолідувати суспільство. У останніх посланнях Президента України до Верховної Ради пріоритетними цінностями визначено державність, добробут населення, національну безпеку, європейський вибір, відданість загальнолюдським цінностям, права та свободи людини, консолідацію суспільства, якість життя людини.

Політичні цінності є своєрідним обмежувальним фільтром щодо здійснення державної політики. Такі неперехідні соціальні орієнтири як розподільна справедливість, легітимність, довіра, консенсус убезпечують політику від негативних проявів. У політичній науці проблема цінностей була сформульована Максом Вебером. Він вважав, що кожен політичний акт стає осмисленим лише у співвідношенні з цінностями, під впливом яких визначаються норми політичної поведінки людей та їх цілі. Американський соціолог Толкот Парсонс розглядав політичні цінності як вищі принципи, на основі яких досягається консенсус як у малих соціальних групах, так і в суспільстві в цілому.

Українська дослідниця Н.Жабінець на основі дослідження джерел та спостереження за розвитком України в умовах незалежності запропонувала схему, з якої постає зміст вітчизняної системи політико-правових цінностей. Її основу складають: 1) домінуючі ідеї-цінності, до яких відносяться: свобода, справедливість, політична стабільність, громадянське суспільство; 2) розвиваючі цінності, якими є: законність, політична лояльність, толерантність, схильність до компромісів, відповідальність, свідоме (неупереджене) ставлення до змін, ефективна участь у політичному житті, безпека, рівність, політичний суверенітет, патріотизм, плюралізм, легітимність, постматеріалізм та ін. [3].

Світовий досвід утвердження політичних цінностей засвідчує, що множення культурних спільнот часто пов'язане з прагненням центральної влади забезпечити уніфікацію, це зазвичай викликає зворотню реакцію. У своїх крайніх проявах культурний плюралізм здатен призвести до розпаду держави. Прикладом є відділення Пакистану від Індії. До негативних ціннісних проявів культурного плюралізму відносяться націонал-патріотизм, клієнтелізм, фракційність. У своєму позитивному вираженні він означає згладжування групових відмінностей, збереження соціальної стабільності. Девід Ніколз зазначає, що не слід намагатися насильницьки об'єднати суспільство. Абсолютно помилковою є ідея, що держава може існувати лише тоді, коли народ приймає загальну систему цінностей. У цьому контексті для порівняння важливе значення має дихотомія, яка часто застосовується в порівняннях політичної культури, а саме „культурна гетерогенність-культурна гомогенність”. Слід пам'ятати те, що специфіка політичної культури полягає в

способі життя, який ґрунтується на загальнолюдських та національних цінностях. Останні сприяють утворенню політичних цінностей, відповідно до яких у сучасних умовах якраз і здійснюється політична і правореалізуюча практика.

Національна і політична ментальність. З точки зору національної своєрідності політична культура кваліфікується як система політичних переконань, думок і цінностей, які превалюють у конкретній державі в певний відрізок часу. Йдеться про зв'язок між двома важливими поняттями, які часто порівнюються в рамках дослідження культури. Цими поняттями є „національна ментальність -- політична ментальність”.

Поняття «менталітет» або «ментальність», в річищі якого розвивається вказана тенденція, запроваджене в суспільні науки на початку ХХ ст. представниками історико-психологічного і культурно-антропологічного напрямків суспільної думки, які входили до французької школи «Аннали», Л.Леві-Брюлем, Л.Февром, М.Блоком та деякими іншими. Саме слово «ментальність» означає розум, інтелект, розумові особливості, ступінь інтелектуальної енергії, напрям мислення, характер або спрямування інтелекту [4].

Ментальність використовується, головним чином, для характеристики оригінального способу мислення, складу розуму, спрямування розумової діяльності чи інтелекту певних суспільностей. Так, наприклад, розрізняють менталітет національний (український, російський, грузинський, польський, німецький та ін.), регіональний (скандинавський, латиноамериканський та ін.). Поряд з цим виділяють менталітет певної соціальної групи, класу, прошарку (дрібнобуржуазний, інтелігентський, маргінальний та ін.). Іноді ментальність може відображати розумові здібності та рівень інтелекту його носіїв (високий, низький, багатий, бідний і т. д.) або політико-ідеологічні уподобання (ліберальний, тоталітарний, демократичний, пролетарський, революційний, реакційний і т. ін.).

З погляду сучасної політології політична ментальність означає певний рівень індивідуальної і суспільної свідомості, а також пов'язаний з ним спектр життєвих позицій, культури і моделей поведінки, які претендують на незалежність від офіційно визначених ідеологічних установок і політичних орієнтацій. Подібне визначення передбачає більш-менш стабільний, нормальний розвиток суспільностей. У кризових же для суспільства ситуаціях може виникати небезпека для цілісності менталітету, внаслідок чого з'являються гострі психологічні кризи для членів певної суспільності або групи людей, які призводять не лише до невласливої їм поведінки, а іноді навіть до руйнації усієї соціально-політичної надбудови і навіть до саморуйнації людської спільності. У подібних умовах найчастіше виникають відхилення, які прийнято називати нашаруваннями в ментальності. Однак, дослідження істориків, психологів, соціологів і політологів переконливо свідчать, що для ментальності в її загальному значенні властиве існування стійких національних характеристик, які майже непідвладні часові.

Отже, щоб досягнути феномен українського народу, слід на основі вивчення соціального досвіду інших країн якомога глибше усвідомити ті характеристики, що складають суму стійких творчих позицій українського менталітету, на які можна опертися, здійснюючи політичну модернізацію.

Традиційно-модернізаційні суперечності. Конфлікти між центром і периферією знайшли пояснення у тертях між відмінностями двох типів культур -- “модернізованою” і “традиційною”. У процесі спостереження за модернізацією незахідних країн виявилось, що традиція і модернізація не є антагонізмами. Часто вони досить вдало співіснують і взаємодіють (Японія, Південна Корея, Туреччина).

З розвитком міждержавних відносин стало зрозумілим, щоб конкурувати з іншими державами в умовах глобалізації, необхідно модернізуватися. Разом з тим, приклади модернізації традиційних суспільств доводять, що реформування завершується успішно лише тоді, коли воно здійснюється з урахуванням специфіки національної традиції. За розумних підходів остання не суперечить національному розвитку, а навпаки -- сприяє ефективності процесу модернізації. У відповідності з цим традиція і модернізація повинні сприйматися як дві важливі складові, які взаємодоповнюють одна одну. Порівняльний аналіз

засвідчує -- тільки ті держави, які враховували традиції свого суспільства, здійснили успішну модернізацію. В цьому контексті В.Нікітін слушно зауважує: «Якщо держава за будь-яку ціну намагається в короткий термін покращити суспільний устрій, тоді результат часто буває прямо протилежний. Політичну модернізацію потрібно проводити дуже обережно, оскільки громадяни не можуть в один момент забути як вони жили протягом тривалого часу і почати жити зовсім по-іншому. Нові схеми суспільного життя повинні враховувати традиції, цінності, досвід попередніх років» [5].

Політична культура еліти і лідерів. Одним з важливих напрямів порівняльних досліджень є з'ясування політичної культури еліти і лідерів. Класичною працею в цьому контексті вважається дослідження Роберта Патнема „Порівняльне дослідження політичних еліт”(1976). У цій праці та інших подібних дослідженнях звертається увага на необхідність подолання деструктивної поведінки еліти. Особливо важливим це є для України, де еліта і лідери сформувалися з радянської бюрократії, а тому виявились неспроможними системно вирішувати загальнодержавні завдання.

Як засвідчує світовий досвід, поведінка еліти є одним із ключових якісних показників суспільства, що модернізується. Остання для населення є критерієм, за яким воно оцінює соціальну спрямованість реформ. Особливістю розвитку України є те, що тут спостерігається невпевненість еліти у результатах своїх реформ. Це виражається, зокрема, у прагненні навчати своїх дітей за кордоном, їздити на машинах іноземного виробництва, зберігати гроші в західних банках і т. ін. [6]. Все це вимагає уважного вивчення стандартів поведінки правлячої еліти в демократичних країнах. Останні засвідчують, що еліта і лідери мають виважено ставитись до політичних змін; пам'ятати про те, що суспільний інститут, який не створився історично, а був механічно перенесений з інших держав може не принести користі для розвитку держави; запроваджуючи інновації, вони повинні обов'язково враховувати ментальність суспільства, звички і традиції людей.

Небезпечною хворобою у процесі становлення демократичного лідерства на пострадянському просторі виявив себе популізм. Популізм може бути виправданим лише за умови, якщо він ґрунтується на національній згоді. Без цього він вироджується у примітивну демагогію [7]. Здійснюючи в порівняльному плані дослідження популізму, варто звертати особливу увагу на наступне: розвиток цього небезпечного явища в умовах слабкої держави; прикриття популізмом олігархізації влади; утвердження примітивного романтизму в стилі Руссо; антиінтелектуальний і симуляційний характер ідеології, зверненої до «малої» людини; вихід популістичних лідерів за межі представницьких інститутів.

Політична соціалізація. Одним з найважливіших підходів до порівняння політичних культур є їхнє розуміння й дослідження крізь призму політичної соціалізації, яка є показником динаміки змін усередині країни й у політичній культурі. Французький соціолог П'єр Бурдьє називає культуру суспільним кодексом норм і цінностей. Він зазначає, що суспільство може існувати й розвиватися тільки в тому випадку, якщо цей кодекс хоча б мінімально засвоюється кожним індивідом. Це, як показує суспільна практика, досить складно, оскільки в суспільство постійно приходять нові покоління. Політична культура передається шляхом акультурації. Цим самим соціалізація виконує функцію стабілізації як по вертикалі – між поколіннями, так і по горизонталі – між соціальними групами. Звідси надзвичайно важливим є вивчення в порівняльному аспекті різних систем освіти. Так середня школа в США є слабкою, університети – одні з кращих у світі. В Радянському Союзі було навпаки. Певною мірою ця традиція передалась і незалежній Україні.

Різні суспільства по різному виконують функцію соціалізації. За приклад можуть слугувати принципово відмінні моделі у Спарті й Афінах. Слід пам'ятати, що розвиток політичної самосвідомості відбувається в різних країнах по-різному. До того ж можливі й регіональні порівняльні дослідження в рамках однієї країни, якщо наявні принципові відмінності між культурою населення різних регіонів. У відповідності з цим завдання компаративіста полягає в наступному: вивчити зміст соціалізації (які цінності, позиції,

переконання вона включає); з'ясувати ступінь однорідності цих цінностей; визначити вектори акультурації (яка існує можливість передачі інформації по різних каналах).

Політична соціалізація – це сфера взаємодії багатьох дисциплін. Завдання політології полягає в тому, щоб проаналізувати, яким чином процес соціалізації допомагає або стоїть на заваді розвитку політичної системи, сприяє її непорушності чи підриває її. Політична соціалізація – «не просто засвоєння певних політичних відносин, досвіду, знань і т. ін., а й перетворення їх в особистісні орієнтири та установки, внаслідок чого формується політична свідомість, позиція, зрілість, тобто певний рівень політичної культури» [8].

Поряд з окресленими напрямками перспективних порівняльно-політологічних досліджень політичної культури, варто звернути увагу й на деякі інші явища і процеси, до яких у цій статті автор спробує лише привернути увагу дослідників. Одним із таких напрямів можна вважати *політичні симуляції*. Політична культура в сучасній літературі слушно розглядається й відповідно порівнюється як головний елемент політичної гри (Йоган Гейзінг). Так, конституціоналізм у Росії і в Україні, який претендує на співвідношення його із західною традицією, розвивається зовсім по іншому, утверджуючи явище так званого „уявного конституціоналізму”, на що звертає увагу російський дослідник А.Медушевський [9]. Важливе значення в сучасних умовах має також порівняльне дослідження *політичних субкультур*. Про наявність політичної субкультури можна говорити тоді, коли політичні установки й цінності помітно відрізняються від національної політичної культури. Суспільства з наявністю багатьох субкультур називають культурно-плюралістичними. Особливої ваги розуміння й дослідження субкультур набуває при вивченні країн, що розвиваються. Концепції модернізації, які активно застосовувались з 60-х років, показали при дослідженні субкультур цікаві речі. Так, корупція, яка вражала західних спостерігачів, виявилась виконанням звичних для традиційного суспільства соціальних обов'язків. Останнім часом неабияке значення при порівняннях надається дослідженню *політичної ідеології*. Цей феномен зазвичай важко досліджувати. Зокрема, запроваджуючи поняття „ідеологія” в концептуальний ряд свого дослідження, вчений повинен довести, що його особистий підхід вільний від ідеологічних уподобань.

Вищезазначене дозволяє зробити висновок про те, що істинне розуміння політичної культури українського суспільства як вагомого державотворчого потенціалу передбачає вивчення і уважне осмислення наявного світового досвіду в цій сфері. Ефективне забезпечення успіху модернізаційних процесів потребує адекватного рівня духовної самоорганізації соціуму. Порівнюючи минуле й теперішнє своєї країни, співставляючи її досвід з досвідом інших націй, ми поглиблюємо свої уявлення про можливості вироблення і вдосконалення оптимальної моделі суспільно-політичного розвитку. При порівняльних дослідженнях слід пам'ятати, що, оскільки різниця між різними країнами є надто великою, це може завадити об'єктивності порівняння. Виходячи з цього, важливо чітко встановити зв'язок між культурними процесами, структурним і культурним розвитком всередині конкретної країни.

Література:

1. Доган М., Пеласси Д. Сравнительная политическая социология / Пер. с англ.- М.: Соц.-полит. журн., 1994. – С. 87.
2. Там само. – С. 86.
3. Жабінець Н.В. Політичні цінності та їх втілення у процесі демократизації українського суспільства. Автореф. дис. канд. політ. наук. – К., 2006. – С. 4.
4. Основи етнодержавознавства. Підручник / За ред. Ю.І.Римаренка. – К.: Либідь, 1997. – С. 186 – 187.
5. Нікітін В.О. Співвідношення традиції і модернізації у процесі становлення громадянського суспільства в Україні. Автореф. дис. канд. політ. наук. – К., 2009. – С. 16.

6. Горбатенко В.П. Політичне прогнозування: Теорія, методологія, практика. – К.: Генеза, 2006. – С. 321 – 322.
7. Желтов В.В. Сравнительная политология: учебное пособие для вузов / В.В.Желтов. – М.: Академический Проект; Фонд «Мир», 2008. – С. 318.
8. Політологічний енциклопедичний словник / Упорядник В.П.Горбатенко; За ред. Ю.С.Шемшученка, В.Д.Бабкіна, В.П.Горбатенка. – 2-е вид., доп. і перероб. – К.: Генеза, 2004. – С. 618.
9. Медушевский А.Н. Демократия и авторитаризм: Российский конституционализм в сравнительной перспективе. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 1997. – 650 с.

Денисюк Світлана Георгіївна,
кандидат політичних наук,
докторант кафедри політичних наук
НПУ ім. М.П. Драгоманова

УДК 32.019

ПОБУДОВА ПОЛІТИЧНИХ КОМУНІКАЦІЙ У СИСТЕМІ «АВТОРИТАРНА ВЛАДА–ОПОЗИЦІЯ»

В статті розглянуто політичну комунікацію в системі «авторитарна влада–опозиція». Описаний новий варіант комунікації (на основі теорії ігор), де демонструється проблема, що стоїть перед диктатором при переході до демократичного режиму.

Ключові слова: політична комунікація, влада, диктатура, демократія.

В статье рассмотрена политическая коммуникация в системе «авторитарная влада–опозиция». Описан новый вариант коммуникации (на основе теории игр), где демонстрируется проблема, которая стоит перед диктатором при переходе к демократическому режиму.

Ключевые слова: политическая коммуникация, власть, диктатура, демократия.

In the article political communication is considered in the system «authoritarian power–opposition». The new variant of communication (on the basis of games theory) is described, where a problem which stands before a dictator in transition to the democratic mode.

Key words: political communication, power, dictatorship, democracy.

Влада є найважливішим атрибутом політики, вона сприяє ефективному задоволенню загальнозначущих, групових та індивідуальних інтересів. Тому влада виступає головним об'єктом боротьби між групами, партіями, індивідами. В цій боротьбі політичні діячі використовують найрізноманітніші засоби, враховуючи, звичайно, рівень політичної культури суспільства, існуючий політичний режим тощо. Однак, важливою для політичного лідера є й проблема збереження влади, й можливість в певний момент піти з владного олімпу з найменшими втратами. В процесі як завоювання, так і утримання влади, на нашу думку, сьогодні провідна роль належить політичній комунікації, але її конкретно розуміння в плані постановки проблеми статті, набуває особливого сенсу.

Слід зазначити, що від оптимально побудованої політичної комунікації на різних рівнях залежить й швидкість розв'язання проблем в державі, діяльність самих політиків тощо. Нажаль сьогодні для науковців і пересічних громадян є очевидним, що українські політичні лідери не можуть налагодити комунікацію між собою і створити сприятливі умови для співпраці. Більш того, можна стверджувати, що їх комунікація є конфліктною і це заважає їм розв'язувати нагальні проблеми.

В науковій літературі існує досить багато праць, присвячених дослідженню різних форм і засобів політичної комунікації. Варто зазначити, що складність аналізу дослідницької літератури щодо комунікації пов'язана з тим, що цей феномен розглядається в різних розділах суспільних наук: психології, філософії, політології, соціології, антропології, педагогіки, культурології. Комунікація є робочим інструментарієм в лінгвістиці, журналістиці, риториці, семіотиці, інформатиці, теорії мас-медіа і масової комунікації.

Цікавими є праці, в яких автори розкривають природу комунікації як результат суспільного розвитку, визначають категоріальний апарат, специфіку процесу комунікації в політичній сфері, моделюють інформаційно-комунікаційний процес, досліджують основи аналізу політичних систем і визначають місце і ролі інформаційно-комунікаційних процесів у їхньому розвитку. До них відносять праці українських, російських (В. Андрущенко, О. Бабкіна, М. Бахтін, В. Бебик, Ю. Буданцев, В. Горбатенко, В. Корнієнко, Г. Почепцов, А. Соловійов, В. Смолякова, С. Телешун, В. Терін, А. Шиян та ін.) [1; 2; 3; 4] і зарубіжних (Ж.-М. Коттре, Ч. Кулі, П. Лазарсфельд, Г. Лассуелл, М. Маклюен, Ю. Хабермас, П. Шаран, Р.-Ж. Шварценберг та інших) вчених.

Для нашого дослідження також цікавими є праці, в яких піднімається проблема механізмів переходу від диктатури до демократії, оскільки це створює, так би мовити, «поле» для боротьби за владу в сучасній Україні. Згадана проблема сьогодні вивчається науковцями досить інтенсивно, особливо закордонними фахівцями [5; 6]. Однак варто зауважити, що в цих роботах розглядали переважно економічні аспекти переходу до демократії [7; 8; 9; 10]. Так було досліджено, який вибір здійснює як заможна еліта, так й бідні агенти. Вважалося, що й бідні, й заможні агенти були ідентичними, проте заможна еліта часто має правителя (або диктатора), який є особою, яка вибирає. У цих випадках економічний підхід щодо опису умов для демократизації може бути не вірним, тому що виникає завдання щодо прогнозування поведінки окремої особи.

На наш погляд, існує проблема, яка суттєво впливає на вибір диктатора (правителя) – проблема безпеки самої персони диктатора в тому випадку, коли опозиція приходить до влади. Тому диктатор здійснює свій вибір як окрема особа, тоді як опозиція здійснює вибір за механізмом колективного рішення. Таким чином цей політичний конфлікт між диктором та опозицією, на наш погляд, є прикладом конфлікту «індивідуум–колектив».

Отже, політичну комунікацію досліджують досить інтенсивно і в різних системах: між політичною елітою і суспільством, між різними гілками влади, між громадянським суспільством і владою тощо. Однак недостатньо наукових розробок щодо комунікації між представниками авторитарної влади та існуючою опозицією в умовах переходу до демократії. Тому в нашій статті розглянемо комунікацію саме в системі «авторитарна влада–опозиція», оскільки перехід влади від одної політичної сили до іншої часто призводить до повної втрати всіх ресурсів. До того ж сучасні взаємини в системі «влада–опозиція» характеризуються гострою недовірою, що призводить до нестабільності й навіть певної небезпеки в країні.

Почнемо з розгляду поняття «опозиція». Опозиція (в перекладі з лат. *opositio* – протидія, опір певній політиці, політичній лінії, політичній дії; організація, партія група, особа, які виступають проти панівної думки, уряду, системи влади, політичної системи в цілому [11, с. 428]. В нашій статті під поняттям «опозиція» ми маємо на увазі угруповання партій, що протистойть правлячим політичним силам.

У політичній практиці і науці визначаються різні види і форми політичної опозиції. Так, стосовно системи влади вони є: лояльні і нелояльні; за місцем дії – парламентські і непарламентські; за способом дії – системні і системно-орієнтовані тощо. Звичайно, ці види і форми залежать від потенціалу політичних конфліктів, від міри його реалізації в політичному процесі. В нашому варіанті мова йде про конфлікт, який становить реальну загрозу консенсусу з основних питань, що може призвести до революційних рухів тощо.

Після розпаду СРСР умови для безпеки самого диктатора були принципово змінені. Наприклад, суди над диктаторами та арешт їх банківських рахунків сьогодні є звичайною

справою. Тому загальні моделі для взаємин «диктатор–опозиція», на нашу думку, є подібними до варіанту «дилеми ув'язненого» з теорії ігор, але не можуть описати сучасну ситуацію.

Зокрема, сьогодні такі механізми, як отримання притулку для правителя та гарантії від армії, які аналізує Саттер, не можуть бути використані экс-диктатором для отримання гарантії власної безпеки. На наш погляд, тільки тоді, коли диктатор створює нові соціальні та економічні інститути, то формуються сприятливі умови для комунікації з опозицією, і він отримує шанс досягти власної безпеки.

Для умов України це завдання є надзвичайно актуальним, тому що сьогодні чітко визначилися кланові структури, які стимулюють формування в країні авторитарної структури влади. Ми бачимо також приклад Росії, де влада демонструє характерні авторитарні ознаки. Тому, на наш погляд, є доцільним описати новий варіант політичної комунікації – гра «диктатор–опозиція», де демонструється проблема у виборі диктатора перед переходом до демократичного режиму.

Почнемо з визначення самого поняття «політична комунікація». Досить вдалим є визначення О. Карасьової, яка вважає, що «...політична комунікація – це процес передачі, обміну політичною інформацією, яка структурує політичну діяльність, надає їй нове значення, формує громадську думку, забезпечує процес політичної соціалізації громадян з урахуванням їх потреб і інтересів, процес обміну політичною інформацією, сенсами, новинами між владою і суспільством, між політичними акторами з метою досягнення розуміння і згоди» [12]. На наш погляд, коротко політичну комунікацію можна охарактеризувати як процес обміну політичною інформацією в межах певної політичної системи, як певну взаємодію і діяльність. Нагадаємо, що в нашому випадку цікавим є взаємодія саме в системі «авторитарна влада–опозиція».

Щодо нашого варіанту гри (згідно із термінологією теорії ігор) – «авторитарна влада–опозиція», то нагадаємо, що мова буде йти про застосування математичних моделей і понять теорії ігор в політології. Приступаючи до моделювання політичної комунікації у взаєминах «авторитарна влада–опозиція» нагадаємо, що теорія ігор є теорією прийняття рішень групою учасників. Варто відмітити, що в теорії ігор завжди передбачається виконання гіпотези раціональної поведінки, згідно із якою кожний з гравців намагається шляхом вибору своєї стратегії максимізувати свій вигравш.

На наш погляд, тут необхідно нагадати деякі поняття вищезгаданої теорії.

Рівновага Неша (НР) – це концепція рішення гри, яка найчастіше використовується в політичній економіці. Сукупність стратегій гравців називається рівновагою Неша, якщо нікому із гравців не вигідно змінювати свою стратегію при умові, що решта гравців також не змінюють своєї стратегії.

В *рівновазі Штакельберга (Шт)* очікування різних гравців формуються, виходячи з різних принципів. Перший гравець орієнтується на індивідуально-оптимальні відповіді партнерів, знаючи їх переваги, а решта гравців грають, як в рівновазі Неша, непередбачливо реагуючи на його хід і на ходи один одного. Рівновага Штакельберга може виникнути, наприклад, коли один з гравців здійснює свій вибір раніше за інших і знає їх цілі.

Парето-оптимальна ситуація (оптимум по Парето). Вектор стратегій всіх гравців називається *Парето-оптимальним*, якщо не існує іншої ситуації, в якій всі гравці вииграють не менше і хоч би один гравець виграє суттєво більше [13].

Так, гра розглядається за умови повної інформації і в нормальній формі між двома агентами: диктатором (правителем) і опозицією (яка розглядається як один «колективний» агент). Диктатор має дві стратегії: «піти» або «залишитися». Відповідно опозиція має також дві стратегії: «покарати» або «заохотити».

Вибір часу подій є таким, як зазначено нижче. Гра починається природою, яка вибирає вид агентів. Типи спостерігаються для обох агентів. До того ж обидва агенти вибирають стратегії одночасно.

Як буде показано нижче, змодельована гра може мати різний вибір часу, але всі варіанти вибору часу приводитимуть до того ж результату.

Виграші агентів наведено в Таблиці 1.

Таблиця 1. Виграші у грі «диктатор – опозиція»

<i>Диктатор</i>		<i>Опозиція</i>	
		Покарати	Заохотити
<i>Піти</i>	1	4	3
	2	3	4
<i>Залишитися</i>	3	2	1
	4	1	2

Почнемо з виграшів для диктатора, які є такими: найбільше значення для виграшу є у тому випадку, коли диктатор вибере стратегію «залишитися» і опозиція вибере стратегію «заохотити» (це найкращий варіант для будь-якого правителя). Мінімальний виграш має місце у разі, коли диктатор вибере стратегію – «піти» і опозиція вибере стратегію «покарати». Співвідношення між іншими виграшами для диктатора є очевидним.

Виграші для опозиції є такими: найбільше значення виграшу є для випадку, коли опозиція вибере стратегію «покарати» і диктатор – стратегію «піти» (це, звичайно, «мрія» будь-якої опозиції). Мінімальний виграш буде для випадку, коли диктатор обере стратегію «залишитися» і опозиція вибере стратегію «заохотити». Співвідношення між іншими виграшами для опозиції є очевидним.

Відзначимо, що ми обмежилися тільки числовими значеннями виграшів, тому що в цій грі є важливим тільки співвідношення між виграшами. Обидва масштаби виграшів можуть бути нелінійними, але обидва повинні монотонно зростати. Виграші для диктатора і опозиції не є порівняними між собою.

Аналізуючи гру, ми бачимо, що всі пари стратегій мають оптимум Pareto. Ми розглядаємо тільки випадок чистих стратегій, тому що правитель може зробити вибір тільки один раз.

Вибір стратегій – «залишитися, покарати» є аттрактором для цієї гри, тому що це є:

1. Рівновага в домінуючих стратегіях – РДС (байдуже, хто почне перший, щоб виключити стратегії, що превалюють).
2. Рівновага Штакельберга – Шт-Р (байдуже, хто почне перший, щоб зробити вибір).
3. Рівновага Неша – НР.

Цей аттрактор стійкий в тому сенсі, що зміни виграшів одним агентом не будуть приводити до заміни стратегії, яка буде обиратися іншим агентом.

Іншими словами, у цій грі байдуже, хто саме робить перший хід. Наприклад, чи правитель почне першим, щоб зробити вибір, чи опозиція почне першою, щоб зробити свій вибір – ігрове рішення не змінюється.

Інтерпретуючи результат гри, можна побачити, що диктатору не вигідно обирати стратегію – «піти». Відповідно, ця стратегія є нераціональною (невигідною) для диктатора.

Оскільки вибір стратегії визначають обидва агенти в рівній мірі, обидві сторони – й правитель, й опозиція – мають вплив на ситуацію в рівному ступені. Цей результат, можливо, є дещо несподіваним, як правило, вважається, що диктатор пригнічує опозицію. Натомість завжди вважалося, що опозиція функціонує під тиском, і що опозиція завжди прогресивна. Однак, як показано вище, обидва агенти – й правитель, й опозиція – несуть однакову ступінь відповідальності за подальший розвиток ситуації в країні.

Ми можемо навести деякі історичні приклади, що підтверджують вище описану ситуацію. Так, пригадаємо Францію 1793 року, Росію 1917 року, Латинську Америку тощо.

Як відомо, сьогодні демократичні країни можуть надавати підтримку опозиції двома шляхами. Перший шлях є екзогенним: війна і прямі військові дії. Наприклад, А. Гітлер

(Німеччина), С. Мілошевич (Югославія), Мулла М. Омар (Афганістан), Саддам Хусейн (Ірак). «Історичні експерименти», які були здійснені останніми роками, показали, що «шлях війни» – це неефективний метод розв’язання «проблеми диктатури».

Другий шлях є також екзогенним: економічні санкції щодо країни і зовнішня підтримка (економічна й політична) опозиції. Цей «економічний шлях» є так само неефективним методом для розв’язання «проблеми диктатора», що можна побачити на таких прикладах, як Куба, Білорусь, Ірак, Іран і Північна Корея.

Є багато прикладів в останні роки, коли життя диктатора або його свобода виявлялися під реальною загрозою після демократизації в країні. Іншими словами, є сьогодні багато фактів, що опозиція після демократизації вибрала б стратегію «покарати». Долі Н. Чаушеску (Румунія), Е. Хоннекера (колишня «демократична» Німеччина), А. Піночета (Чилі) і С. Хусейна (Ірак) є переконливими тому доказами.

Таким чином, зрозуміло, що сьогодні не існує таких методів для демократизації, коли «сильний» диктатор захотів би піти добровільно (випадок «слабкого» диктатора розглянуто нижче). Цікаво, як діятиме Ф. Кастро (Куба), О. Лукашенко (Білорусь), П. Мушараф (Пакистан), М. Ахмадінеджад і Аль Хоменеї (Іран), Ким Ченир (Північна Корея), які є «сильними» диктаторами? Зрозуміло, що відповідь все ще лишається відкритою.

Тепер сконструюємо політичні механізми для випадку «слабкого» диктатора. Як показано вище, наявним є політичний конфлікт в комунікації між особою (диктатор або правитель з однієї сторони) і соціальною групою (опозицією) з іншої. Тому розв’язання цього конфлікту можливе тільки за умови зміни стратегій обома агентами.

Наприклад, вірогідний механізм для демократизації може бути таким.

На першій стадії здійснюється вплив на диктатора, як на окрему персону, – його стимулювання прийняти рішення «піти», що є метою цієї стадії.

На другій стадії метою для дій є вже опозиція. В межах цієї стадії повинна бути отримана безпека для диктатора. Правитель проводить (можливо, спільно із екзогенними агентами, наприклад, розвиненими країнами) певний набір дій для стимулювання опозиції до вибору стратегії «заохотити» в тому випадку, коли правитель вибрав би стратегію «піти». Оскільки під час цієї стадії діяльність правителя здійснюється на рівні соціальних груп, то диктатор може створити нові соціальні і економічні інститути або привілеї. Цей шлях демократизації добре описаний в працях таких зарубіжних вчених, як Асемоглу і Робінсон [5; 6]. Відзначимо, що тільки тоді, коли правитель створює «нові» інститути, він може увійти до того ж суспільного рівня, на якому вже є опозиція: тільки в такому випадку правитель отримає суспільні інститути, які працюватимуть після того, як він залишить владне місце (оскільки опозиція повинна знищити «старі» інститути диктатури).

Внаслідок цього механізму умови для забезпечення безпеки правителя будуть отримані тільки в тому разі, коли виграші для опозиції будуть змінені. Відмітимо, що вище описаний метод може бути застосований тільки для «слабкої» диктатури, тобто у випадку, коли умови для ринку і демократії вже існували ще під час диктатури (власне, саме диктатор і зацікавлений в тому, щоб їх створити, оскільки тільки такі інститути й зможуть існувати при демократії, – а «диктатор у відставці» зможе на них опиратися).

Нагадаємо, що механізм для підтримки диктатора після перемоги опозиції запропонував Саттер, який розглядав роль військової загрози як стійкого чинника для демократизації [10]. На наш погляд, цей механізм теж може слугувати можливим варіантом для вище описаного проекту.

Найбільший успіх в процесі демократизації був отриманий саме при використанні описаного нами методу. Демократизацію в СРСР здійснили саме у ті дві стадії, які вище описані. Так, на першій стадії було здійснено вплив на М. Горбачова, як на особистість: Нобелівська Премія Миру, PR-акції у всьому світі, підтримка його починань і його особисто з боку еліти в розвинених країнах, інформація щодо «рівня життя» в розвинених країнах, наукові звіти про «видатні перспективи» для економіки СРСР тощо. Під час другої стадії було створено набір «нових» суспільних інститутів: ринок, президент, парламент, вибори,

повна інформованість населення («гласність»). Під час цієї стадії найсильніша установа – Комуністична партія – була зруйнована.

Демократизація також була проведена Генералом Ф. Франком (Іспанія), але він не отримав гарантії для власної безпеки, і демократизація за його планом була проведена вже після його смерті.

На відміну від Ф. Франко, у разі, коли гарантії безпеки диктора були отримані, правитель сміливо проводив дії, спрямовані на демократизацію. Це ілюструють такі приклади, як Балтійські країни колишнього СРСР – Латвія, Литва і Естонія.

З цієї токи зору цікаво розглянути політичну ситуацію й в сучасній Росії. Поглянемо спочатку, як саме Б. Єльцин забезпечив гарантії власної безпеки та безпеки бізнесу своїх близьких. Перш за все, він довго шукав «наступника» та перевіряв можливі кандидатури: Примаков, Степашин тощо. Нарешті зупинився на В. Путіні, у якого на той час не було міцних кланових зв'язків та підтримки. Мало того, умовно «гарантуванням» для Б. Єльцина стала також та обставина, що керівником Апарату Президента залишався практично весь перший термін у В. Путіна все той же С. Волошин, який виконував ці ж обов'язки і при Б. Єльцині. А на другий термін цю посаду зайняла особа, яка є родичем Б. Єльцина (за даними російських ЗМІ). Таким чином, Б. Єльцин та його клан (включаючи його рідних) отримали гарантію безпеки.

Що ж стосується В. Путіна, то гарантіями його безпеки (і безпеки його клану) є такі: 1) В. Путін є лідером фракції в Державній Думі Росії, яка має понад 2/3 членів, тобто володіє пакетом, який здатний подолати «вето» Президента, 2) пост Прем'єр-Міністра. На нашу думку, цього для Росії цілком достатньо. Цікаво, що за цих умов в Росії політична комунікація формується протягом вже майже 20 років так, що, як мінімум перший термін, діючий Президент є «слабкою» політичною фігурою і тому змушений займатися інтеграцією у вже існуючу олігархічно-кланову структуру Росії.

В Україні ж умови суттєво відрізняються. Зокрема, на наш погляд, тут відсутній політичний механізм передачі влади. Пригадаємо: Л. Кравчук – Л. Кучма – В. Ющенко: передача влади завжди проходила шляхом не узгодженої комунікації, а навіть прямої конфронтації. Однак сьогодні в Україні поступово встановлюються механізми «гарантування кланової безпеки» при зміні політичної влади. Наприклад, «помаранчева» влада спочатку намагалася різко обмежити владу попередніх кланів, однак вже через півроку Партія регіонів та інші політичні сили знову отримали умови для свого нормального функціонування.

Нарешті, всі проекти нової Конституції також створюють механізми для того, щоб кланові структури «почували» себе добре, незалежно від існуючої влади та від зміни її представників.

Як варіант реалізації цієї гри розглянемо «Помаранчеві події» у 2004 році. На наш погляд, ці події «помаранчевої революції» розгорталися відповідно гри, що описана вище. Опозиція приходила до влади із гаслами, які відповідали виграшам, зазначеним в Таблиці 1. Для правлячого клану це становило справжню небезпеку, особливо за умови, коли переможці повели «війну на знищення» щодо «старої влади» та «старих олігархів». Однак дуже швидко виявилось, що економіка не терпить різких змін: результати дуже швидко привели до зниження економічних показників. Крім того виявилось, що неможливо вести «війну проти корупції», з одного боку, а, з іншого боку, займатися тим, що намагатися відібрати собі майно «старих олігархів» (які отримали його в рамках тодішнього законодавства).

Таким чином, урок «помаранчевої революції» досить швидко виявив, що необхідно в Україні будувати такі суспільно-економічні інститути, які б забезпечили умови для цивілізованої політичної комунікації у всіх системах і комфортного функціонування олігархічних кланів за будь-яких умов зміни політичної влади.

Отже, на наш погляд, представлена ігрова модель може слугувати основою для побудови математичного опису потужних політичних комунікативних технологій для здійснення демократизації. Проблема демократизації є вельми актуальною, тому що сьогодні

не використовувалися ефективні комунікативні методи, окрім прямого військового втручання. Крім того, після здійснення репресій будь-який диктатор повинен здійснити описану вище гру, оскільки він знає, що не може бути отримана його безпека. Таким чином, сьогодні ми маємо певне протиріччя: Асмоглу і Робінсон показали, що репресія – це загальний механізм, який постійно та широко використовується диктатором при управлінні. Однак для розв’язання цієї проблеми й можуть бути використані описані вище результати.

Як випливає із отриманих результатів, методи для впливу на диктатора повинні містити як урахування переваг правителя як особи, так і здійснення впливу на те оточення правителя, яке суттєво на нього впливає. В перспективі побудована нами ігрова модель може бути використана в різних комунікативних системах. Особливо цінним є те, що на її основі взагалі можна будувати потужні оптимальні комунікативні технології.

Література:

1. Буданцев Ю. А. Социология массовой коммуникации. – М.: МНЭПУ, 1995. – 386 с.
2. Малаканова О. А. Политическая коммуникация / Структура и динамика российского электорального пространства (Круглый стол) // ПОЛИС. – 2000. – № 2. – С. 99–101.
3. Смолякова В. В. Коммуникативное пространство как объект политологического анализа // Вестн. МГУ., Сер. 18. Социология и политология. – 2001. – № 1. – С. 19–29.
4. Терин В. П. Массовая коммуникация. Социокультурные аспекты политического воздействия. Исследование опыта Запада. – М.: Изд-во Института социологии РАН. – 1999. – 170 с.
5. Acemoglu, D., Robinson, J. A., 2001. A Theory of Political Transitions. American Economic Review 91(4), 938–963.
6. Acemoglu, D., Robinson, J. A., 2006. Economic Origins of Dictatorship and Democracy. – Cambridge: Cambridge University Press.
7. Gregory P. R., Schroder Ph.J.H., Sonin K. Dictators, Repression and the Median Citizen: An «Eliminations Model» of Stalin’s Terror (Data from the NKVD Archives). CEFIR / NES Working Paper series. Working Paper No 91. November 2006.
8. Przeworski, A. (2004). Democracy and Economic Development, In Mansfield, E. D. and Sisson, R. (Eds.), The Evolution of Political Knowledge. Columbus: Ohio State University Press.
9. Шиян А.А. Теоретико-ігровий аналіз раціональної поведінки людини та прийняття рішень в управлінні соціально-економічними системами. Монографія. – Вінниця: УНІВЕРСУМ-Вінниця, 2009. – 404 с.
10. Sutter D. (1995) Settling Old Scores: Potholes along the Transition from Authoritarian Rule. The Journal of Conflict Resolution, Vol. 39, No. 1, pp. 110–128.
11. Політологічний енциклопедичний словник / Упоряд. В. П. Горбатенко; за ред. Ю.С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. – 2-ге вид. – К.: Генеза, 2004. – 736 с.
12. Карасева Е. В. Информационная политика органов исполнительной власти современного мегаполиса: особенности ее формирования и реализации (на примере деятельности Москвы): Автореф. дис. ... канд. полит. наук. – М., 2004. – С. 17.
13. Денисюк С. Г., Шиян А. А. Моделивання політичних процесів // Прикладна політологія: навч. посіб. / За ред. В. П. Горбатенка. – К.: ВЦ «Академія», 2008. – 472 с.

*Климкова Ірина Ігорівна,
доцент кафедри політичних наук
НПУ ім. М. Драгоманова*

УДК 328:17

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ КУЛЬТУРИ ПАРЛАМЕНТСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

У статті розглядаються основні теоретичні підходи до вивчення культури парламентської діяльності як елементу політичної системи та політичного процесу, який впливає на формування політичної культури суспільства загалом, на прийняття управлінських рішень у сфері політичної діяльності парламенту, держави і суспільства.

Ключові слова: парламентська культура, політична діяльність, політична система, парламентська діяльність, політичний процес, політична культура.

В статье рассматриваются основные теоретические подходы к изучению культуры парламентской деятельности как элемента политической системы и политического процесса, что влияет на формирование политической культуры общества в целом, на принятие управленческих решений в сфере политической деятельности парламента, государства и общества.

Ключевые слова: парламентская культура, политическая деятельность, политическая система, парламентская деятельность, политический процесс, политическая культура.

In the article are examined the basic theoretical scientific views about the culture of parliamentary activity as an element of political system and political process, that is of great influence on forming of political culture of society on the whole, on acceptance of administrative decisions in the field of political activity of parliament, state and society.

Keywords : parliamentary culture, political activity, political system, parliamentary activity, political process, political culture.

В умовах сьогодення Україна переживає складний процес корінних перетворень в усіх сферах життя суспільства: економічній, політичній, соціальній, ідеологічній, правовій. Фундаментальні зміни в суспільній свідомості і у функціонуванні політичних інститутів актуалізували недостатній рівень методологічної розробленості стратегії реформування сучасного суспільства, а також і стратегії розбудови державності, її інституцій, де часто теоретичний, концептуальний підхід підміняється емпіричним. Зокрема, можна виділити проблеми, пов'язані з парламентаризмом як центральним елементом народного представництва і парламентської культури як її провідної складової, які є особливо гострими в умовах суспільства, що трансформується. На сьогоднішній день в українському соціумі спостерігається суспільне розчарування у депутатському корпусі і можна навіть сказати загалом в парламентській демократії, що пояснюється рядом об'єктивних причин. По-перше, наявністю протиріччя між очікуваннями з боку суспільства і низькою ефективністю діяльності представницьких органів. По-друге, невідповідністю діяльності представницьких органів тим задачам і потребам, що стоять перед суспільством. По-третє, неефективністю внутрішньої організаційної діяльності самих представницьких органів. Усі названі причини тією або іншою мірою торкаються такого поняття як «парламентська культура» та «культура парламентської діяльності». В багатьох джерелах зазначається, що в Україні відсутня парламентська культура, що пояснюється нестандартністю, суперечливістю політичного життя; частими змінами у світоглядних і політико-культурних засадах життєдіяльності громадян, самої влади, політичних інститутів. Подібний стан речей актуалізує і спрямовує дослідницьку увагу на вивчення феномену парламентської культури як елементу політичної системи (системний підхід) та політичного процесу (діяльнісний підхід), яка є частиною загальнонаціональної політичної культури (культурологічний підхід), а з іншого боку –

впливає як на формування політичної культури суспільства загалом, так і на прийняття управлінських рішень у парламенті зокрема. Комплекс теоретичних і методологічних проблем виникає і у зв'язку зі становленням інформаційного суспільства, що базується на широкому впровадженні комп'ютерних технологій, мережі Інтернет, що створює нові можливості для людини і нові форми політичної діяльності.

Якщо політичну систему розглядати як увесь арсенал політичних засобів і сукупну політичну діяльність, яка здійснюється в суспільстві в різних формах і «зачіпає» різні сфери, то політичний світ постає як світ нескінчених зв'язків, в центрі яких знаходиться людина. Сучасна демократична політична система дозволяє людині розкрити свої можливості і здібності, дозволяє реалізувати свій соціальний і політичний потенціал. При цьому важливим елементом такої системи виступає політична діяльність. Ряд вітчизняних і світових дослідників (О.В.Поляков, Г.Дж. Берман, Дж. Холл та ін.) вбачають саме в категорії «діяльність» важливий методологічний ресурс, який може сприяти створенню інтегрованого розуміння політичного життя і політичних процесів.

Загальнотеоретичні питання політичної діяльності стали розроблятися у вітчизняній науці після «діяльнісного» буму у загальнофілософській науці, коли багато дослідників констатували, що наукова картина світу виключає людину. Теоретичні розробки зводилися до позиції, згідно з якою окремих індивід повинен завжди дотримуватися установок і правил, які створені без нього. Проте цінність людини у тому, що вона здатна до самостійної творчості. У 70-80 роках минулого століття аналіз людської діяльності стає одним із помітних течій суспільного життя (праці М.Когана, Кветної М., Ареф'єва Г., Вороновича Б., Феофанова В., Ніколова Л., Дьоміна М.). З'являється новий погляд на людину і людську діяльність, який стверджує, що в природноісторичному аспекті людина виступає як елемент виробничих сил і формується як наслідок об'єктивного процесу функціонування і розвитку способу виробництва. Проте, в кожному акті життєдіяльності людина намагається реалізувати себе в цьому світі, вона втілює в життя свої програми, цінності, ідеали. І в цьому аспекті, коли суб'єкт обирає свій шлях в певних об'єктивних умовах, на основі системи цінностей, що склалася, його поведінка виступає як діяльність [2]. В цілому методологічні роботи, які з'явилися у суспільствознавстві з питань діяльності і поведінки, не могли не виступити теоретичним джерелом досліджень політичної діяльності. Проте, слід відзначити, що на сьогоднішній день у пострадянській політичній науці (російській, українській) більш розробленими є питання політичної поведінки, що можна пояснити глибокими дослідженнями даної категорії в американській і європейській школах.

Діяльнісний підхід є не лише можливим в сучасних умовах, а й достатньо перспективним. Проте його використання передбачає аналіз ряду пов'язаних з ним понять – мотиви, цінності, інтереси, потреби, воля тощо, що є внутрішнім рівнем діяльності.

Також слід зазначити, що у першій половині 20 століття виділився ще один аспект наукових досліджень, де науковці торкалися проблеми політичної діяльності. Це пов'язувалося з розробкою категорії «політична система». Дійсно, якщо політичну систему розглядати як сукупність усього арсеналу політичних інститутів, засобів, відносин, то перед дослідником постає складний світ нескінчених зв'язків її складових, де політична діяльність обов'язково розглядалася як її елемент. Російський науковець В.Протасов, досліджуючи природу правової діяльності (*а правова і політична діяльність є взаємопов'язаними феноменами, тому ці міркування цілком справедливо можна віднести і до політичної діяльності – виділено нами – І.К.*), зазначає, що ідея діяльності і ідея системності є тісно пов'язаними між собою. У поєднанні з системним діяльнісний підхід набуває більшої ефективності та методологічно підсилюється [8, с.32-34].

Філософське тлумачення системного підходу базується на його розумінні не просто як одного із способів пізнання, дослідження, але й як певного аспекту соціальної діяльності, який породжується на певному етапі і в певних умовах її розвитку [7, с.70]. Специфіка системного підходу стає зрозумілою, коли необхідно вирішити задачі, які супроводжуються наступними умовами: 1) проблемні ситуації, для вирішення яких не існує готових

традиційних засобів, становляться не виключенням, а правилом в розвитку соціальної дійсності; 2) ці ситуації настільки є складними, що для винаходу засобів, здатних їх вирішити, є необхідним науково обґрунтоване проектування. За цих умов стихійність поступається системності в усіх основних сферах життя суспільства, що вимагає відповідного підходу до вивчення різних взаємозв'язків і взаємодій. Коли вивчення зв'язків вже не виступає самоціллю, а є засобом для управління діяльністю для проектування – виникає той їх рівень вивчення, який можна назвати системним підходом [7, с.18]. На наш погляд, наведені методологічні установки є важливими при дослідженні парламентської діяльності як діяльності, безумовно, системної. Додамо, що політична та парламентська діяльність розглядається науковцями не лише у зв'язку з категорією «політична система», а й як складовий елемент більш широкого поняття – політичне життя. В цілому, визнання за діяльністю «зрізом» досліджень широких соціальних і наукових перспектив дозволяє дослідити багато питань функціонування, розвитку і вдосконалення політичної сфери.

Загальнотеоретичні дослідження, присвячені окремо парламентській діяльності серед вітчизняного доробку не зустрічаються, хоча сам термін є достатньо популярним на сьогоднішній день. Для того, щоб з'ясувати місце і роль поняття «парламентська діяльність» в системі понять політичної науки, доцільно звернутися, на наш погляд, до таких категорій як «політична діяльність» і «політична поведінка». Слід зазначити, що політична діяльність відрізняється від політичної практики, політичної активності, політичної поведінки рядом специфічних рис, що робить необхідним її вивчення в політичній науці. Крім того, політична діяльність відіграє значну роль в політичних процесах, сприяє створенню ефективних механізмів прийняття політичних рішень та впровадженню їх у життя.

Стосовно співвідношення понять «політична поведінка» і «політична діяльність» у різних наукових галузях можна виділити декілька підходів.

Перший підхід заключається в тому, що це два самостійних, автономних поняття. Кожний з них має свою природу, свої види, форми, свій статус. Якщо звернутися до етимології слів «діяльність» і «поведінка», то «діяльність» означає «заняття, праця», «робота, систематичне застосування своїх сил в будь-якій галузі». Слово «поведінка» – це «образ життя і дій, сукупність вчинків і дій» [3, с. 146, 466]. Цей підхід базується на розумінні понять філософською і психологічною науками, проте не кожна наука може його використовувати. Наприклад, у правовій науці це малоефективне, оскільки всі дії і бездії, яке мають правове значення, з точки зору цих визначень водночас можуть бути названі і поведінкою і діяльністю. Політична ж наука використовує як категорію «політична поведінка», так і «політична діяльність», особливо в політичній психології і політичній соціології.

Другий підхід представлений позицією науковців, які вважають дані поняття синонімами. Наприклад, російський науковець Д.Ольшанський вказує, що суперечність між поняттями «політична поведінка» і «політична діяльність» має мнимий характер. Багато чим дана проблема зумовлена тим, що в англійській мові немає адекватного перекладу слова «діяльність», а вітчизняна наука не хотіла і не могла повторювати «поведінкову психологію». Для англomовного світу слово «діяльність» є беззмстовним. Поняття «activity» перекладається як «активність». Тому англomовна школа акцентує на домінуванні поняття «поведінка», а пострадянські школи – на домінуванні «діяльності». Хоча, за своєю суттю, вони є синонімами [4, с.29]. Проте, у фундаментальних словниках термін «поведінка» перекладається і як активність, і як діяльність.

Третій підхід заключається в тому, що поведінка розглядається як поняття більш ширше, ніж діяльність (Ананьев Б., Кветной М.). Це можна віднести і до політичної науки (О.Демидов, О.Соловйов та інші). Загалом цей підхід отримав широке розповсюдження в науці. Відповідно до цього підходу, політична поведінка – це уся сукупність суб'єктивно мотивованих дій різних суб'єктів (акторів), які реалізують свої статусні позиції і внутрішні установки [9, с.369]. Дане визначення сформоване на підставі аналізу декількох точок зору з приводу її природи та сутності. Так, більшість вчених виходять з того, що політична

поведінка – це сукупність всіх дій (акцій та інтеракцій, які здійснюються в політичній сфері і відрізняються за ступенем свого впливу на владу. Наприклад, в межах даного підходу дії розглядаються як способи реалізації статусів або, як вважає А.Блау, як результати вигідних актору раціональних рішень. Досить розповсюдженою є ситуаційна трактовка політичної поведінки, в якій увага концентрується на зовнішніх відносно людини факторах, які впливають на зміст її дій. У зв'язку з таким розумінням Р.Мертон ставить питання про різні способи адаптації до зовнішнього середовища: конформізм (прийняття людиною порядку речей, які склалися), іновація (збереження активності і самостійності позиції людини відносно оточуючого середовища) і ритуал (символічна і некритична позиція людини відносно зовнішніх умов діяльності [9, с.369].

Ряд інших вчених роблять акцент на суб'єктивних прагненнях людини, які проявляються в її діях. Так, М.Вебер виділяв ціле-раціональні, ціннісно-раціональні, афективні і традиційні дії, які мають місце в політичній сфері. Політична поведінка пов'язується не лише з дієвістю (сукупністю дій, актів), а також і з персональним розумінням кожної діючою особою цілей і засобів їх досягнення, власних позицій, оцінок минулого і теперішнього, актуалізацією власних потреб і інтересів. Стосовно останнього, то є різні погляди вчених на те, що саме змушує людину діяти. Так, за З.Фрейдом це задоволення, за Т.Адорно – могутність, за А.Унгерсмом – зміст, за Д.Доллардом та В.Міллером – фрустрація (розчарування, яке виникає в результаті перешкод, які виникають при задоволенні інтересів). А.Маслоу сформулював класичний перелік ієрархізованих потреб, які лежать в основі політичних дій людини: фізіологічні потреби, потреби в безпеці, в любові, визнанні і самоствердженні, само актуалізації. [9, с.370].

Прихильники конфліктної теорії вважають, що в основу політичної поведінки людини покладено три типи мотивації: кооперативна, при якій суб'єкт зацікавлений у добробуті партнера і розглядає його інтереси в якості складової частини власних прагнень; індивідуалістична, побудована на власній зацікавленості і ігнорує усі раціональні міркування; конкурентна, яка будується на протиставленні позицій і інтересів сторін і грі на перемогу, при якій нанесення шкоди протилежній стороні є одним з позитивних результатів діяльності. Представники системного аналізу вважають, що значимим мотивом політичної поведінки людини виступає прихильність до авторитетного лідера, копіювання його стилю і діяльності. Представники теорії раціонального вибору (А.Даунс, Р.Карі, Л.Хуад та інші) в основі поведінки людини вбачають її прагнення до вигоди, мінімум витрат при отриманні результатів.

Група вчених, які підтримують ідею «автономної людини», що стверджує зростання індивідуалізації соціальної поведінки і складність мотивів, якими керуються громадяни в сучасних умовах, пропонують більш ретельно і диференційовано досліджувати їх установки і часто доходять до визнання принципової нездатності аналізувати суб'єктивну мотивацію (А.Горц, О.Дербаль) [9, с.370]. Різні позиції і погляди вчених на мотиваційну складову політичної поведінки ще раз свідчать про достатньо складний характер останньої, її багатомірність і навіть певну невизначеність.

Політичну діяльність можна розглядати у широкому сенсі як діяльність в політичних організаціях, виконання політичних функцій в органах державного управління. Російський науковець О.Демідов визначає її як «характеристику не лише внутрішнього механізму – мотивів, реакцій, спрямованості дій і рівня їх організації, але й всього динамічного аспекту політики» [1, с.529]. Також серед її важливих рис науковець називає концентрацію зусиль на загальних проблемах, потребах існування соціальної спільноти (*спирається на погляди відомого філософа І.Львіна, який трактує політичну діяльність як суто солідарну діяльність в ім'я загальної мети – курсив наш І.К.*); погляд на державу, політичні інститути як на інструменти вирішення цих проблем; використання політичної влади як головного засобу реалізації поставлених цілей [1, с.529]. Про широке розуміння свідчать і стани, в яких вона може реалізовуватись: політичне відчуження, політична пасивність, політична активність. Також широке визначення політичної діяльності надає і «Політологічний енциклопедичний

словник»: «Діяльність політична – невід’ємна складова загальної людської діяльності, специфічна сутність якої полягає в сукупності дій окремих індивідів і великих соціальних груп (класів, партій, суспільних організацій тощо), спрямованих на реалізацію їхніх політичних інтересів, насамперед завоювання, утримання і використання влади» [6, с.107].

У вузькому розумінні політична діяльність – це професійна політична діяльність, яку здійснюють члени уряду, депутати парламенту, керівники партій, політичних інститутів, професійні політологи, це апаратна праця, яка регламентується відповідними нормами, регламентами. Відповідно до чого, парламентська діяльність – це вид професійної політичної діяльності. Політичну діяльність можна розглядати як діяльність, яка спрямована на зміну або збереження існуючих політичних відносин, в результаті якого утворюється їх нова якість, або консервується стара.

В якості субстанційної основи політичної діяльності виступають відносини політичної влади в їх внутрішньому зв’язку з соціальним управлінням. Вітчизняний науковець І.Побочий, спираючись на розвідки російських науковців, вказує, що політична діяльність виявляється у живій та опредметненій формі, які знаходяться у суперечливій (діалектичній) єдності. До опредметненої політичної діяльності дослідник відносить політичні інститути (держава, політичні організації, норми, що регулюють політичну діяльність, стереотипи, політичні знання, політична ідеологія). Жива політична діяльність – це діяльність соціальних суб’єктів, які потребують системності і стають через це суб’єктами політики. Опредметнена політична діяльність, тобто політична система визначає спрямованість живої діяльності суб’єкту, що постає як політичний інтерес суб’єкта. Це стосується і інтересів розвитку, оскільки сама наявна політична система обумовлює характер дій, спрямованих на її трансформацію.

Діалектика живої та опредметненої політичної діяльності повинна розглядатись з врахуванням того, що система політичної діяльності не є системою, замкнутою на собі самій. Процеси, що відбуваються в кожній системі соціальної дійсності, визначаються в кінцевому рахунку тим, що остання здійснює відповідну функцію в більш широкому цілому. Ця функція виглядає як зовнішня необхідність, як фактор, що детермінує дану систему діяльності. В якості такої функції політичної діяльності виступає соціальне управління, що здійснюється через реалізацію відносин політичної влади [5, с. 23-24].

Література:

1. Демидов А.И. Политическое поведение и политическая деятельность / А.И. Демидов // Политология для юристов: Курс лекцій / Под ред. проф. Н.И.Матузова и проф. А.В.Малько. – М.: Юрист, 1999. – С.524-535.
2. Демин М. В. Природа деятельности / М.В. Демин. – М.: Изд-во МГУ, 1984. – 167 с.
3. Ожегов С.И. Словарь русского языка / [26-е издание] – М.: Мир и образование, Оникс. – 2009. – 736с.
4. Ольшанский Д.В. Политическая психология / Д.В. Ольшанский. – СПб: Питер, 2002. – 576с.
5. Побочий І. Політична боротьба: праксеологічний вимір: [Монографія] / І. Побочий. – К.: Абрис, 2007. – 352с.
6. Політологічний енциклопедичний словник: Навч.посібник для студентів вищ.навч.закладів / Відповідальні редактори Ю.С.Шемшученко, В.Д.Бабкін. – К.: Генеза, 1997. – 400с.
7. Понятие деятельности в философской науке: Сб. статей / Ред. В.Н.Сагатовский. – Томск: Изд-во Томского ун-та, 1978. – 256с.
8. Протасов В.Н. Правоотношение как система / В.Н. Протасов. – М.: Издательство «Юридическая литература», 1991. – 144с.
9. Соловьев А.И. Политология: Политическая теория, политические технологии: Учебник для студентов вузов / А.И.Соловьев. – М.: Аспект Пресс, 2003. – 559с.

Мармазова Тетяна Іванівна,
кандидат історичних наук,
докторант Донецького
національного університету

УДК 32:316.37

КОМУНІКАТИВНА ФУНКЦІЯ ПОЛІТИКИ: АНАЛІЗ ОСНОВНИХ ЗМІСТОВНИХ СКЛАДОВИХ

Досліджується специфіка функціонування політичної комунікації, яка виявляється під впливом розвитку процесів становлення інформаційної цивілізації. Аналізуються особливості структури політичної комунікації та її функцій, розглядаються основні підходи до розуміння сутності політичної комунікації та з'ясування її значення у світі політики.

Ключові слова: політика, політична комунікація, інформаційний політичний простір, інформаційна цивілізація.

Исследуется специфика функционирования политической коммуникации, которая проявляется под воздействием развития процессов становления информационной цивилизации. Анализируются особенности структуры политической коммуникации и ее функции, рассматриваются основные подходы к пониманию сущности политической коммуникации и выяснения ее значения в мире политики.

Ключевые слова: политика, политическая коммуникация, информационное политическое пространство, информационная цивилизация.

We investigate the specificity of the functioning of political communication, which manifests itself under the influence of the development process of becoming an information civilization. Analyzed features of the structure of political communication and its functions are considered basic approaches to understanding the essence of political communication and clarify its importance in world politics.

Key words: policy, political communication, information policy space, information civilization.

У період становлення базових засад інформаційної цивілізації (кінець XX – початок XXI століття) значно зростає роль комунікативної царини функціонування політики. Функція політичної комунікації за цих умов може розглядатися крізь призму декількох суттєвих аспектів політики. По-перше, політична комунікація виступає в якості своєрідного інформаційного стрижня політики, на який «нанизуються» усі інші її складові, як основні, так і другорядні. По-друге, політична комунікація – це пов'язуюча ланка, механізм, що поєднує всі рівні функціонування політики – від мегаполітики та мікрополітики. По-третє, політична комунікація поступово постає як автономна та самодостатня царина політичних відносин. Отож, актуальність дослідження комунікативної функції політики у ситуації розгортання процесів загальноцивілізаційних перетворень на світовій арені є безперечною, адже з'ясування сутності політики сьогодні є неможливим без аналізу царини функціонування політичної комунікації.

Мета представленої статті – це розгляд основних змістовних складових реалізації комунікативної функції політики з урахуванням тих цивілізаційних змін, які відбуваються у світі в останні десятиріччя. Завданнями запропонованої роботи є:

- вивчення царини політичної комунікації як стрижневого механізму сучасної політики;
- аналіз специфіки структури політичної комунікації та її функцій;
- визначення основних підходів до розуміння сутності політичної комунікації та з'ясування її значення у світі політики.

При підготовці представленої статті були використані такі дослідження вітчизняних і російських вчених останнього десятиріччя: К. Гаджієва «Вступ до політичної філософії», І. Гомерова «Держава і державна влада: передумови, особливості, структура», Д.

Ольшанського «Політичний PR», О. Соловйова «Політологія: Політична теорія, політичні технології», В. Трошихіна та В. Теплової «Культура політичного процесу», колективна монографія вітчизняних науковців «Гуманітарна політика Української Держави в новітній період», а також статті російських авторів Л. Тимофєєвої та А. Шевченко, присвячені проблемам розвитку сучасної політичної комунікативістики.

Політика як особлива царина суспільних відносин може тлумачитися по-різному. Одним з найпоширеніших підходів до розуміння сутності політики й політичного життя є структурно-функціональна парадигма, згідно з якою політика – це комплексний феномен, що включає в себе такі структурні і системні елементи, як:

- політичне панування і правління;
- політичне управління та співробітництво;
- формування влади й політичної нерівності;
- механізми правління у рамках різних державно-політичних систем;
- відносини людей з інститутами політичної і державної влади;
- механізми забезпечення єдності, життєздатності та безперервного функціонування суспільства;
- механізми політичної соціалізації.

Виходячи з представленої структурно-функціональної будови політики, можна стверджувати, що політична комунікація – це механізм і процес, який поєднує політичну поведінку, процеси прийняття політичних рішень, виборчі процедури і процеси, політичну мову та політичну символіку, світоглядно-ідеологічний і діяльнісний рівні вияву політики. Значення політичної комунікації у процесах формування, розвитку та функціонування політики не варто недооцінювати, тому що політика багато в чому – це царина певних ідей, переконань, концепцій, теорій, програм, які реалізуються, як правило, у формі тих чи інших повідомлень, вербально оформлених за допомогою мовної комунікації. Причому, метою мовної комунікації виступає як інформування, так і переконання цільової аудиторії – громадян – виборців, потенційних прихильників, можливих союзників або ідейно-політичних опонентів. За таких умов способи і засоби передачі вербально оформлених повідомлень не менш важливі, аніж власне їх зміст, зміст і стиль політичних дій. Тому політичну комунікацію доцільно розглядати як системний феномен. Так, за визначенням авторитетного російського політолога К. Гаджієва, «комунікація являє собою неперервний потік й обмін посланнями або постійну трансмісію інформації між різними суб'єктами комунікації, утворюючи в кінцевому підсумку всеохоплюючу комунікаційну мережу» [1, с. 320, 321].

Царина політичної комунікації в останні десятиліття, як відмічає вчений, зазнає певних трансформацій, зокрема зростає вплив символічної комунікації у забезпеченні життєздатності і регулювання політичних систем сучасності. Адже сьогодні, ведучи мову про політичну комунікацію, політичні дослідники і професійні політики мають на увазі не тільки писану та вербально виражену інформацію, політично значимі повідомлення, але й певні знакові системи, символи, сигнали, завдяки яким передаються сенс і зміст політичних феноменів. Таке тлумачення сутності політичної комунікації значно розширює розуміння даного явища – під поняття політичної комунікації «підпадають найрізноманітніші явища й акти – від демонстрацій і страйків до вбивства політичного або державного діяча», - пише К. Гаджієв [1, с. 321].

В історії розвитку політичної науки розуміння сутності політичної комунікації зазнало певних змін. Скажімо, Г. Лассуел та Р. Якобсон розглядали політичну комунікацію як акт або систему актів передачі інформації (повідомлення) від однієї людини (адресанта) до іншої (адресата). Пізніше тлумачення політичної комунікації було розширене – вона почала розумітися як взаємний обмін певним енергоінформаційним потенціалом між суб'єктом тієї чи іншої діяльності й контрсуб'єктом. Згідно з зазначеним підходом до трактування феномену політичної комунікації, спільна енергоінформаційна діяльність суб'єктів та контрсуб'єктів комунікативних обмінів є одночасною та реалізується через чітко визначені

канали (контакти) особливою мовою («код плюс його історія»). Отож, в останні роки комунікація у політиці вивчається як система взаємних дій, висловлювань та психічних актів суб'єкта й контрсуб'єкта, яка певним чином змінює, адаптуючи один до одного, енергоінформаційний потенціал, діяльність і відносини усіх акторів цього процесу [2, с. 478]. Як бачимо, трансформація розуміння вияву функції політичної комунікації відбулася багато в чому під впливом перегляду призначення самої царини політики у напрямку її демократизації та гуманізації.

Важливість такого розуміння політичної комунікації обумовлюється тим, що показником ефективної реалізації представленої функції політики виступає можливість досягнення згоди (співробітництва) або спричинення конфліктів (боротьби) між акторами політики. Саме політична комунікація, добре налагоджена й ефективна, може сприяти організації, впорядкуванню, узгодженню, координації, субординації або дезорганізації політичної діяльності і політичних відносин. За цих умов індивідуальні та колективні суб'єкти й контрсуб'єкти політичної комунікації несуть у собі та разом з собою певні комунікативні й інші потреби, запити, уподобання, мотиви, цілі. Політична комунікація є своєрідним підґрунтям функціонування політики в цілому та політичного життя і держави зокрема. Як зазначає російський дослідник проблем розвитку держави і державної влади І. Гомеров: «Для того, щоб держава мала змогу виникнути й існувати як організація, її члени мусять не тільки обмінюватися між собою певною інформацією, але розуміти її. Вони можуть володіти різними мовами, але одна з них має бути спільною (єдиною) мовою для всіх членів даної держави або, принаймні, для більшої їх частини» [2, с. 479].

Варто зауважити, що вчений під необхідністю єдності (спільності) мови політичної комунікації в державі заради її розвитку мав на увазі не стільки буквальне розуміння «природних» мов - російської, англійської або будь-якої іншої, скільки певні спеціалізовані мови, якими користуються ті чи інші фахівці – політологи, чиновники, юристи, лікарі та інші. Причому, існування та вживання таких мов певною мірою розділяє людей всередині держави, адже те, що зрозуміло, наприклад, чиновнику, не завжди сприймається пересічним громадянином. Тому заради оптимального функціонування держави політична комунікація повинна виробити певні «коди». Ці коди визначають особливості функціонування політичної комунікації у тих чи інших напрямках здійснення політики у державі [2, с. 479].

Змістовною стороною процесів політичної комунікації постають інформаційно-комунікативні зв'язки. Канадський фахівець у царині політичної комунікації Дж. Томсон пропонує розрізняти семантичний, технічний та інфлуентальний рівні інформаційно-комунікативних зв'язків. На думку Дж. Томсона, дослідження цих рівнів дозволяє виявити найбільш сутнісні й якісні компоненти інформаційно-комунікативних процесів, які, з одного боку, забезпечують власне їх існування, а з іншого – визначають умови ефективності взаємодії політичних суб'єктів з їх інформаційними партнерами. Так, семантичний рівень функціонування інформаційно-комунікативних зв'язків розкриває залежність процесів передачі інформації та виникнення політичної комунікації між суб'єктами від знаково-мовленевих форм [3, с. 397]. Як бачимо, семантичний рівень презентує лінгвістичну специфіку політичної комунікації. Проте, не варто спрощувати, примітивізувати семантичний рівень політичної комунікації, але водночас не слід і перебільшувати значення вербальної складової комунікативних процесів у політиці, адже вони, особливо в останні десятиріччя, часто-густо перетворюються у нарративи для позначення політично забарвлених симулякрів.

Феномен кодів та їх значення у процесі реалізації комунікативної функції політики можна також розглядати крізь призму концепції масової комунікації, відповідно до якої політична комунікація у сучасному світі здійснюється за допомогою посередників – медіумів, що використовують у своїй діяльності певні символічні образи, знаки, коди як основу власної специфічної мови. Під медіумами, за словами вітчизняного фахівця П. Кралука, розуміють знаряддя передачі знаків або засіб комунікації. До медіумів відносять: мову (у сенсі мови натуральної) як засіб порозуміння; мовні знаки та всілякі системи знаків (мовлене слово, жест, міміка, образ); коди, які опираються на певні домовленості і

дозволяють конструювати повідомлення (алфавіт, подача сигналів тощо); носіїв сигналів (вібрація повітря, світлові хвилі, а також матеріали, на яких вони фіксуються – папір, електронні носії інформації тощо); інструменти, що забезпечують множення, передачу і прийняття повідомлень (друкарський прес, радіо- чи телестанція, радіо- або телеприймач, комп'ютер тощо); інституції, які створюють повідомлення (преса, радіо, телебачення, Інтернет) [4, с. 308]. Фактично, медіуми виступають своєрідними засобами здійснення політичної комунікації, які функціонують на основі базових для того чи іншого суспільства соціально-культурних та політичних інститутів.

Медіум або засіб комунікації є не просто носієм, який переміщає „ідею” з одного місця в інше, він вже сам є суб'єктивною, інтерактивною ідеологічною формою, своєрідним повідомленням. Це означає, що технічна форма, яка використовується для переміщення інформації, надає інформаційні сигнали не менш важливі, ніж очевидний зміст певного повідомлення. Український дослідник П. Кралюк підкреслює значення медіумів у структурі політичної комунікації, аргументуючи його наступним чином: „Технологічна практика блискавичної передачі знаків та символів, які „змістовно” сприймаються людьми і впливають на їхні почуття, стала сьогодні звичним явищем. Кожен з нас щоденно користується різноманітними технічними комунікаційними засобами. І це сприймається нами як щось цілком зрозуміле чи навіть природне. Доступ до інформації за допомогою технічних комунікаційних засобів дехто схильний розглядати як одне з прав людини» [4, с. 309 – 310]. Можна дійти висновку, що медіуми є показником інформаційного розвитку певної держави, її наближення до стандартів сучасної цивілізації. Отже, рівень розвитку медіумів у структурі політичної комунікації є одним з індикаторів визначення політичного прогресу у конкретному суспільстві, а відповідно – стану політики загалом.

Як вже зазначалося вище, політична комунікація є системним явищем, яке охоплює своїм впливом усі сторони політичного життя, з одного боку, та є результатом функціонування інших царин політики, з іншого. Виходячи з системного розуміння політичної комунікації, вивчення функціонування досліджуваного феномену всередині будь-якої держави можна здійснювати у таких напрямках:

1) контактному – це розгляд «ритуальних розмов» життєво-побутового характеру (про погоду, останні новини тощо), які не стільки інформують, скільки підтримують соціальні контакти між людьми у державі;

2) інформуючому – має на меті аналіз специфіки процесу надання змістовних повідомлень про зміни, які відбуваються у політичному житті (поточної інформації);

3) директивному – з'ясування тих складових політичної комунікації, які змушують, зобов'язують людей до певних дій, висловлювань вчинків;

4) спонукальному – вивчення у структурі політичної комунікації елементів, котрі надають поштовх, стимул, мотивуючи людей до соціально та політично значущої діяльності;

5) переконуючому – розгляд у процесах комунікативних зв'язків в політиці того, що може певним чином навіть нав'язувати ті чи інші взірці соціальної і політичної поведінки на основі чітко визначених світоглядно-ціннісних пріоритетів розвитку держави;

6) інстинктогенному, стереотипогенному й імітогенному – спирається на вивчення емоцій, почуттів, ірраціональних психічних реакцій людини, які найчастіше виявляються у вигляді політичних маніпуляцій;

7) сугестивному – здійснюється шляхом дослідження феномену «навіювання» певних ідей, ідеалів, моделей політичного розвитку [2, с. 480, 481].

Таким чином, політична комунікація може спиратися на різноманітні мотиви і підстави політичної діяльності, враховувати як раціональні, так й ірраціональні її фактори та чинники, мати на меті часто протилежні цілі і завдання. Можна стверджувати, що домінуючі у певній державі напрямки здійснення політичної комунікації багато в чому вказують на характер політики – демократичний або автократичний, партисипаторний або маніпулятивний.

Розглядаючи політичну комунікацію та її значення у процесі функціонування політики, на наш погляд, необхідним є також і дослідження функцій власне політичної комунікації, які символізують базові вектори її впливу на політичне життя. Російський дослідник Д. Ольшанський виділяє окремо п'ять соціально-політичних та п'ять політико-психологічних функцій політичної (масової) комунікації. Соціально-політичними функціями політичної комунікації є наступні:

- інформаційна, яка є базовою для масової комунікації, оскільки саме на організації та управлінні інформацією й твориться публічна політика;

- соціалізуюча (функція соціального виховання), що пов'язана з формуванням або зміною інтенсивності і спрямованості соціально-політичних установок, цінностей чи ціннісних орієнтацій аудиторії, в якій здійснюється комунікація; ця функція полягає у навчанні нормам, цінностям та взірцям політичної поведінки і тому являє собою стратегічний напрямок функціонування політики, котрий є основою побудови будь-якої політичної системи;

- організаційно-поведінкова, що пов'язана з припиненням або, навпаки, ініціюванням будь-яких дій масової аудиторії; ця функція являє собою тактичний вияв публічної політики, прикладом якого може бути виборча кампанія;

- емоційно-тонізуюча – масова комунікація може спонукати розвиток оптимізму або, навпаки, масової депресії, вона творить і підтримує певний емоційний рівень аудиторії, стимулює її емоційну реакцію, спираючись на неусвідомлені масові й індивідуальні політичні дії; представлена функція реалізує емоційно-настрєві компоненти функціонування комунікативного боку політики;

- комунікативна, що пов'язана як з підтримкою та посиленням, так і з послабленням зв'язків між різними індивідами або частинами аудиторії, вона також пов'язує комунікатора з аудиторією (або суб'єкта і контрсуб'єкта політичної комунікації) [5, с. 58].

До основних політико-психологічних функцій політичної (масової) комунікації російський фахівець відносить такі:

- функцію формування масової психології та маси як суб'єкту соціально-політичної дії, вона є стратегічною для масової комунікації, а наступні функції виконують роль інструментів у досягненні цього завдання;

- інтеграційно-комунікативну функцію, що пов'язана з формуванням загального емоційно-психологічного тону аудиторії (контрсуб'єктів політичної комунікації);

- інформаційну функцію, яка забезпечує аудиторію певним набором інформації, створюючи єдину систему координат для сприйняття того, що відбувається;

- соціалізуючо-виховну функцію, вона має формувати єдині установки, цінності й ціннісні орієнтації у царині політики в тому чи іншому суспільстві;

- функцію організації поведінки, яка стимулює конкретні дії сформованої маси у визначеному суб'єктами політичної комунікації напрямку [5, с. 58].

Складність, багаторівневість предметної зони вияву політичної комунікації, яка представлена зазначеним вище розмаїттям її функцій і завдань, обумовлює плюралізм підходів щодо дослідження комунікативної царини функціонування політики. Так, американський автор Р. Мідоу визначає шість фундаментальних підходів, які дозволяють вивчити політичну комунікацію з точки зору забезпечення потреб держави і суспільства (як нам уявляється, фактично того завдання, що являє собою провідну функцію політики ще з часів Арістотеля). По-перше, це системний підхід, згідно з яким політична комунікація розглядається як інтеракція між елементами політичної системи, вона пов'язана з поняттям соціального контролю. Другим є лінгвістичне тлумачення сутності політичної комунікації, в якому дослідницька увага концентрується навколо поняття мови як особливого інструменту соціального контролю та обмеження доступу до політичних інститутів і політичних процесів контрсуб'єктів комунікаційної діяльності, оскільки вони не володіють тією специфічною мовою, котрою користуються представники політичної еліти. Відповідно до символічного підходу сама політика визначається як комунікація, що здійснюється у термінах обміну

символами. Прихильники функціонального трактування політичної комунікації вивчають значення комунікації для політичної системи, особливо у царині мас-медіа, акцентуючи дослідження на аналізі соціалізуючої (соціально адаптуючої) функції та функції забезпечення соціальної стабільності. Організаційний підхід спирається на розгляд уряду як великої бюрократичної організації, всередині якої забезпечується політична комунікація, при цьому увага зосереджується на з'ясуванні дії тих факторів, що обмежують або диференціюють доступ до внутрішньоурядових інформаційних потоків. Останній, шостий підхід можна назвати екологічним, адже його представники досліджують політичну комунікацію з точки зору впливу на неї політичної системи, яка, у свою чергу, створює середовище, в котрому формуються інститути політичної комунікації та регулюються процеси комунікації у суспільстві в цілому [6, с. 52].

Розгляд підходів до визначення сутності політичної комунікації, запропонованих Р. Мідоу, дозволяє досліджувати особливості функціонування комунікативної царини політики у конкретних суспільствах за умов домінування тих чи інших факторів і чинників соціально-політичного життя. До того ж, аналіз представлених підходів дає змогу виявити специфіку впливу політичної комунікації на розвиток структурних, організаційних, ресурсних, соціокультурних та інших вимірів функціонування політики. На нашу думку, системне вивчення зазначених підходів сприяє всебічному аналізу усіх базових параметрів політики, зокрема – царини її функціонування.

Варто зазначити, що в останні роки у політичній науці поряд з терміном «політична комунікація» все частіше використовується поняття «інформаційний політичний простір», базовими складовими якого є такі елементи: інформаційна сталість політичної системи, інформаційно-комунікаційна система, стала сукупність комунікаційних ролей і потоків, інформаційно-комунікативні констеляції. У контексті концепції інформаційного політичного простору інформація розглядається як така сама невід'ємна властивість буття, подібна до речовини та енергії за своїм значенням. Інформаційний політичний простір функціонує у сфері публічної влади та царині прийняття політико-державних рішень, характеризується цілеспрямованістю комунікації, впорядкованістю інформаційних потоків, які виходять від чітко визначених комунікаторів та реципієнтів, котрі використовують характерні для них канали зв'язку та мають змістовні відмінності.

Засадничою ознакою інформаційного політичного простору є сталість, яка визначається за критерієм змістовної насиченості й інтенсивності процесів у каналах комунікації. З одного боку, сталість є похідною від специфіки функціонування політичного життя в цілому та окремих його складових. З іншого боку, сталість інформаційного політичного простору сама породжує якісно нові зв'язки і відносини у царині політики. «У цьому аспекті категорія інформаційної сталості являє безперечний інтерес як структуроутворюючий феномен. Інформаційна сталість є атрибутивно-функціональною властивістю політичної системи», - пише про це російський вчений А. Шевченко [7, с. 70]. Таким чином, за умов розвитку інформаційної цивілізації обов'язковою умовою, запорукою ефективного функціонування політики загалом та політичної комунікації у тому числі є забезпечення сталості як підґрунтя політичного життя суспільства.

Дослідження особливостей реалізації комунікативної функції політики за новітніх умов цивілізаційного розвитку є необхідним ще й тому, що інформація сьогодні є універсальною складовою соціально-політичних відносин, а політика все частіше пояснюється саме кризь призму аналізу перебігу інформаційно-комунікативних процесів. Як зазначають російські дослідники В. Трошихін та В. Теплов: «У політичному комунікативному процесі актуалізуються інтереси, потреби, світоглядні уподобання учасників інформаційної взаємодії, які виявляються через політичні програми і державні законодавчі акти, заяви політичних лідерів, телепередачі, газетні тексти, виборчі бюлетені. Масова політична комунікація в цьому процесі відображає всі сфери суспільно-політичного життя, формує громадську думку, здійснює політичну соціалізацію громадян, робить відомою політичну

діяльність, реалізує діалог і взаємодію між тими, хто управляє, та тими, ким управляють» [8, с. 5].

Отож, значення комунікативної функції політики дедалі зростає під впливом розгортання процесів становлення інформаційної цивілізації. Царина політичної комунікації в останні десятиріччя зазнала суттєвих змін, що було зумовлено у тому числі й трансформацією самої політики. Можна стверджувати, що політична комунікація та ті зміни, які спостерігаються у царині її функціонування, є своєрідним індикатором стану політичного життя у тому чи іншому суспільстві. Так, на нашу думку, домінуючі у певній державі напрямки здійснення політичної комунікації багато в чому вказують на характер політики в цілому, тому дослідження у даному напрямку мають бути продовжені в майбутньому.

Література:

1. Гаджиев К.С. Введение в политическую философию. Учебное пособие. – М.: «Логос», 2004. – 336 с.
2. Гомеров И.Н. Государство и государственная власть: предпосылки, особенности, структура. – М.: ООО «Издательство ЮКЭА», 2002. – 832 с.
3. Политология: Политическая теория, политические технологии: Учебник для студентов вузов / А.И. Соловьев.—М.: Аспект Пресс, 2005. – 559 с.
4. Гуманітарна політика Української Держави в новітній період: Монографія / За ред. С.І. Здіорука.—К.: НІСД, 2006.—403 с.
5. Ольшанский Д.В. Политический PR.—СПб.: Питер, 2003. – 544 с.
6. Тимофеева Л.Н. Политическая коммуникативистика: проблемы становления // Полис. – 2009. - № 5. – С. 41 – 54.
7. Шевченко А.В. Устойчивость политической системы: «человек коммуникативный» против «человека политического» // Полис. – 2009. - № 5. – С. 68 – 83.
8. Трошихин В.В., Теплов В.М. Культура политического процесса. Учебное пособие. – М.: Издательство РДЛ, 2001. – 224 с.

Панченко Тетяна Василівна,
докторант кафедри політичних наук
НПУ ім. М.П. Драгоманова

УДК 321.015

ЕВОЛЮЦІЯ ПРИНЦИПУ СУБСИДІАРНОСТІ В ПОЛІТИЧНІЙ ФІЛОСОФІЇ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ФЕДЕРАЛІЗМУ

У статті здійснена спроба відтворення еволюції ідеї субсидіарності як принципу врядування на основі аналізу концепцій європейського федералізму Й. Альтузіуса, П. Прудона, О. Марка, А. Данд'є, Р. Арона, Д. де Ружмона, Ж. Моне та А. Спінеллі. В результаті чого доведено, що в філософії федералізму та практиці регіоналізму принцип субсидіарності утверджує універсальні основи легітимації для влади будь-якого рівня, відповідаючи за максимальне дотримання інтересів громадян та рівнів управління, що до них наближені.

Ключові слова: субсидіарність, європейський федералізм, регіоналізм.

В статье осуществлена попытка воссоздания эволюции идеи субсидиарности как принципа управления на основе анализа концепций европейского федерализма Й. Альтузиуса, П. Прудона, О. Марка, А. Дандье, Р. Арона, Д. де Ружмона, Ж. Моне и А. Спинелли. В результате доказано, что в философии федерализма и практике регионализма принцип субсидиарности утверждает универсальные основы легитимации для власти любого уровня, отвечая за максимальное соблюдение интересов граждан и максимально приближенных к ним уровней управления.

Ключевые слова: *субсидиарность, европейский федерализм, регионализм.*

The article deals with the problem of recreation of subsidiarity evolution idea as a government principle on the basis of European federalism conceptions of J. Althusius, P. Proudhon, O. Mark, A. Dand'e, R. Aron, D. de Rougemont, J. Monnet and A. Spinelli. As a result it is proved that a principle of subsidiarity asserts the universal bases of legitimation for any level of power in both federalism philosophy and regionalism practice, answering the purpose of maximal observance of interests of citizens and nearest to them levels of government.

Key words: *subsidiarity, European federalism, regionalism*

Останні десятиріччя принцип субсидіарності як критерій «уряду, що максимально наближений до громадян» привертає увагу політичних діячів та представників наукової спільноти у зв'язку принаймні з двома тенденціями світового політичного розвитку. З одного боку, до принципу субсидіарності звертаються в контексті розбудови Європейського Союзу, де він вже сьогодні визначає розподіл певних компетенцій між структурами ЄС та державами-членами та розглядається як основа втілення в життя концепції Європи Регіонів. З іншого боку до нього звертаються окремі країни в контексті адміністративної реформи, вдосконалення системи державного управління та місцевого самоврядування. Останнє особливо актуально для країн – нових членів ЄС та тих країн, для яких європейська інтеграція є стратегічним пріоритетом. Одночасне захоплення ідеєю субсидіарності в контексті розвитку обох цих тенденцій та певний скепсис з приводу дієвості відповідного принципу, який частіше висловлюється по відношенню до перспектив ЄС, підживлює науковий інтерес до даної доктрини, у тому числі до еволюції її розвитку в європейській політичній традиції.

Спроби дослідження еволюції ідеї субсидіарності здійснювались японським фахівцем з європейського будівництва К. Ендо, німецьким політичним філософом Г. Отфрідом, норвежським політологом А. Фоллесдалем, а також російськими дослідниками С. Большаковим, Г. Бікуловою, Є. Каракуляном та ін. Деякі з цих авторів історичну еволюцію доктрини субсидіарності відтворюють, починаючи з античності на основі праць Аристотеля (Г. Отфрід, С. Большаков), решта – починаючи з часів раннього Нового часу, звертаючись до концепції субсидіарно структурованого суспільства Й. Альтузіуса. Й перші, й другі особливу увагу приділяють соціальній католицькій доктрині, якій належить перше офіційне тлумачення принципу субсидіарності, та лише згадують про внесок федералістської європейської традиції у розвиток відповідної ідеї. В результаті чого у науковій літературі еволюція субсидіарності як принципу соціальної етики отримала більш менш ґрунтовне осмислення, а еволюція субсидіарності як принципу філософії врядування представлена доволі фрагментарно, хоча саме в контексті організації відносин різних рівнів врядування точиться сучасний дискурс навколо концепту «субсидіарність».

Метою даної статті є відтворення еволюції ідеї субсидіарності як принципу врядування, яка безпосередньо пов'язана з історією європейського федералізму. В результаті чого буде здійснена спроба визначити місце і роль принципу субсидіарності в філософії та практиці федералізму.

Передусім зазначимо, що ідейні передумови субсидіарності, що закладені у працях Платона, Аристотеля, Альтузіуса та лібертаріанців - Джона Локка, Шарля Луї Монтеск'є, Вільгельма фон Гумбольдта, мають надзвичайну цінність для сучасних трактувань принципу субсидіарності. У працях цих авторів були закладені ідеї, що усі спільноти є додатковими (субсидіарними) до особи, що більша, новоутворена спільнота або спільнота вищого рівня є додатковою (субсидіарною) до меншої, раніше утвореної спільноти або спільноти нижчого рівня, що пізніше було названо принципом субсидіарності. Лише з появою католицьких трактувань субсидіарності, які було сконцентровані навколо природних спільнот – церкви, професійних груп, сім'ї, які є не територіальними за своєю природою, відбувається концептуальне розрізнення на не територіальну (горизонтальну) на територіальну

(вертикальну) субсидіарність, тобто як принцип суспільної організації, що діє у суспільних відносинах, та як принцип врядування, що діє в управлінських відносинах.

У межах нашого дослідження нас цікавить застосування концепту «субсидіарність» як характеристики організації відносин різних рівнів врядування («вертикальний» аспект), яке стає можливим у зв'язку з розвитком ідеї європейського федералізму. Й хоча теоретик держави Йоганес Альтузіус у своїй праці «*Politica Methodice Digesta*» (Політика методично викладена, 1603), не робить чіткого розмежування між територіальними та нетериторіальними спільнотами, надаючи усім певне місце в суспільній ієрархії, саме його вважають засновником першої теорії федералізму. Це пов'язано з тим, що автор концепції субсидіарно структурованого суспільства уперше вложив у термін «федералізм» по-справжньому політичний смисл, розглянувши транзакції суспільних груп і корпорацій, що базуються на спільній згоді учасників, як основу спільного проживання на одній території («право співжиття від лат. «*jus sim-bioticum*»). Свою модель організації держави і суспільства, яка являє собою амальгаму політичних асоціацій, заснованих на згоді та побудованих знизу, де дисперсія влади відбувається як функціонально, так й територіально, Альтузіус фактично протиставив централізованій статичній державі Бодена, зазначає М. Бюргес [1, р.7-8]. Кожний більш великий союз, складається згідно Альтузіусу, з корпоративних єдностей більш тісних союзів. Відповідно держава як вища правова сила наділяється новими властивостями і функціями, але її право обмежено правами союзів, що її складають.

Дійсно, концепція субсидіарно структурованого суспільства Альтузіуса мала надзвичайну цінність для подальшого розвитку теорії федералізму. Якщо погодитися з думкою М. Миронюка, що усі сучасні, й давні теорії федералізму можна поділити на дві групи: доктрини, що розглядають федералізм як владну парадигму та фокусують увагу на принципах побудови держави, тобто на питаннях політико-правового статусу, повноважень та компетенції федерації та її складових частин, та теорії, що концептуалізують досвід побудови та розвитку федерацій «знизу», де федералізм виступає як тип суспільних відносин, системоутворюючий принцип політичного та соціального об'єднання індивідів та їх груп з метою забезпечення свободи та підтримки суспільного порядку [2, с. 98], то очевидно, що концепція Альтузіуса дала початок теоріям другої групи.

Хоча передумови європейського федералізму традиційно пов'язують з працями У. Пенна «Досвід про теперішній й майбутній мир в Європі» (1693), Ж.-Ж. Руссо «Судження про вічний мир» (1761), І. Канта «До вічного миру» (1795), закладене Альтузіусом розуміння федералізму отримало розвиток лише в концепції вільного федералізму відомого персоналіста та анархіста П'єра-Жозефа Прудона. Будучи противником держави, Прудон розглядав федералізм як своєрідний компроміс між антиетатизмом та етатизмом. У своїй праці «*Du principe federatif*» (Принцип федерації, 1863) він пропонує модель суспільства, що складається з автономних співтовариств, об'єднаних на основі добровільного контракту. Свою модель суспільства Прудон, по суті, вибудовує на основі субсидіарності, вважаючи, що влада повинна бути розділена таким чином, щоб бути якнайближче до рівня вирішення проблеми. Він писав про багаторівневе суспільство, яке починається з людини й «поверхами» якого є сім'ї, групи, економічні об'єднання, місцеві співтовариства й далі – аж до всеосяжної транснаціональної федерації (або конфедерації конфедерацій) [цит. за 3]. Прудон, так саме як його попередник Альтузіус, не поділяв боденовське уявлення про неподільність суверенітету. Через це його праці пізніше були покладені в основу «інтегрального федералізму» та європейського федералізму в цілому.

Вихідним пунктом інтегрального федералізму, засновником якого вважають французького письменника і філософа Олександра Марка (1904-2000) є багаторівнева людина як член різних об'єднань, груп, інститутів та союзів, відповідно розгляд людини лише в одній з цих її функцій означає насильство над цією людиною. Інтегральний (або глобальний) федералізм, який отримав розвиток також у працях А. Данд'є та Р. Арона, розглядає державу з її вузьконаціональними інтересами та політикою протекціонізму як

основну причини гальмування економічного прогресу суспільства. Він втілює в собі сукупність організаційно-структурних принципів, спрямованих на раціоналізований розподіл компетенцій політичної влади та виробничих ресурсів різних груп у середині чинних суспільств, ставлячи за мету протистояння зростаючій концентрації влади в руках політичної та технократичної еліти [див. 4].

Прихильником інтегрального федералізму можна по праву вважати швейцарського філософа, культуролога та громадського діяча Дені де Ружмона (Denis de Rougemont, 1905-1985). У своїх працях він обстоював традиційні християнські цінності та ідеали європейського гуманізму і вбачав у них основу для майбутньої європейської федерації. У праці «Відкритий лист до європейців» (1970 р.) він демонструє своє бачення європейського федералізму як «методу єдності у розмаїтті, що радикально протилежний до методу єдності через одноманітність, якою вона [Європа] була за часів Людовика XIV, Якобінців, Наполеона та наших тоталітарних Держав різних кольорів» [5].

Праці швейцарського філософа, зазначає російська дослідниця І. Бусигіна, звучать майже як реквієм традиційній національній державі, адже подолання державних рамок, згідно з де Ружмоном, доцільне з усіх точок зору. Національні держави застаріли: вони занадто малі й занадто великі водночас. Занадто малі, оскільки не в змозі гарантувати своїм громадянам безпеку і брати активну участь у світових справах. Занадто великі, позаяк не можуть забезпечити адекватного розвитку всіх складових їх районів і дати можливість громадянам бути ефективними учасниками громадського життя [6]. Тому під створенням Європи філософ розуміє «руйнацію Держави-Нації на користь регіонів, з одного боку, та їхню федерацію, з іншого. Ці дві додаткові реалії мають на меті не колективну могутність, а якнайбільшу свободу людей» [5], доводячи тим самим, що у класичному ланцюжку розвитку «залежність-незалежність-взаємозалежність» європейці наближаються до третьої стадії.

Праці де Ружмона яскраво демонструють, що європейський федералізм був та залишається чимось більшим ніж просто рухом за об'єднання існуючих національних держав Європи. Це рух насамперед за введення принципів субсидіарності в політичне життя європейського континенту. Інакше кажучи, об'єднання Європи мислилося де Ружмоном та іншими політичним та громадськими діячам післявоєнної Європи насамперед як результат децентралізації європейських держав. Тому, як в середині минулого століття, так й сьогодні, чимало федералістів закликають відмовитися від абсолюту держави-нації, яка має укласти союз з такими ж державами, віддавши частину своїх повноважень «вгору» загальноєвропейським структурам й «униз» структурам регіонального й місцевого самоврядування. Не випадково на етапі утворення загальноєвропейських структур здобуло значну популярність гасло «Об'єднана Європа буде Європою регіонів, а не національних держав» та обговорювались різні моделі формування Європи Регіонів від помірно до радикально регіоналістської.

Іншими провідниками ідеї європейського федералізму виступали чинні політики, яких по праву називають батьками-засновками ЄС – Жан Моне (Jean Monnet) та Алтьєро Спінеллі (Altiero Spinelli). Ж. Моне був прихильником функціональних методів утворення європейської федерації, прагнучи до досягнення миру та добробуту шляхом поступової інтеграції. Відповідно будівництво союзу передбачалось сектор за сектором, починаючи з видобутку вугілля та виробництва сталі та закінчуючи економікою в цілому з тим, щоб в результаті був утворений політичний союз. А. Спінеллі, будучи прихильником класичного федералізму, відстоював політичні аспекти інтеграції, тобто об'єднання Європи на основі федералістського принципу з підпорядкуванням національних та регіональних органів управління спільним наднаціональним структурам. Фактично йшлося про утворення на міжнародному рівні інституційної структури національної держави з центральними федеративними інститутами, які б копіювали національну державу. [7, с. 191-192].

Отже, європейські федералісти, ставлячи за мету створення європейської федерації, неоднаково уявляли цю будову, пропонуючи різні методи її створення. Хоча усіх їх об'єднує

неприйняття абсолютного суверенітету національної держави, лише прихильники інтегрального федералізму, будучи безпосередніми нащадками Прудона, закликали до усунення національних держав, передаючи їх функції на регіональний та субнаціональний рівні. Інші були досить далекі від таких закликів, підкреслюючи лише необхідність такої трансформації держави, в ході якої вона б виходячи з ідеї субсидіарності перетворилась в одну з сходин вертикальної організації людської спільноти.

Це підтверджує думку висловлену російським дослідником О. Аболіним, що федералізм не є ні «централістською», ні «децентралістською» (тим більше не сепаратистською) ідеологією. Його особливість у тому, що він пропонує спосіб об'єднання «централізму» й «децентралізму», що традиційно протистоять один одному, на основі принципів кооперації, інтеграції та субсидіарності. В політичні філософії федералізму саме субсидіарність відіграє роль «противаги», що нейтралізує безпеку встановлення режиму особистої влади або іншої форми бюрократичної диктатури. Керуючись принципом субсидіарності, федералісти вважають можливим досягти чіткого розмежування компетенцій та повноважень рівней влади, не дозволяючи жодному з них набути гіпертрофованого значення [8, с. 143], чи то обмежуючи компетенції організації вищого рівня відносно організації нижчого рівня до тих пір, поки організація нижчого рівня здатна досягти своєї мети задовільно (негативна концепція субсидіарності), чи то надаючи допомогу з боку більш високих організацій у разі необхідності (позитивна концепція субсидіарності). Причому саме до негативної концепції субсидіарності, тобто до принципу субсидіарності як противаги встановлення надмірної централізації загальноєвропейських структур неодноразово звертались в процесі європейської інтеграції, що підтверджує К. Ендо у своїй праці «Принцип субсидіарності: від Йоганеса Альтузіуса до Якобса Делора» [див. 9]. Так, відомий соціолог Р. Дарендорф, будучи європейським комісаром, у своїх статтях 1971 року вказує на принцип субсидіарності саме як противагу надмірної концентрації влади європейськими структурами. Аналогічний смисл вкладається у принцип субсидіарності на етапі обговорення доповіді Лео Тиндемаса у 1975 році тощо. Навіть у Договорі про утворення Європейського Союзу 1991 року принцип субсидіарності застосовується як принцип обмеження повноважень союзу заради компенсації їх збільшення, які дають інші положення.

Розвиток ідей європейського федералізму на основі субсидіарності стимулював зміцнення чинних європейських федерацій та процеси федералізації в окремих унітарних країнах. Саме субсидіарність в філософії федералізму нерозривно пов'язує «міжнародний» та «внутрішній» аспекти федералізму. Ідея субсидіарності не дозволяє бути федералістом лише у зовнішньому або внутрішньому просторі. Адже в першому випадку, зазначає О. Аболін, відкривається дорога тоталітаризму та виникає загроза компрометації самої ідеї загальнолюдської єдності, у другому – федералізм ризикує перетворитися з стратегічної мети в тактичний прийом, за допомогою якого велика держава намагається приборкати сепаратизм або малих націй, що входять до її складу [8, с. 143-144]. Навіть в контексті певної федеративної держави федералізм означає добровільну передачу суб'єктами федерації частини суверенітету федеральному уряду, а принцип субсидіарності, навпаки, відповідає за максимальне дотримання інтересів субрівня федеративної держави. Отже, концентрація на федералізмі, без субсидіарності, несе в собі загрозу перетворення федерації на централізовану державу, дуже далекої від демократії.

Не скільки федералізм, скільки субсидіарність як прагнення прийняття рішень на максимально наближеному до громадян рівні (негативна концепція субсидіарності) була сприйнята європейською спільнотою та стала основою для чисельних регіональних рухів в країнах Європи. Розділяючи й розбудовуючи концепцію інтегрального федералізму, регіоналісти виступили проти зростаючої бюрократизації й неефективності централізованої держави. Фактично регіоналізм, заснований на ідеї субсидіарності, став найважливішою формою боротьби за демократію в європейських державах, виступивши проти бюрократичних післявоєнних режимів і поставивши на порядок денний питання про кардинальне перетворення національної держави, наближення її політичних структур до

суспільства й людини. В основі регіоналізму лежала найважливіша вимога демократії — досягнення локального самоврядування на рівні регіонів, міст, сільських громад тощо.

Прагнення до регіональної автономії між іншим підживлювалося усвідомленням власних, відмінних від інших, інтересів окремих територій, яке стало відчутним з переходом до постіндустріальної стадії розвитку суспільства. Як зазначає відомий американський соціолог Е. Тоффлер, «всупереч загальноприйнятій думці, регіони й місцевості аж ніяк не стають однаковими, а прагнуть усіляко підкреслити наявні відмінності... Ці відмінності скоріше будуть глибшатися, чим стиратися під впливом нової економіки, яка виступає проти однорідності, проголошеної в епоху «фабричних труб» [10, с. 295]. До цього можна додати, що доіндустріальна та індустріальна стадії розвою цивілізації не мали потреби в регіональному облаштуванні суспільства, актуалізації множинності організаційно-територіальних принципів його побудови. Тому розвиваючись у другій половині минулого століття на основі історичних регіонів з їхніми культурними, мовними, історичними й економічними особливостями, регіоналістські рухи в багатьох європейських країнах привели до серйозних структурних змін у системі розподілу державної влади. Регіоналізм, зазначає А. Мальгин, знаменував собою залучення в політичне й культурне життя, просторів і людей, які традиційно перебували на периферії не тільки своїх держав, але й власного розвитку. Багато західних дослідників трактують регіоналізм як «повстання провінції», яка більш не бажає миритися зі своїм другорядним положенням у національній державі й вимагає рівності ролей [див. 11].

Зростаюче прагнення до більшої автономії «знизу» досі значною мірою підживлюється процесом європейської інтеграції, що підтверджує популярність концепції Європи Регіонів. Інтеграція й регіональний федералізм доповнюють один одного. У багатьох національних державах прагнення до регіоналізму не може бути реалізоване без імпульсу ззовні у силу певного консерватизму й небезпеки переростання регіоналізму в сепаратизм, а інтеграція без регіоналізму містить загрозу бюрократизації центральних інститутів ЄС, а також подальшого поглиблення поділу районів на елітарні та другорядні.

Таким чином, в результаті перенесення ідеї субсидіарності з не територіальних та територіальних суб'єктів за допомогою федералізму, вона стає важливішим принципом філософії врядування. Субсидіарність як принцип філософії врядування, зазначає О. Гюфе, нагадує нам, що «політична влада не походить з гори аби як милість бути переданою на нижчі рівні. Вона походить знизу, від *civitas* і передається державі тільки за умови, що вона бути служити *civitas*» [12, с. 113]. Саме тому ідея субсидіарності стала основою для тих федеративних концепцій, які розуміють федералізм передусім як тип суспільних відносин, системоутворюючий принцип політичного та соціального об'єднання індивідів та їх груп з метою забезпечення свободи та підтримки суспільного порядку. У такому розумінні федералізм стає чимось більшим, ніж принцип територіально-державного устрою, а набуває чинності ідеології багаторівневих відносин, що може бути сприйняття у державах з будь-якою формою територіального устрою та міждержавних об'єднаннях. Вертикальна субсидіарність, що виступає провідним принципом філософії урядування утворює наступні основи легітимації для влади будь-якого рівня: по-перше, людина є граничним критерієм для влади будь-якого рівня; по-друге, влада будь-якого рівня може бути легітимною лише субсидіарно; по-третє, функції чи певні повноваження передаються на вищий рівень тільки за умови, що якщо він буде охоплювати ті завдання, які структури нижчого рівня не можуть виконати самостійно.

Підводячи підсумки здійсненою нами спроби відтворення еволюції субсидіарності як принципу врядування, починаючи від XVII сторіччя до наших днів, можна зазначити наступне:

По-перше, ідея субсидіарності та теорія федералізму має спільне джерело походження, яким виступає вчення Альтузіуса про субсидіарне структуроване суспільство. Це вчення дало початок концепціям федералізму, як розуміють останній як тип суспільних відносин, системоутворюючий принцип політичного та соціального об'єднання індивідів та

їх груп з метою забезпечення свободи та підтримки суспільного порядку. Подальший розвиток ідея субсидіарності отримала в концепції вільного федералізму Прудона, інтегрального федералізму О. Марка, А. Данд'є, Р. Арона та Д. де Ружмона. Керуючись принципом субсидіарності, ці автори закликали до подолання державних кордонів та передання державних функцій на наднаціональний та субнаціональний рівні. У менш радикальний спосіб субсидіарність сприйняли батьки-засновники Європейського Союзу Ж. Моне та А. Спінеллі, які хоча й відстоювали різні шляхи утворення європейської федерації, були єдині у розумінні необхідності такої трансформації держави, в ході якої вона б перетворилась в одну з сходин вертикальної організації людської спільноти.

По-друге, звернення до поглядів європейських федералістів демонструє, що в політичній філософії федералізму субсидіарність відповідає за максимальне дотримання інтересів громадян та рівнів управління, що максимально до них наближені. Вона нерозривно пов'язує «міжнародний» та «внутрішній» аспекти федералізму, не дозволяючи бути федералістом лише у зовнішньому або внутрішньому просторі. Через це саме субсидіарність, а не федералізм стала ідейною основою для чисельних регіональних рухів в країнах Європи, які прагнули кардинального перетворення національної держави, наближення її політичних структур до суспільства й людини й багато чого досягли в цьому смислі.

По-третє, ідея субсидіарності, яка утверджує універсальні основи легітимації для влади будь-якого рівня, сьогодні має усі можливості набути ваги загального принципу філософії врядування, який може бути застосований у державах з будь-якою формою територіальною устрою та наддержавних утвореннях за умови орієнтації цих держав та наддержавних об'єднань на демократію. Дотримання принципу субсидіарності нейтралізує можливі негативні наслідки регіоналізму та космополітизму, унеможливлюючи перетворення регіоналізму на сепаратизм, а космополітизму на прагнення до одноманітності світових соціальних структур, економіки та культури.

Література:

1. Burgess M. Federalism and European Union : the Building of Europe 1950-2000 / Mihael Burgess. — London and New York: Routledge, 2000. — 285 p.
2. Миронюк М. Г. Человеческое измерение федерализма. Федералистские теории и тенденции развития федеративных отношений в России / М. Г. Миронюк // ПОЛИС. — 2003. — № 3. — С. 98—108.
3. Бусыгина И. М. Европейский Союз: новые измерения концепции суверенитета / И. М. Бусыгина // Политическая наука : Сб. научных трудов / РАН. ИНИОН. — М., 2005. — С. 47—69.
4. Roemheld L. Integral Federalism. Model for Europe — a Way Towards a Personal Group Society. Frankfurt / M.-Bern-New York-Paris, 1990.
5. Дені де Ружмон: «Відкритий лист до європейців» — програмні міркування європейського інтелектуала [Електронний ресурс] — Проект «Візія». — Режим доступу: <http://www.management.com.ua/vision/>
6. Бусигіна І. Сучасне й майбутнє «Європи регіонів» (проблеми європейського регіоналізму) [Електронний ресурс] / Ірина Бусигіна // Незалежний культурний часопис І. — 2001. — № 1. — Федеративна республіка Україна. — Режим доступу до журн.: <http://www.ji.lviv.ua/n23texts/busygina.htm>
7. Коваль В.С. Федералістська концепція європейської єдності як методологічна основа дослідження конституційного устрою Європейського Союзу / В.С. Коваль // Вісник Хмельницького інституту регіонального управління і права. — 2003. — № 1 (5). — С. 190-192.
8. Аболин О. Ю. Всемирный и европейский федерализм: вероятные перспективы / О. Ю. Аболин // Полис. — 1994. — № 5. — С. 142—148.

9. Endo K. The Principle of Subsidiarity: From Johannes Althusius to Jacques Delors [Електронний ресурс] / Ken Endo. — Hokkaido University, 1993. — Режим доступу: [http://eprints.lib.hokudai.ac.jp/dspace/bitstream/2115/15558/1/44\(6\)_p652-553.pdf](http://eprints.lib.hokudai.ac.jp/dspace/bitstream/2115/15558/1/44(6)_p652-553.pdf)
10. Метаморфози влади: Пер. с англ. / Э. Тоффлер. — М. : ООО «Издательство АСТ», 2003. — 669, [3] с. — (Philosophy).
11. Мальгин А. В. Украина: соборность и регионализм / А.В. Мальгин. — Симферополь : Сонат, 2005. — 280 с.
12. Гьофе О. Справедливість і субсидіарність : Виступи в Україні / Отфрід Гьофе. — К. : Альтерпрес, 2004. — 144 с.
13. Burgess M. Federalism and European Union : the Building of Europe 1950-2000 / Mihael Burgess. — London and New York: Routledge, 2000. — 285 с.

Радченко Леся Миколаївна,

кандидат політичних наук, викладач кафедри політичних наук
НПУ імені М.П. Драгоманова

УДК 323.2

СПІВВІДНОШЕННЯ ПОНЯТЬ ПОЛІТИЧНІ ІНТЕРЕСИ І ПОЛІТИЧНІ ПОТРЕБИ В ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ СУСПІЛЬСТВА

У роботі аналізується місце і роль політичних інтересів і потреб у політичному житті суспільства. Сформовано змістовну частину понять „політичні інтереси” і „політичні потреби”. Досліджено проблему їх співвідношення.

Ключові слова: потреби, інтереси, політичне життя суспільства, політичні інтереси, політичні потреби.

В работе анализируется место и роль политических интересов и потребностей в политической жизни общества. Сформировано содержательную часть понятий "политические интересы" и "политические потребности". Исследована проблема их соотношения.

Ключевые слова: потребности, интересы, политическая жизнь общества, политические интересы, политические потребности.

The paper analyzes the place and role of political interests and political needs of society. Formed the content of the concepts "political interests" and "political demands". Defined the problem of their relations.

Keywords: needs, interests, political society, political interests and political needs.

Політичне життя суспільства є однією із найширших категорій політології, яка охоплює всю політичну сферу та її елементи, дає можливість відобразити їх динамізм і стабільність; є однією із основних сфер суспільного життя, пов'язана з діяльністю й відносинами індивідів і соціальних спільнот, створених ними політичних інститутів для виявлення інтересів соціальних суб'єктів, а також боротьба за їх реалізацію через посередництво політичної влади у процесі політичного розвитку. У „Політологічному енциклопедичному словнику” (2004) подано наступне значення: „політичне життя – річ різноманітна, різновекторна, що визначається, насамперед, економічними і соціальними чинниками. Політичне життя суспільства – це сукупна діяльність індивідів, соціальних прошарків, груп, класів та інших спільнот, через які відбувається формування, функціонування і перетворення політичної системи суспільства з метою організації та використання політичної влади для реалізації своїх інтересів. Політичне життя є підсистемою суспільства, певною цілісністю її елементів, видів та форм проявів, діяльністю. Це сукупність всіх політичних явищ, що функціонують у суспільстві. Воно охоплює

соціальних суб'єктів з їх потребами та інтересами, їх відносини і діяльність, політичні інститути, норми, свідомість і культуру, політичну владу та інші компоненти. Соціальними суб'єктами можуть бути класи, нації, соціальні прошарки і групи, індивіди і створені ними інститути.

Основними складовими політичного життя суспільства можна назвати:

- політичні потреби та інтереси;
- політику, політичні відносини, політичну діяльність;
- владу і владні відносини;
- політичні процеси;
- політичну участь, політичну поведінку, політичну культуру;
- політичну систему суспільства;
- політичний режим тощо.

Інтерес адекватніше виражає характер політичної діяльності, її службову, інструментальну функцію, оскільки політична діяльність є засобом, інструментом реалізації потреб соціальних суб'єктів у різних сферах суспільного життя. З виникненням політичного життя потреби соціальних груп, щоб бути реалізованими, повинні знайти своє відображення у політичних інтересах і бути закріпленими політичною владою у якості інтересів усього суспільства. В основі політичних інтересів знаходяться багатоманітні потреби соціальних суб'єктів. Ці потреби сприяють появі політичного життя та визначають корінний напрям діяльності політичної влади [7, 28]. Політичні потреби є особливим видом суспільних потреб, пов'язаних із розвитком і функціонуванням соціальних механізмів, що регулюють суспільні відносини. Через диференціацію соціальної системи на групи такі суспільні потреби, як потреби в організації спільних дій і спілкування, визнанні, самоствердженні, набувають політичного характеру. Із протиріч між суспільними потребами і груповою формою їх задоволення й виникають основні політичні потреби суспільства, наприклад, потреба уникати зіткнень соціальних груп у суспільстві та тримати суспільство в межах порядку, виражати і формувати потреби протилежних соціальних груп, забезпечити їх задоволення певними організаційними засобами і т.п. Головною із них є потреба організаційно забезпечити нормальне функціонування і розвиток поділеного на групи суспільства як цілісної системи.

Вихідним пунктом всього політичного процесу в політичній сфері виступають корінні політичні потреби та інтереси. Вони знаходяться в основі практичних дій соціальних груп, партій, особистостей тощо з приводу реалізації політичних ідей, принципів, ідеалів, цілей. Потреби та інтереси є основою змісту політичних ідей і визначають дії людей. Будь-які суспільні інтереси, в тому числі і політичні, виникають у процесі діяльності людей, визначаються соціальними потребами, які відображаються в інтересі. Ці потреби та інтереси потребують шляхів і способів для їх задоволення, при цьому необхідність такого задоволення породжується не свідомістю суб'єктів, а умовами загальнолюдського буття. Таким чином, вплив потреб на політичну діяльність людей відбувається через формування політичних інтересів, їх відображення у вигляді ідей, теорій, ідеалів і т. д., у свідомості людей, яка може бути точною або викривленою, і реалізацію цих ідей, теорій, ідеалів в практичній політичній діяльності [5, 24-25].

Політична потреба суб'єкта політики є певним соціально-політичним відношенням, яка виражається перш за все як прагнення влади, володіння нею або участь у її здійсненні і використанні. Може виступати як вимога змінити політичну систему або, навпаки, як вимога нормального, стабільного функціонування і розвитку в межах даної системи соціально-політичних відносин. В будь-якому випадку динаміка задоволення політичних потреб суб'єктів політики пов'язана не лише із відношенням до об'єкта потреб, а політичні потреби є також певним відношенням суб'єкта та інших учасників політичного процесу. Це відношення до тих, хто брав участь у створенні об'єкта потреб, хто ним володіє, у кого є аналогічні потреби. Основні групи потреб людей безперервно підвищуються і змінюються. Кожна із них має різний конкретний зміст, що відповідає рівню розвитку індивіда чи

прошарку населення, а також природного і соціального середовища його перебування. Проте навіть однакові потреби усвідомлюються різними людьми по-різному, в результаті чого їхні інтереси виявляються неоднаковими. Плюралізм інтересів перевищує різноманітність потреб. Політичні потреби є основою, на якій формуються політичні інтереси – головна рушійна сила політики.

Політичні інтереси – це чинники суспільної діяльності людей, їх спільнот і об'єднань, спрямовані на здобуття, утримання або перерозподіл політичної влади. У ширшому плані до політичних інтересів відносять інтереси, спрямовані на згуртування зусиль усіх або принаймні більшості членів тієї чи іншої спільноти, відстоювання і зміцнення їх соціальних позицій у суспільстві [6, 519]. Крім того, політичний інтерес можна визначити і як вибіркове відношення суб'єктів політики до суспільно-політичних явищ, процесів і подій, реальна причина їх політичної активності, заснована на визначених світоглядних принципах, переконаннях і настановах. Інакше кажучи, це те внутрішнє усвідомлене джерело політичної поведінки, яке стимулює суб'єктів політики до постановки певних політичних цілей і здійснення конкретних політичних дій для їх досягнення.

Виходячи із специфіки природи політичних потреб і політичних інтересів останні являють собою за своєю сутністю суб'єктивне вираження об'єктивно існуючих політичних відносин з точки зору реалізації суб'єктами політики своїх соціальних цілей. Політичні інтереси охоплюють співвідношення існуючих політичних організацій, відносин. Їх предметом може бути все, що об'єктивно корисне або шкідливе для існування, діяльності і розвитку класів, соціальних груп, індивідів у їхніх відносинах із владою або іншими соціальними суб'єктами.

Політичні інтереси породжуються соціальною природою конкретного суспільства, позицією і положенням соціальної групи в системі політичних відносин. Вони являють собою концентроване вираження інтересів, котрі переломлюються в інтересах завоювання або утримання державної влади. Зміст політичних інтересів виявляється в суті і спрямованості політичних ідей, ідеалів, принципів, у поглядах, почуттях і настроях, які представляють різний рівень (теоретичний і повсякденний) усвідомлення інтересів соціальної групи. Наявність політичних інтересів, загальних для даної соціальної групи і нею визнаних, є необхідною передумовою розробки політичної ідеології, створення політичних партій, виникнення політичних організацій і закладів соціальних груп. Функції та характеристики будь-якої політичної ідеології соціальних груп, що залежать від положення класів в суспільстві, від їх політичних інтересів та цілей, від програми реалізації яких на практиці, різко відрізняються у владних та суспільних груп [7, 25].

Політичний інтерес виражає рівень розвитку політичної діяльності, ступінь відображення в ній найважливіших соціальних потреб. Обумовленість спрямованості політичної діяльності логікою зміни конкретних обставин у країні виявляється у тому, що політичні рухи мають національний характер, обов'язково охоплюють до своєї сфери проблеми, нагальні для певної країни, в даний час. Тому політичний інтерес завжди має національне забарвлення, оскільки нації – теж суб'єкти політики, а національні відносини є елементом політичних відносин.

Специфіка інтересів партій, профспілок, включаючи державу та різні суспільні і благодійні організації, полягає у постійному перегляді практичних питань, що викликає появу нових протиріч, які вимагають чергового вирішення. Власне, це і є логікою розвитку політичних інтересів, що створює нові політичні програми і платформи, передбачає висунення нових претендентів, мобілізацію прибічників тих чи інших програм.

Основа політичних інтересів полягає у реально-практичних політичних відносинах суспільства, що встановлюють політичний статус соціальних суб'єктів, їх відношення до власних політичних потреб. Політичний інтерес є тією основою, яка пов'язує членів суспільства, консолідує їх в єдину цілісність [6, 17].

Потреби та інтереси – це рушійні сили дій людини у певному напрямі. Протиріччя інтересів набувають форми суперечностей, суперництва, антагонізмів та конфліктів

учасників політичних відносин, для вирішення яких використовуються засоби ідеологій, традицій, фізичного та психологічного примусу. Засобом вирішення суперечливих інтересів, улагодження виникаючих політичних суперечок та ліквідації конфліктів є політична влада, що використовує механізми узгодження суспільних, колективних та особистих інтересів суспільства. Політичне життя охоплює складну систему політичних процесів, в ході яких виявляються і реалізуються політичні цілі за допомогою політичних інститутів і норм, політичної діяльності людей у межах політичних відносин, суттєво впливає на стабільність і динаміку політичного життя, характер взаємозв'язку між політичною діяльністю та політичними відносинами. Політичні відносини – це фактор, що стабілізує політичний процес, а політична діяльність спрямована на їх перетворення, зміну і розвиток.

Інтереси і потреби – найважливіші спонукальні причини людської діяльності. Потреби – це відносини між агентом, суб'єктом (організмом, соціальною групою, людиною) та умовами його існування. Інтерес – це відносини між суб'єктами з приводу умов існування. Інтереси у своїй генезі пов'язані з потребами. Проте місце і роль потреб у змісті інтересів неоднакові і полягають у тому, що інтерес є особливим проявом потреб, який виявляється лише в умовах виникнення суспільних відносин носія потреб з їх предметом. Поза потребами інтересу немає. Потреби – категорія, у якій в узагальненому вигляді виражаються багатоманітні умови життєдіяльності людини, без відтворення яких неможливе її існування і нормальний розвиток [3, 5]. Потреби є джерелом активності особистості, а процес їх задоволення виступає як цілеспрямована діяльність. Усвідомлюючи мету суб'єктивно – як потребу, людина переконується, що її задоволення можливе лише через досягнення певної мети. Це дає їй можливість співвідносити свої суб'єктивні утворення з їх об'єктивним змістом через пошук засобів оволодіння метою як об'єктом. Динаміка потреб полягає в переході від усвідомлення мети (як передумови діяльності) до мобілізації засобів, за допомогою яких відбувається оволодіння цією ж об'єктивною метою.

Виникнення нового інтересу починається із формування нової потреби, яке відбувається у формі трансформації старої. Якщо нова потреба не може бути елементом структури старого інтересу, а стає першопочатковим інтересом, що полягає у створенні нових предметів або нових способів і засобів, якщо об'єктивних можливостей створення цих нових елементів немає, то це означає, що відповідний інтерес ще не сформовано. Усвідомлення і реалізація такого інтересу приводить до створення нових способів і засобів, нових предметів задоволення тих первинних потреб, трансформація яких і привела до його виникнення. Зрозуміло, що новий предмет або новий спосіб задоволення потреб змінює у структурі початкового інтересу відповідний елемент і тим самим приводить до зміни його змісту та відтворення на якісно новому рівні. Сама ж структура інтересу знову набуває форми стійкості, оскільки всі його елементи відповідають один одному. Проте через подальшу дію закону підвищення потреб в структурі інтересу знову утворюється протиріччя і весь цикл повторюється знову. Інтерес являє собою вияв потреби у доцільній діяльності. Реалізація інтересів як процес, як діяльність суспільного формування є способом дійсного задоволення потреб, а оскільки їх задоволення необхідне для функціонування суспільного утворення, то сама реалізація інтересів є об'єктивною необхідністю для функціонування їх носія у системі суспільних відносин [10, 61].

Зрозуміло, що потреби є не єдиним стимулом діяльності будь-якого складного організму. Проте, серед усієї сукупності стимулів вони відіграють особливу роль, виступають наче вихідним моментом всієї системи стимулювання; вони найбільшим чином орієнтовані на необхідні засоби та умови існування суб'єкта. Зв'язок потреб та діяльності має двосторонній характер. Потреби стимулюють діяльність, виступають в якості її першопричини та загальної основи. Але і сама діяльність стає предметом потреб. Організм, в якому згасає життєдіяльність, умирає. Крім того, діяльність викликає формування нових потреб завдяки тому, що сама потребує засобів, необхідних для її здійснення [4, 16].

Потреби виражають практичний зв'язок суб'єктів з діяльністю, який виступає як залежність суб'єктів від об'єктивних умов їх існування, а самі потреби – у вигляді стану

відсутності певних умов або об'єктів для нормального функціонування і розвитку. Імпульсом діяльності потреба стає тоді, коли усвідомлюється суб'єктом. Будь-яка суспільна потреба має подвійну природу: виражається, по-перше, в залежності суб'єктів від об'єктів, явищ і умов, яких вони потребують; по-друге, у прагненні до певних об'єктів, до зміни або збереження умов.

Зв'язок інтересу з потребою визначає своєрідність протистояння і взаємодії інтересів та одночасно виступає методологічною основою для декількох висновків. По-перше, зв'язок між інтересами як полягає один із найважливіших принципів їх складної проблеми. Оскільки задоволення потреб можливе через реалізацію інтересів, яка виступає об'єктивною необхідністю для будь-якого суспільного утворення. По-друге, задоволення потреб і поява нових – одна із необхідних і основних характеристик процесу суспільного розвитку. Реалізація інтересів є не що інше, як процес, що одночасно виступає показовою і означальною характеристикою зростання суспільних утворень. Незадоволення потреб приводить до зупинки у розвитку та подальшого існування суспільних утворень. Оскільки інтерес є проявом потреби, то будь-які зміни першого є зміною других. Будь-яке ігнорування інтересів або їх не реалізація приводить до „загибелі” суспільного утворення – носія цих інтересів [10, 7].

Загалом, інтерес можна розуміти як потребу, що пройшла стадію мотивації, певного усвідомлення. Інтерес – форма прояву пізнавальної потреби, що забезпечує спрямованість особистості на усвідомлення цілей діяльності і, тим самим, сприяє орієнтуванню, ознайомленню з новими фактами, глибшому і повнішому відображенню дійсності. Інтереси і потреби відрізняються за широтою свого предмету. Специфіка потреб полягає у відображенні необхідного, а специфіка інтересів – у відображенні корисного для соціальної групи або індивіда [9, 83].

Стосовно зв'язку між потребами та інтересами можна назвати той факт, що перші є передумовою, на основі якої формуються інші. Без потреб неможливе існування інтересу, і в той же час, потреба не може бути задоволена без формування і реалізації того інтересу, в основі якого вона знаходиться. Первинною необхідною передумовою формування інтересу є виникнення у суб'єкта деякої потреби. Проте існування потреби є необхідним, але не достатнім для формування відповідного інтересу, оскільки виникнення потреб зовсім не означає, що у суб'єкта обов'язково є можливість через ті чи інші активні дії задовольнити їх, отримати якусь користь. Потреби людей розвиваються швидше, ніж об'єктивні можливості їх задоволення. Тому виникнення потреб – це лише початковий етап формування інтересу і про його сформованість можна говорити лише у тому випадку, коли крім потреб суб'єкта в оточуючій дійсності виникають об'єктивні можливості їх задовольнити. Лише наявність цих двох моментів може привести до того, що суб'єкт в результаті своїх дій зможе задовольнити деяку свою потребу, отримати якусь користь, тобто реалізувати інтерес [11, 36-37].

Інтереси спрямовані на зміну об'єктів соціального середовища, подолання перепон для забезпечення потреб суб'єктів політики. Інтереси характеризують суб'єкта політики як діючу силу, котра прагне закріпити власне панування над конкретними політичними умовами та забезпечити реалізацію потреб його функціонування та розвитку. Рушійна сила інтересу виявляється у тому, що людина зацікавлена у чомусь і за певних умов діє у цьому напрямі.

Інтереси являють собою особливий вид суспільних відносин; вони не існують самі по собі, поза соціальними групами, особами, які є їхніми носіями. Носіями інтересів можуть бути особистість, соціальна група, сім'я, нація, суспільство, різноманітні інститути. З іншого боку, інтереси спрямовані на певні об'єкти, в якості яких виступають матеріальні і духовні цінності, соціальні інститути і суспільні відносини, встановлені звичаї. Інтереси спрямовані на ті соціальні відносини та інститути, від яких залежить розподіл предметів, цінностей, благ, що забезпечують задоволення потреб.

Інтереси являють собою ширшу, ніж потреби, категорію, що має складну структуру. Формування інтересу передбачає не лише виникнення у суб'єкта певної потреби, але й

наявність можливостей, способів і засобів задоволення цієї потреби, існування благ і цінностей, оволодівши якими можна задовольнити конкретну потребу. Потреби поряд із можливостями, засобами і способами їх задоволення та відповідними благами (цінностями), стають одними із структурних елементів інтересу. Внутрішня взаємодія цих елементів приводить до більшого розвитку і збагачення інтересу особистості, соціальної групи, суспільства тощо. Наявність певної потреби передбачає діяльність людини, соціальної групи, класу, нації, суспільства в цілому, спрямовану не тільки на задоволення потреб, але й на створення таких благ і цінностей, які можуть задовольнити ці потреби. Створені у цьому процесі блага і цінності, у свою чергу, приводять до розширення можливостей, до збільшення практичних способів і засобів задоволення потреб, а також до піднесення, розширення самих потреб [12, 12].

Інтереси необхідно також розглядати і як основу системи цінностей, культури. Оскільки саме інтереси є найважливішими силами, навколо яких відбувається формування соціальної структури даного суспільства, а також знаходяться в основі діяльності суспільства, то й не дивно, що вони пронизують собою всю систему цінностей, культури суспільства. Інтерес – це вибіркова цілеспрямованість, вираження внутрішньої сутності суб'єкта й віддзеркалення ним навколишнього світу, наявних матеріальних та духовних цінностей культури. Політичні інтереси є вираженням потреб суспільства, соціальної групи, спільноти, політичної партії тощо у політичній сфері, що слугують причиною, рушієм, мотивом політичних дій суб'єкта політики. Поглиблення і загострення суперечностей політичних інтересів – головна причина політичних конфліктів. Зміст інтересів, властивих суб'єкту, виражає його внутрішню сутність, те, як він сприймає навколишній світ, наявні матеріальні та духовні цінності культури. Дуалістичність природи політичного інтересу, присутність його в структурі, з одного боку, потреб та уявлень про умови їх задоволення, а з іншого боку – суб'єктивного усвідомлення й оцінки цих потреб і обставин зумовлює те, що політичні інтереси є відбиттям місця людини у соціальній та політичній системах, політичних відносинах.

Стосовно розуміння проблеми політичних інтересів необхідно розглядати поняття „пріоритет інтересів”, що передбачає їх домінування одних над іншими. Сутність пріоритету інтересів визначається вирішенням питання про переважання значення в політичному житті суспільства тих чи інших політичних потреб. Пріоритет політичних інтересів досягається різними засобами, головними серед яких є політика та економіка

Діяльність суб'єктів у політиці має різні цілі і різний ступінь активності. Рушійним початком політичної активності політичних партій, політичних рухів, класів, націй тощо є сама особа, її інтереси, ціннісні орієнтації і мета. Психологічно політична активність особистості зумовлена людською потребою належати до соціуму, тобто спільності людей, які ототожнюють себе зі своєю нацією, певною соціальною спільнотою людей, групою індивідів, політичною партією, об'єднанням тощо. Часто людина залучається до політики, щоб стати частиною соціальної спільності, осмислити почуття спільності, це дає можливість відчувати сили і здібності, впливати на хід політичних процесів. Політичні потреби пов'язані з необхідністю реалізації політичних інтересів у державній або суспільній діяльності, а також у діяльності окремих соціальних груп, класів, націй, держав тощо відповідних політичних інтересів. Політичні інтереси – це основні спонукальні мотиви політичної діяльності, а також причина того, що суб'єкти політичного процесу – особистості, соціальні групи, класи, партії, рухи, об'єднання – виявляють своє ставлення до матеріального, соціального і духовного життя [8, 175]. Політичні потреби, зумовлені ними інтереси – явища соціальні, не властиві всім людям і не обов'язкові в системі цінностей кожного. Навіть у тих випадках, коли цінності не однакові, їх місце і пріоритетність у ціннісних орієнтаціях окремих індивідів різні. А зміст політичної діяльності соціального суб'єкта зумовлений конкретними обставинами його буття та є віддзеркаленням як індивідуальних психологічних рис особистості та соціально значущих рис, що характеризують особистість як члена того чи іншого суспільства або соціальної спільноти.

Література:

1. Бернацкий В.О. Интерес: познавательная и практическая функции / В.О. Бернацкий. – Томск: Изд-во Томс. ун-та, 1984. – 168 с.
2. Бернацкий В.О. О субординации социальных интересов / В.О. Бернацкий // Вестник Московского университета. Сер. 8. Философия. – 1972. - №5. – С. 3-12.
3. Волчан О.Ф. Грани политической жизни: теория и практика / О.Ф. Волчан. – Симферополь: Таврида, 2001. – 180 с.
4. Здравомыслов А.Г. Потребности. Интересы. Ценности / А.Г. Здравомыслов. – М.: Политиздат, 1986. – 223 с.
5. Мамут Л.С. Политический процесс / Л.С. Мамут // Советское государство и право. – 1982. - №5. – С. 12 – 23.
6. Михальченко Н.И. Политическая идеология как форма общественного сознания / Н.И. Михальченко. – К.: Наукова думка, 1981. – 262 с.
7. Політологічний енциклопедичний словник / В.Б. Авер'янов, І.В. Алексеєнко, С.С. Андреев та ін.; [В.П. Горбатенко (упоряд.)]; Ю.С.Шемшученко, В.Д. Бабкін та ін. (відп. ред); НАН України. Інститут держави і права імені В.М. Корецького, Українська асоціація політологів. - 2-е вид., доп. і перероб. – К.: Генеза, 2004. – 735 с.
8. Політологія: Академічний курс: Підручник для студентів юрид. спеціальних вищих навч. закладів / М.І. Панов (керівн.авт.колект), Л.М. Герасіна, В.С. Журавський та ін. – 2-е вид., перероб. і доп. – К.: Видавничий дім „Ін Юре”, 2006. – 520 с.
9. Психология и политика: Учебное пособие для студ. гуманит. факультетов / Ф.М.Кирилук, Л.А. Кремень, Ю.В. Ирхин; Киевский ун-т им. Т.Г.Шевченко, - К., 1993. – 140 с.
10. Радаев В.В. Потребности: социально-экономическая сущность и закономерности развития / В.В. Радаев. – М.: о-во „Знание” РСФСР, 1974. – 47 с.
11. Степанян В.В. Выражение интересов общества и личности в социалистическом праве (механизмы: структура, функционирование) / Отв. ред. А.С. Пиголкин. – Ереван: Изд-во АН АрмСРСР, 1983. – 157 с.
12. Степанян В.В. Социальные интересы и социалистическое право / В.В. Степанян. – Ереван: Изд-во АН АрмСРСР, 1980. – 138 с.

Воляннюк Ольга Ярославівна,
аспірант кафедри політичних наук
НПУ ім. М.П.Драгоманова

УДК 32:316.64

СТРУКТУРНІ ЕЛЕМЕНТИ СУСПІЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ: ПОЛІТОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ

У статті здійснено спробу проаналізувати різні підходи до структуризації суспільної пам'яті. Окреслено місце сучасної політичної науки у дослідженні даної проблематики. Суспільна пам'ять розглядається як складний процес та багатокомпонентне явище політичного життя.

Ключові слова: суспільна пам'ять, політична свідомість, структура суспільної пам'яті, зміст суспільної пам'яті, політична наука.

В статье сделана попытка проанализировать различные подходы к структуризации общественной памяти. Очерчено место современной политической науки в исследовании данной проблематики. Общественная память рассматривается как сложный процесс и многокомпонентное явление политической жизни.

Ключевые слова: общественная память, политическое сознание, структура общественной памяти, содержание общественной памяти, политическая наука.

In the article made an attempt to analyze different approaches to structure public memory. The term modern political science to study this issue. Public memory is seen as complex and multicomponent phenomenon of political life.

Key words: public memory, political consciousness, the structure of public memory, the content of public memory, political science.

Суспільна пам'ять є важливим компонентом політичного життя. Збереженні і актуалізовані пам'яттю цінності визначають політичну поведінку діючих суб'єктів. Політична свідомість індивідів, груп та суспільства, загалом, закладає підвалини для оцінок та переосмислення подій історичного та порівняно недавнього минулого. Водночас, динамічні процеси суспільного збереження, відтворення, забування знаходять своє відображення у політичній свідомості громадян.

Незважаючи на те, що чимало наук про суспільство висвітлюють різні аспекти пам'яті, час нагально вимагає розвитку політичної науки, яка б критично і конструктивно осмислювала взаємозв'язок даного феномену з політичним життям суспільства, політичною свідомістю, існуючими політичними системами, режимами, механізмами реалізації політичної влади тощо.

Структуру феномену колективної пам'яті вивчали такі вітчизняні та зарубіжні вчені, як В.Бєбик, Ю.Зерній, О.Іванова, С.Кара-Мурза, П.Коннертон, І.Манкевич, К.Молдобаєв, П.Нора, І.Симоненко, А.Соколов, Ж.Тощенко, М.Хальбвас, О.Удод та інші. Варто відмітити, що подібні дослідження запровадженні в рамках теорії соціальної та політичної комунікації; у контексті вивчення особливостей історичної пам'яті різних народів та етносів; у межах означення офіційної політики пам'яті; в роботах, присвячених соціально-психологічним детермінантам політичної поведінки.

Завданням цього дослідження було визначити структурні елементи суспільної пам'яті та їх вплив на розвиток політичної свідомості. Структурувати суспільну пам'ять можна за численними ознаками. У цій статті здійснено спробу уніфікувати різні підходи до виокремлення складових даного явища з огляду на їх співвідношення з політичним життям суспільства, та застосовуючи методологію сучасної політичної науки.

Вихідним положенням статті будемо вважати той факт, що суспільна пам'ять – це водночас і складний процес, і багаторівневе явище суспільно-політичного життя. Відтак структуру пам'яті народу можна розглядати через перелік базових мнемічних процесів, а також через складові змісту пам'яті. Окремо відмітимо і ті наукові розвідки, у яких застосовуються інші підходи. Приміром, дослідник К. Молдобаєв вважає, що соціальна пам'ять – складне та багатокомпонентне явище, яке виступає обов'язковою умовою існування суспільства, базується на накопиченні, збереженні і трансляції соціально-значимої інформації. Серед компонентів (підсистем) соціальної пам'яті він називає історичну пам'ять народу, культурну пам'ять, політичну пам'ять та етносоціальну [4, с.20]. Подібної думки дотримується Г. Бакієва, котра зазначає, що соціальна пам'ять складається з різних компонентів, таких як етнічна, політична, економічна та інші пам'яті. Втім, на нашу думку, ці підсистеми можна назвати скоріше *різнovidами суспільної пам'яті*, у котрих відображається зміст смислів, що передаються суспільством у різних сферах його життєдіяльності. Кожен з різновидів суспільної пам'яті може бути структурований у свій спосіб та стати предметом окремого наукового дослідження.

Ряд дослідників розглядають компоненти суспільної пам'яті через колективні пам'яті існуючих у даному соціумі груп (великих та малих, домінуючих та маргінальних, регіональних та локальних тощо), а також через індивідуальні версії пам'яті. У цьому розумінні структура суспільної пам'яті залежить від суб'єкта-носія (державу, групу, індивіда), який репрезентує мнемічну діяльність. Проте, за даною ознакою варто скоріше

застосовувати поняття *рівнів пам'яті*, але не її структурних елементів. Так, виділимо три рівні пам'яті: а) індивідуальна пам'ять кожної окремої особистості; б) колективна пам'ять, або пам'ять груп; в) офіційна або інституційна пам'ять, яку санкціонує державна влада. Отже, структура суспільної пам'яті є складною вже хоча б тому, що складним за своєю структурою є саме суспільство. Не випадково вітчизняний вчений І. Симоненко, досліджуючи особливості структури історичної пам'яті українського народу, виділяє у ній локальні, генераційні, етнічні, конфесійні компоненти [7].

У структурі суспільної пам'яті, а також реалізації принципу політичної наступності специфічну нішу займає *пам'ять політичної еліти*. Вона відіграє ключову роль у спрямованості офіційного та альтернативних дискурсів історії. Від інших носіїв суспільної пам'яті політичну еліту відрізняє її здатність безпосередньо впливати на процеси збереження, передачі і відтворення важливої інформації у публічному просторі. Часто саме з черговим циклом зміни правлячої еліти змінюється загальна динаміка суспільної пам'яті. У особливо нестабільних, перехідних суспільствах практично кожен новообраний державний лідер актуалізує перегляд історії, переоцінку подій минулого, переписування підручників з історії, піднімають питання люстрації, пошуку винних серед попередників. Американський дослідник П. Коннертон на позначення даного феномену використовує поняття «політична пам'ять правлячих груп». Правляча група, на його думку, застосовує своє знання про минуле прямолінійно й активно. Більшість людей не належить до правлячих еліт і сприймають історію власного життя передусім у контексті життя таких еліт. Ця модель живиться тим, що пишуть у своїх мемуарах відомі громадяни. «Особиста» історія подібного мемуариста протистоїть «об'єктивній» історії, втіленій у різних інституціях [3, с.37-39]. У широкому значенні слова уся суспільна еліта – політичне, державне, громадянське керівництво, економічна, культурна, наукова правлячі верстви – беруть участь у конструюванні соціальних рамок пам'яті. Але через своє панівне становище у суспільстві саме політична еліта повинна приділяти більше уваги загальним інтересам у сфері політики пам'яті, аніж власним спогадам та знанням про минуле.

У сучасній політичній науці прийнята традиція протиставляти елітарність та масовість. В працях західних політологів поняття „маса” розглядається як психологічний термін, втілення стадності, шаблонності, безпорадності, уніфікованості, відчуження від інтелектуального акту мислення [5, с.326]. Дане твердження виходить з того, що значній кількості людей притаманний особливий тип політичної свідомості – масова політична свідомість. Відтак, можемо говорити і про наявність особливої структури суспільної пам'яті – *масову пам'ять*, як найпоширеніші, домінуючі для суспільної більшості уявлення, оцінки, судження про події минулого. Вона відображає загально прийняте відношення суспільства до свого минулого. Часто така пам'ять вміщує поверхові, фрагментарні, суперечливі історичні знання, міфи, стереотипи, ілюзії, ситуативні, схоластичні, монологічні судження. Масова пам'ять сприяє збереженню і передачі неповних, неаргументованих, недостовірних відомостей про історичне минуле. З поміж інших складових суспільної пам'яті, вона найбільш чутлива до змін та найбільш піддатлива до політичних маніпулювань, навіювань. Відомі вчені, Г.Лебон, Х.Ортега-і-Гассет, Г.Тард, Е.Фром, З.Фрейд, К. Юнг, кожен у свій спосіб, обґрунтовували психологічну потребу більшості людей підкорятися волі вибраних, кращих. Маса схильна до наслідування, копіювання політичних еліт. Тому у зміст масової пам'яті часто потрапляють смисли, запропоновані окремими політичними лідерами. З іншого боку, і самі представники політичної еліти у різній степені залежать від масової політичної свідомості, що позначається на їх поведінці та діяльності. Вони, так само як і суспільна більшість, можуть поверхово інтерпретувати події минулого, репродукувати наявні історичні міфи, підтримувати існуючі стереотипи. Але в цьому випадку, проблема ускладнюється ще й тим, що у компетенції політичної еліти – не лише збереження, але й популяризація, розвиток, поширення таких інформаційних потоків, прийняття відповідних політичних рішень в рамках наявних і дозволених існуючим режимом механізмів влади.

Крім вище наведеного підходу до означення елементів суспільної пам'яті варто застосувати аналогії між останньою та індивідуальною мнемічною діяльністю. Так, російський вчений А.Соколов у контексті дослідження соціальних комунікацій, виділяє сегменти індивідуальної пам'яті *в залежності від змісту збережених смислів*: образний, семантичний, афективний, моторний, самосвідомість [8, с.53]. У структурі змісту суспільної пам'яті також можна вирізнити подібні складові, які, до того ж, тісно перегукуються з базовими елементами політичної свідомості:

- Образний або фактографічний сегмент – накопичені у суспільній свідомості зорові, слухові, тактильні образи. Серед останніх – епізоди, події, явища політичного життя (приміром, імідж політичних лідерів чи політичних сил, їх символіка, зафіксовані уявлення про політичні інститути або політичні процеси), якими оперує політична свідомість на буденному та науковому рівнях;

- Семантичний або словесно-логічний сегмент – збережені суспільною пам'яттю слова, поняття, висловлювання, абстрактні ідеї, тобто – пам'ять про мови, тексти і знання, висловленні на цих мовах. З даним сегментом тісно пов'язаний політико-ідеологічний аспект суспільної свідомості, а саме політичні цінності, ідеали, ідеї, доктрини, концепції, що відображають політико-владні відносини. Отже, суспільна пам'ять впливає на формування політичної ідеології, яка, за означенням А.Соловйова, є однією з найбільш впливових форм політичної свідомості, націленої на зміст владних відносин [9, с.229]. Ідеологія концептуалізує уявлення людей про політичну ситуацію, вибудовує власну систему оцінок у цілісну картину, намагається зрозуміло обґрунтувати політичні зміни. За посередництва політичних ідеологій громадяни формують або розширюють власні погляди про «батьківщину», «відчуття обов'язку» тощо;

- Афективний сегмент – сховище позитивних і негативних емоцій. У структурі політичної свідомості цьому сегментові суспільної пам'яті відповідають почуття, переживання, настрої політичних суб'єктів. Йдеться про конкретні емоційно-чуттєві утворення та психологічні механізми, що управляють політичною поведінкою індивідів, груп та масових спільнот (приміром, інтенсивність політичних очікувань, колективні страхи, слухи, паніка, мода на групові стандарти поведінки та мислення, стійкі моральні настанови, амбівалентність свідомості тощо);

- Моторний сегмент – фіксовані пам'яттю суспільні установки, тобто готовність діяти, поводитись визначеним способом. Політико-дійовий аспект політичної свідомості передбачає саме такі, вироблені досвідом або шляхом наслідування, уміння, навички, прийоми, звички колективної дії; спроможність суспільства в той чи інший спосіб реагувати на певні політичні виклики (приміром, електоральна участь, масові політичні протести, мітинги, маніфестації, збори, кампанії громадянської непокори, революції тощо). У такий спосіб суспільна пам'ять визначає політичну поведінку групових та індивідуальних суб'єктів політичного життя.

- Масова національна самосвідомість – сукупність уявлень, що характеризують реальне засвоєння людьми спільних групових ідеалів, культурних норм та традицій тієї чи іншої національної спільноти, а також обумовлених ними її інтересів [9, с.125]. Визначальне місце у розвитку національної самосвідомості займають етнічні пріоритети, релігійні погляди, соціальні ідеї, політичні уявлення. Усі ці фактори потенційно формують деякі колективні ідентичності. Соціальна ідентичність – стійкі деперсоналізовані стосунки збереження самототожності з групою і суспільством в цілому [6, с.150]. В контексті політичного життя особливо актуалізується громадянська та політична ідентичність, як різноаспектні результати процесу соціальної ідентифікації. Через збереження та відтворення таких взаємовідносин в рамках суспільної пам'яті, реалізується потреба суб'єкта у груповій приналежності.

Не складно помітити, що у вище наведеному підході до структури суспільної пам'яті її сегменти розрізняються за змістом, за тим, які саме смисли вони зберігають. Подібно до такої думки, за О. Івановою зміст колективної пам'яті про ту чи іншу подію/явище

складають наступні аспекти: те, що пам'ятають про цю подію/явище; в якому контексті про це згадують; на які цінності, культурні моделі чи схеми опираються у своєму пригадуванні; які почуття і емоції при цьому переживають; яку оцінку дають цій події чи явищу [2, с.10]. Використовуючи дослідження О.Іванової, можемо припустити, що зміст суспільної пам'яті утворюють такі складові:

фактологічна (пам'ять про сам факт тієї чи іншої події минулого, її основних учасників, часові та просторові рамки). Пам'ять про факти, що мали місце в минулому динамічна. Навіть у цьому, здавалося б, найбільш стабільному сегменті постійно відбуваються зміни, що пов'язано з цілим рядом причин. Поряд з тим, вона є базовим підґрунтям, на основі якого вибудовуються усі інші складові змісту пам'яті;

контекстна (збережена інформація про передумови, причини та наслідки того, що відбулося, з чим суспільство пов'язує дану історичну подію). Зміст суспільної пам'яті, зазвичай, не обмежується лише спогадами про певні факти. У суспільстві може існувати кілька версій щодо причин їх виникнення, при цьому, вони не обов'язково доповнюють офіційну парадигму пам'яті, але можуть суперечити їй;

ціннісна (інтерпретація подій минулого в рамках загальноприйнятої або альтернативної історико-політичної доктрини). Цей сегмент суспільної пам'яті викликає особливий інтерес для політологічного дослідження, адже передбачає «відсіювання» суспільних спогадів на «решеті» існуючих ціннісно-ідеологічних домінант;

афективна (емоційне забарвлення змісту відтворюваної інформації). Йдеться про ірраціональний сегмент змісту пам'яті соціуму. Коли та чи інша подія має емоційний супровід, у неї є більші шанси залишитися у нашій пам'яті. З іншої сторони, коли спогад має значне емоційне підґрунтя, його легше корелювати ззовні;

оціночна (оцінки і судження про події минулого, їх прийняття чи заперечення). Інформація, що була осмислена суспільством в рамках деяких ціннісних координат, а також мала певний (позитивний, негативний, рідше нейтральний) емоційний супровід, зазвичай настановляє на міркування з приводу місця й ролі того чи іншого явища минулого у теперішньому суспільно-політичному житті. Оціночна складова змісту суспільної пам'яті включає не лише схвалення або осуд вчинків історичних акторів, але й висновки, уроки, які виносить суспільство зі свого минулого. Вона часто пов'язана з пошуком історичної правди, розуміння якої варіюється залежно від цілого ряду обставин.

Логічно також вважати, що у структуру суспільної пам'яті входять бібліотечні фонди, музеї, пам'ятники, навчальні підручники, свята, дні пам'яті, назви вулиць, станцій метро, населених пунктів, пантеон національних героїв тощо – так звані, «місця пам'яті» або «ареали пам'яті» (за тепер вже класичним визначенням П.Нора).

Пам'ять утримує необхідне для орієнтації в часі і просторі політичного життя. Однак, розглянута нами структура змісту суспільної пам'яті не означає, що остання є лише сховищем важливої для даної спільноти інформації. Адже суспільна пам'ять це, перш за все, рух смислів у часі, складна мнемічна (мнема – від грец. «пам'ять») діяльність. Суспільна пам'ять – динамічний процес фіксації, збереження, відтворення та забування значимої для функціонування соціально-політичного організму інформації. Особливий інтерес політологічного аналізу складають ті її елементи, що відповідають за підтримку спадковості політичної системи та розвиток політичної свідомості.

Тому окремо варто приділити увагу мнемічним діям, як складовим суспільної пам'яті. Прийнято розрізняти наступні мнемічні дії: *запам'ятовування* – сприйняття органами чуттів зовнішніх сигналів, стимулів, образів, впізнавання, асоціації з наявними в пам'яті смислами; *збереження* – власне мнемічний процес – динамічний процес, що включає переробку матеріалу, освоєння і оволодіння матеріалом, його відбір, узагальнення і конкретизацію, систематизацію і деталізацію; *відтворення* – витягування смислів, які зберігаються у пам'яті, і використання їх у практичному житті; *забування* – звільнення пам'яті від неактуальних смислів, не витребуваних у практичній діяльності [1, с.45]. Усі ці процеси є важливими

функціями будь-якої політичної системи, що забезпечують її наступність, спадковість, історичну тяглість.

Отже, дослідження структури суспільної пам'яті у політичному просторі передбачає розуміння її різновидів, специфічних рівнів, базових мнемічних процесів та змістів. Комплексний політологічний аналіз дозволяє розкрити сутність складових даного явища та їх вплив на динаміку політичного життя.

Вивчення політичних змін потребує як масштабного розуміння, так і конкретних досліджень суспільної пам'яті. Досі актуальним залишається питання: наскільки відкритим або ж наперед визначеним є розвиток політичної свідомості? Не останню роль у відповіді на нього відіграє усвідомлення значимості суспільної пам'яті у цьому розвитку, що вимагає обміну думками серед сучасних науковців, співставлення напрацьованого та бажаного, досягнутого і запланованого. Дослідження у цій галузі приваблюють своєю можливістю виявити довгострокові тенденції політичного життя суспільства, закономірності суспільно-політичних змін. На відміну від історичної науки, котра накопичує фактичний матеріал, для політології характерне його узагальнення, окреслення процесу розвитку суспільства, наслідування, спадковості, повторюваності у ньому. Політологічний інструментарій призначений для аналізу проблем сучасності, а не історії, екстраполяції суспільної пам'яті на існуючий тип політичної свідомості. В той час, коли соціологія визначає соціальні рамки пам'яті, дослідження в галузі політичних наук покликані з'ясувати ступінь та межі політичного конструювання суспільної пам'яті, вплив останньої на політичні свідомість, поведінку, діяльність. Тож, нагальною є потреба узгодження історичних, соціологічних та політологічних понять в межах вивчення феномену суспільної пам'яті; подальший розвиток саме політологічних досліджень у даній галузі знань.

Література:

1. Бебик В.М. Інформаційно-комунікаційний менеджмент у глобальному суспільстві: психологія, технології, техніка паблік рілейшенз: Монографія / В.М.Бебик. – К.: МАУП, 2005.- 440 с.
2. Иванова Е. Региональные особенности коллективной памяти студентов о Холокосте в современной Украине/Е.Иванова // Голокост і сучасність: студії в Україні і світі. - 2008. - № 2(4). - С.9-29.
3. Коннертон П. Як суспільства пам'ятають / П.Коннертон [Пер. з англ. С.Шліпченко].- К.: Ніка-Центр, 2004.- 184 с.
4. Молдобаев К.К. Этносоциальная память как форма сохранения и передачи национальной идентичности / К.К. Молдобаев // Путь Востока. Культурная, этническая и религиозная идентичность. Материалы VII Молодежной научной конференции по проблемам философии, религии, культуры Востока. Серия "Symposium". Выпуск 33. СПб.: Санкт-Петербургское философское общество, 2004. - С.18-22.
5. Політологічний енциклопедичний словник / В.Б. Авер'янов, І.В. Алексеєнко, С.С. Андреев та ін. ; [В.П. Горбатенко (упоряд.)] ; Ю.С.Шемшученко, В.Д. Бабкін та ін. (відп. ред) ; НАН України. Інститут держави і права імені В.М. Корецького, Українська асоціація політологів. - 2-е вид., доп. і перероб. – К : Генеза, 2004. – 735 с.
6. Психологічна енциклопедія / Автор-упорядник О.М.Степанов. – К.: «Академвидав», 2006.- 424 с. (Енциклопедія ерудита).
7. Симоненко І.М. Особливості структури історичної пам'яті Українського народу та шляхи формування національного історичного наративу/ І.М. Симоненко // Стратегічні пріоритети. - 2009. - №1(10). – С. 51-61.
8. Соколов А.В. Общая теория социальной коммуникации: Учебное пособие / А.В. Соколов. — СПб.: Изд-во Михайлова В. А., 2002. — 461 с.
9. Соловьев А.И. Политология: политическая теория, политические технологии: Учебник для студентов вузов / А.И. Соловьев. – М.: Аспект Пресс, 2000. –559с.

Матвійчук Аліна Олексіївна,
аспірантка кафедри політичних наук
НПУ імені М.П. Драгоманова

УДК 321:164.053

МІСЦЕ МОДЕЛЕЙ ПОЛІТИКО-УПРАВЛІНСЬКОГО ЦИКЛУ В ТЕОРІЇ ПРИЙНЯТТЯ ПОЛІТИЧНИХ РІШЕНЬ

У статті розглянуто низку моделей політико-управлінського циклу в теорії прийняття політичних рішень. Розкривається зміст поняття «політико-управлінський цикл», та з'ясовано теоретичні джерела циклічних моделей. До розгляду були запропоновані циклічні моделі зарубіжних та вітчизняних дослідників. У висновках аналізується концептуальна і праксеологічна вартість циклічних моделей, зокрема, йдеться про необхідність критично оцінювати нормативний потенціал цих моделей у сфері управлінської практики.

Ключові слова: політичні рішення, вироблення рішень, політико-управлінський цикл, циклічна модель, управлінський процес, фаза прийняття рішення.

В статье рассмотрен ряд моделей политико-управленческого цикла в теории принятия политических решений. Раскрывается содержание понятия «политико-управленческий цикл» и найдены теоретические источники циклических моделей. К рассмотрению были предложены циклические модели иностранных и украинских исследователей. В выводах анализируется концептуальная и праксеологическая ценность циклических моделей, в частности, предлагается критически оценивать потенциал этих моделей в сфере управленческой практики.

Ключевые слова: политические решения, выработка решений, политико-управленческий цикл, циклическая модель, управленческий процесс, фаза принятия решения.

The article is devoted to several models of the Policy cycle at the decision-making theory. We deal with the definition of "Policy cycle" concept, and discover theoretical sources of the Cycle models. There are demonstrated examples of the Cycle models, which are proposed by Ukrainian and foreign scientists. The author analyzes theoretical and practical value of Cycle models and advices to evaluate critically normative potential of the models at the area of politic practice.

Key words: political decisions, decision-making process, Policy cycle, cycle model, policy process, decision-making phases.

Для розуміння закономірностей процесу прийняття політичного рішення потрібно розглянути концепції, які пояснюють даний процес у динаміці. Не дивно, що одним з найбільш розроблених напрямів в теоріях прийняття політичних рішень є дослідження етапів і моделювання даного процесу. Адже забезпечення політичних рішень, як і будь-який інший політичний процес, намагаються концептуалізувати з надією сформулювати універсальні ефективні алгоритми; оволодіти дієвим пояснювальним і прогностичним науковим апаратом. У даній статті ми порівнюємо циклічні моделі забезпечення політичних рішень, а також визначаємо їх адекватність поставленим перед ними завданням. Ми зосереджуємо свою увагу на основних моделях політико-управлінського циклу, які інтерпретують прийняття політичних рішень як динамічний процес, що складається з функціонально визначених та послідовно розміщених стадій (фаз).

Під час аналізу літератури з даної тематики, ми з'ясували, що структурою процесу забезпечення політичних рішень різного рівня останнім часом (особливо у 90-і роки ХХ – на початку ХХІ століття) займалися такі зарубіжні вчені як: Дж.Андерсон, Е.Вайнінг, Д.Веймер, А.Вілдавські, Б.Гогвуд, Л.Ганн, Т.Дай, В.Данн, Д.Дерлоу, Р.Келлі, М.Коган, Г.Лассуелл, Дж.Мей, В.Парсонс та інші. Чимало вітчизняних авторів приділили свою увагу розробленню теоретико-методологічних засад аналізу державної політики, зокрема, конструюванню циклічних моделей прийняття політичних рішень. Серед них: В.Д.Бакуменко, А.С.Баронін, О.Л.Валевський, К.О.Ващенко, В.П.Горбатенко, О.І.Кілієвич, Ю.Р.Мірошніченко,

А.М.Пойченко, В.А.Ребало, С.О.Телешун, В.В.Тертичка, О.Л.Шаян; а також російські вчені: А.А.Дегтярьов, Л.В.Сморгунов, А.І.Соловійов, С.Г.Турунок, Л.Г.Євланов й інші.

У процесі виконання публічно-владних функцій посадові особи приймають велику кількість рішень, здійснюючи планування, організовуючи роботу, мотивуючи людей, контролюючи і координуючи всі процеси, пов'язані з діяльністю органу публічної влади. Відповідно до циклічних моделей, процес публічно-владної діяльності, або процес управління суспільними процесами, являє собою сукупність циклічних дій, пов'язаних з виявленням проблем, пошуком шляхів їх вирішення і організацією виконання прийнятих рішень [7, с.11]. Базовим концептуальним поняттям у цих теоріях є політико-управлінський цикл, який визначається як аналітичний прийом, за допомогою якого позначаються радше ключові точки, де відбувається розробка найважливіших політичних рішень, аніж дається деякий універсальний опис реальних процесів політичного управління. Втім деякі вчені наполягають на більшій концептуальній значимості політичного циклу [6, с.218].

В основі генезису концепції політико-управлінського циклу є два джерела. Першим джерелом був системно-функціональний підхід до політичного процесу (теорії політичної системи Д.Істона, Г.Алмонда). За допомогою інструментарію даного підходу була розроблена динамічно-стадіальна модель прийняття рішень, що дозволило поєднати стадії управлінського процесу (policy process) з ключовими фазами політичного процесу (political process). Іншим джерелом концепції були ідеї раціонального підходу (когнітивного) до аналізу публічної політики (теорії Дж.Дьюї, Г.Саймона). При цьому в дану концепцію був впроваджений понятійний апарат як системно-функціонального («вхід», «вихід», «результат», та ін.), так і когнітивного підходів поняття («визначення проблеми», «формування альтернатив», «оцінка наслідків» та ін.) [6].

Наприкінці ХХ століття сформувалися два напрями досліджень циклічного процесу прийняття політичних рішень: на основі системно-функціонального підходу була побудована теорія макрополітичного процесу, а розвиток раціонального підходу призвів до виникнення концепції функціонально-фазової роботи та поступового вирішення проблем політиками і аналітиками, що беруть участь в управлінському процесі, або так званих «технократичних передумов процесуального тлумачення прийняття політичних рішень» [5].

Моделі політико-управлінського циклу пов'язані з евристичним принципом раціонального впорядкування процесів людської діяльності за допомогою логічно поєднаних процедур і операцій. В рамках таких моделей, прийняття політичних рішень розглядається як цілісний процес, що складається з окремо погоджених між собою стадій і динамічно розвиваються в соціально-політичному просторі і часі. Даний процес має циклічно-круговий характер – останні фази кожного з витків забезпечують «зворотну дію» і створюють умови для наступного витка.

На сьогоднішній день розроблено доволі багато різних моделей політико-управлінського циклу, що відрізняються один від одного за кількістю фаз, своїм змістом, способами їхнього поєднання і за характером зв'язків між ними. Розглянемо деякі з них.

Дж.Дьюї та Г.Саймон запропонували трьохфазові моделі «рішення проблем»: 1) визначення проблеми – 2) формулювання альтернатив – 3) вибір найкращої альтернативи (Дж.Дьюї); 1) розвідка – 2) проектування (дизайн) – 3) вибір (Г.Саймон) [42, 399]; а Г.Лассуелл запропонував семифазову модель: 1) збір інформації – 2) просування – 3) вказівка – 4) звернення – 5) застосування – 6) завершення – 7) оцінювання [1, 43].

Одна з перших моделей даного типу була запропонована в роботі англійського політолога У.Дженкінса «Політичний аналіз: політична і організаційна перспективи» (1978), в якій він виділяє сім фаз політико-управлінського циклу: 1) ініціювання рішення, 2) аналіз інформації, 3) висновки, 4) рішення, 5) його здійснення, 6) оцінка результатів, 7) завершення циклу [11]. В іншій моделі сконструйованій також англійськими дослідниками Б.Гогвудом та Л.Ганном у книзі «Аналіз політики для реального світу» (1984), були визначені вже дев'ять етапів прийняття політичного рішення: 1) рішення виробити рішення (пошук проблеми або окреслення плану дій); 2) рішення з приводу способу рішення (або фільтрація проблеми); 3)

визначення проблеми; 4) прогнозування; 5) формулювання цілей та пріоритетів; 6) аналіз варіантів; 7) впровадження політики, моніторинг і контроль; 8) оцінювання і перегляд; 9) підтримування, наступництво або припинення політики [1, с.14].

В більш сучасних версіях циклічної моделі число фаз політико-управлінського циклу не перевищує п'яти-шести. Наприклад, відповідно до моделі, розробленої американськими політологами Дж.Андерсоном і В.Данном, управлінський процес складається з п'яти фаз: 1) побудова політичного порядку денного і виділення пріоритетних проблем; 2) розробка альтернативних варіантів рішення, що відображають проекти можливих дій; 3) вибір і офіційне утвердження (легітимізація) оптимального варіанта рішення; 4) впровадження рішення в політичній практиці; 5) оцінка урядом отриманих результатів [3, с.92].

Окрім даної схеми В.Данном була розроблена ще одна циклічна модель – роботи аналітика. Фази такої моделі цілком релевантні описаним вище і включають в себе: структурування проблеми; прогнозування майбутнього її стану; розробку рекомендацій; моніторинг виконання; експертизу результатів [3, с.87]. а А.Дегтярьовим можна також виділити дисциплінарні варіанти фаз процесу прийняття політичних рішень: в епістемології Дж.Дьюї визначає наступні стадії – визначення проблеми – розробка альтернатив – вибір найкращої альтернативи. У психології У.Едвардс в біхевіористичній теорії рішень визначає такі стадії: фіксація і усвідомлення проблеми – формування уявлень про задачу – формування множини альтернатив – критерії вибору – елімінація вихідних альтернатив – оцінка корисності альтернатив – вибір оптимальної альтернативи – реалізація рішення – оцінка результатів – коректування рішення. У менеджменті Б.Мільнер «Теорія організацій» визначає наступні стадії: виділення і визначення проблеми – пошук інформації і альтернатив рішення – вибір серед альтернатив – прийняття рішення. У правовому аспекті: внесення рішення – розгляд рішення – прийняття рішення – опублікування рішення [6, с.224-225].

В.Б.Авер'янов виділяє чотири основні етапи процесу прийняття політичного рішення: 1) постановка проблеми (визначення цілей): виникнення нової ситуації, виникнення проблеми, збір необхідної інформації, опис проблемної ситуації; 2) розробка варіантів рішень: формулювання вимог – обмежень, розробка концепції, збір і аналіз необхідної інформації, розробка можливих варіантів рішень; 3) вибір і оформлення рішення: визначення критеріїв вибору, вибір рішень, що відповідають обраним критеріям, оцінка можливих наслідків, вибір оптимального рішення, узгодження прийнятого рішення, оформлення прийнятого рішення правовим актом; 4) організація виконання рішення і його оцінка: план реалізації обраного рішення, доведення рішення до виконавців, контроль за ходом реалізації рішення, оцінка рішення проблеми і виникнення нової ситуації [7, с.12].

Не всі з указаних етапів є обов'язковими. Якщо проблема нескладна, а ситуаційні фактори чіткі, зрозумілі й керовані, процес прийняття рішень може бути значно більш простим і швидким. У цьому випадку, після з'ясування проблемної ситуації приймається рішення, яке здійснює на проблему безпосередній вплив і приводить керований об'єкт у стан, що відповідає заданому. І лише коли проблемна ситуація не така очевидна, а її рішення неоднозначне, то процес прийняття рішень вимагає ретельної структуризації.

Більш того, так як у суспільстві, як правило, не існує будь-якої однієї групи, здатної цілком контролювати прийняття рішень, то цей процес завжди являє собою компроміс та примирення суперечливих цінностей, що і збільшує роль суб'єктивізму в ньому. Слід визнати, що політична влада реалізується через особистий вплив управлінців, і незважаючи на регламентуючу роль правил та процедур прийняття рішень, що також вносить у даний процес непередбачуваність та не прогнозованість. Процес прийняття політичних рішень виявляється симбіозом раціональності та ірраціональності, раціонально організованої взаємодії структур та інститутів влади та значного суб'єктивізму управлінців. Ці два початки співвідносяться і взаємодіють на різних етапах прийняття рішень: підготовчому, прийняттю рішення і його реалізації.

Сучасні українські науковці досліджують і намагаються структурувати алгоритм політичного рішення, що являє собою систему методик, які задають послідовність дій з

метою отримання тієї чи іншої сукупності вихідних даних певного результату. В.П.Горбатенко в даний алгоритм включає наступні етапи:

По-перше, уточнення об'єкта політичного рішення. Цей етап передбачає визначення суб'єкта спрямованості рішення, що приймається, з виявленням тих, кому дане рішення вигідне, та його можливих опонентів. Таке визначення необхідне насамперед з огляду на можливі труднощі щодо проходження рішення. По-друге, виявлення незадоволених інтересів і недоліків. Передбачає врахування бажань учасників політичного рішення, що включає відповідну корекцію змісту та динаміки його впровадження. З'ясування недоліків передбачає знаходження слабких місць у структурі політичного рішення і переорієнтацію зусиль у потрібному напрямку. По-третє, визначення кінцевої мети. Приймаючи політичне рішення, слід визначити, якого роду втілюється мета з точки зору впливу на об'єкт – стратегічна, тактична чи оперативна. Необхідно також уточнити часові параметри втілюваної мети (довгострокова, середньострокова, короткострокова). Визначаються також пріоритетність інтересів, що потребують задоволення, обов'язковість чи необов'язковість для різних учасників політичних подій, набір засобів для її реалізації. Надзвичайно важливим є узгодження своїх цілей і засобів їх реалізації з цілями і засобами інших учасників політичних подій. По-четверте, вибір альтернатив. На цьому етапі слід проаналізувати якомога більшу кількість шляхів реалізації певного рішення. В ході аналізу необхідно порівняти між собою всі існуючі варіанти й вибрати оптимальний, суспільно корисний. По-п'яте, оформлення рішення передбачає його документальне закріплення, а також вибір напрямку реалізації (продуктивний, ризикований, оптимальний). По-шосте, створення механізму реалізації рішення. Передбачає персональну відповідальність призначених осіб за його виконання, чітко визначені джерела фінансового, матеріального та іншого забезпечення, координацію роботи механізму реалізації даного рішення з роботою інших механізмів політичної культури, постійний контроль за ходом виконання [2, с.208-209].

Маючи свої безумовні переваги, моделі політико-управлінського циклу не дають нам повної картини процесу прийняття рішення. Як і будь-яка інша теоретична модель, політико-управлінський цикл здатен пояснити лише певні аспекти політичного процесу. Наприклад, циклічна модель не враховує чинник взаємовідносин між учасниками політичного процесу. В свою чергу мережевий підхід до аналізу прийняття політичних рішень якраз зосереджується на ролі взаємодії різних учасників, стратегій поведінки та посередництва в процесі вироблення рішень. Теоретики-представники мережевого підходу (К.Хей, Р.Родес, Д.Марш) досліджують горизонтальні зв'язки, враховують фактор конкуренції і взаємодії акторів, які займаються розробкою політичних рішень та їх імплементацією. З іншого боку, мережеві моделі не дозволяють в повній мірі описати структуру й динаміку процесу прийняття рішення.

Циклічна модель прийняття політичного рішення тривалий час займала ключові позиції в теорії прийняття політичних рішень і відігравала важливу роль у становленні самої теорії, проте на початку 90-х років XX століття в окремих учених з'явилися сумніви з приводу того чи справді дана концепція будується на моделі «реального процесу» і наскільки виправданим з практичної точки зору є застосування вироблених моделей на практиці. Поль Сабатьє зазначає, що «ідея етапів» не витримує критики з точки зору «наукової моделі», оскільки вона не містить казуальної теорії, некоректна у своїй дескриптивній частині та сильно спрощена [12, с.48]. Інші науковці такі як Б.Нельсон та Р.Накамура характеризують даний підхід як такий що штучно раціоналізує та симпліфікує реальні процеси прийняття державних рішень. Таким чином у своєму традиційному варіанті стадіально-циклічна модель політико-управлінського процесу володіє на сьогоднішній день переважно ресурсом робочого аналітичного інструментарію, аніж праксеологічним нормативним потенціалом [6, с.176-179].

Політико-управлінський цикл є радше аналітичним прийомом за допомогою якого визначаються окремі критичні точки просування політичних рішень, аніж універсальний опис реального процесу крізь який проходять різні рішення. Отже циклічні моделі, як і будь-

які моделі, є спрощенням реальності задля наголошення на принципово важливих аспектах і чинниках, які присутні в реальності. Циклічні моделі більш-менш здатні пояснити як відбувається процес прийняття політичного рішення. Однак подальше вдосконалення і деталізація деякими вченими циклічних моделей спрямована на досягнення мети створення ідеального алгоритму дій для політичних акторів, які уповноважені приймати рішення. Така амбіція вчених, вмотивована технократичним мисленням, приховує небезпеку створення вузьких нормативних рамок, які не раціоналізують політичну практику, а навпаки ритуалізують і позбавлять її можливості вільного маневру.

Циклічні моделі з алгоритмами є теоретично сконструйованими рамками, які покликані відігравати, зокрема, організуючу роль у практиці державного управління. Однак недосконалість цих моделей, в сенсі неврахування ними багатьох аспектів і факторів політичної реальності, може призводити до того, що вони на практиці відіграватимуть гальмівну роль. З такої точки зору, ігнорування концептуальних моделей політичними практиками є виправданим. Моделі можуть нести практичну користь лише за умови їх більш високої досконалості й ширшого врахування ними усіх аспектів політичної реальності. Однак, наразі жодна з моделей не є такою досконалою. Тому концептуальні розробки залишаються цікавими й актуальними перш за все для самих теоретиків, які вдосконалюють і перевіряють їхню пояснювальну і прогностичну дієвість. А питання про актуальність розробки алгоритмів і рецептів для сфери державного управління залишається дискусійним.

Література:

1. Гогвуд Б., Ган Л. Аналіз політики для реального світу / Б.Гогвуд, Л.Ган. – К.: Основи, 2004. – 396 с.
2. Горбатенко В.П. Політичне прогнозування: теорія, методологія, практика / Володимир Горбатенко. – К: Генеза, 2006. – 400 с.
3. Данн В. Державна політика: вступ до аналізу / Вільям М.Данн. – Одеса: АО Бахва, 2005. – 504 с.
4. Дегтярев А. Теория принятия политических решений в структуре социальных управленческих дисциплин / А.Дегтярев // Политические исследования. – 2002. – № 2. – С. 113–125.
5. Дегтярев А.А. Методологические подходы и концептуальные модели в интерпретации политических решений (II) / А.А.Дегтярев [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.politanaliz.ru/articles_56.html
6. Дегтярев А.А. Принятие политических решений / Андрей Дегтярёв – М.: КДУ, 2004. – 416с.
7. Державне управління та адміністративне право в сучасній Україні: актуальні проблеми реформування / За заг. ред. В.Б. Авер'янова І.Б. Коліушка. – К.: УАДУ, 1999. – 51 с.
8. Парсонс Вейн. Публічна політика: Вступ до теорії й практики / Вейн Парсонс: пер. з англ. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – 549 с.
9. Политика: Толковый словарь: Русско – английский / [Джеффри Андерхилл, Сирил Барретт, Питер Бернелл и др. Пер.: И.П. Бабкин и др.]; Под ред. Айна Маклина – М.: ИНФРА-М: Весь Мир, 2001. – 761с.
10. Политический процесс: основные аспекты и способы анализа: Сборник учебных материалов / Под ред. Мелешкиной Е.Ю. – М.: ИНФРА-М, Весь Мир, 2001, -304с.
11. Соловьев А.И. Колебательно-маятниковый механизм принятия политических решений: к обоснованию когнитивной модели (I). / Соловьев А.И. // Полис. – 2005. – № 5. – с. 31 – 52.
12. Туронок С.Г. Политический анализ: Курс лекций: Учеб. пособие. / Станислав Туронок. – М.: Дело, 2005. – 360 с.

РЕАЛІЇ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОЛІТИЧНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ

Остапенко Марина Анатоліївна,
доцент кафедри політичних наук
НПУ імені М.П.Драгоманова

УДК 323.2 (477)

ПАРТІЙНИЙ ПЛЮРАЛІЗМ В УКРАЇНІ: ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ

Стаття присвячена дослідженню особливостей становлення партійного плюралізму в Україні в контексті розвитку партійної системи та інституту опозиції, а також їх сприйняття населенням незалежної України.

Ключові слова: партійна система, партійний плюралізм, політичний плюралізм, політична опозиція, демократія.

Статья посвящена исследованию особенностей становления партийного плюрализма в Украине в контексте развития партийной системы, института оппозиции и их восприятия населением независимой Украины.

Ключевые слова: партийная система, партийный плюрализм, политический плюрализм, политическая оппозиция, демократия.

Article is devoted to research features becoming party pluralism in Ukraine in the context of development institute's opposition party system, and their perception of the population of independent Ukraine.

Keywords: party system, party pluralism, political pluralism, political opposition, democracy.

Проблема української державності, її розбудова та перспективи цікавили з давніх часів як теоретиків, так і практиків. Цікаво, що майбутнє України з плюралістичним ладом пов'язував В.Липинський. Якщо у країнах із західною політичною культурою плюралізм сприймався як явище «вкорінене», то для вітчизняної політичної думки позиція В.Липинського була достатньо оригінальною або навіть радикальною, адже переважна частина теоретиків того часу розглядала українське суспільство як моністичне, як однорідну масу, не припускаючи різноманіття соціальних шарів, прошарків і політичних уподобань.

Критикуючи моністичні ідеології, які виключали значні шари населення, В.Липинський обґрунтовував точку зору, згідно з якою в Україні повинна сформуватися диференційована класова структура, яка буде охоплювати усе населення, що є необхідним для існування зрілої нації і самостійної держави. Шлях до цього він вбачав у виникненні нової еліти з народних мас, а також приєднанні відчуженої старої еліти. Також мислитель вказував і на необхідність існування опозиції, завдання якої – тиснути на державний апарат для того, щоб він не був бездіяльним. Легально визнана опозиція є механізмом, який забезпечує безперервне оновлення національної еліти. В.Липинський стояв на плюралістичних позиціях і у справах церковної політики. Зокрема, будучи правовірним католиком латинського обряду, він вважав, що релігійний плюралізм є невід'ємною складовою українського життя. Захищаючи рівність усіх віросповідань, вважав, що все ж таки домінуючою є православна церква в силу історичних причин. [2]. Прогнози В.Липинського, як ми можемо побачити, здійснилися.

Продовжуючи думки мислителя щодо диференціації суспільства, варто вказати і на те, що інтереси соціальних груп, шарів та прошарків повинні бути представлені і донесені до влади. Це завдання, як відомо, політичних партій та громадських об'єднань.

Повертаючись до багатоваріативного сьогодення, зазначимо, що розвинута партійна система є однією з характерних рис плюралістичної демократії. Сучасна політична наука розглядає партійну систему як «...політичну структуру, що утворюється із сукупності політичних партій різних типів з їх стійкими зв'язками і взаємовідносинами між собою, а також з державою та іншими інститутами влади, характером, умовами діяльності, поглядами на базові цінності політичної культури суспільства та ступенем узгодженості цих поглядів у

ході реалізації прийнятих ними ідеологічних доктрин, форм і методів практичної політичної діяльності...» [3, с.243]. Дж.Сарторі визначає партійну систему як «...систему взаємних впливів, які виникають в результаті суперництва між партіями...» [4].

Значним чинником виникнення в Україні багатопартійної системи був світоглядний і ідеологічний плюралізм, який вперше публічно проявився після проголошення незалежності. Перші вибори на багатопартійній основі - дострокові вибори 1994 року, які проводилися за мажоритарною системою абсолютної більшості. В цей час в Україні діяли 30 зареєстрованих партій, 14 з яких отримали депутатські мандати. У парламенті жодна з політичних сил не мала необхідного потенціалу для формування сталої більшості. Якщо така більшість і складалася, то переважно на ситуативній основі. Депутати парламенту були об'єднані у 10 фракцій і депутатських груп. Лише дві партії – КПУ і НРУ – нараховували достатню кількість депутатів для створення власної фракції[4].

Закон «Про вибори народних депутатів» 1997 року змінив партійну ситуацію, запровадивши змішану виборчу систему і ускладнивши процедуру реєстрації (грошова застава, підписи 200 тис. виборців). Так, у 1998 році у виборчих перегонах брали участь 21 партія і 9 партійних блоків, які об'єднували 19 партій. Таким чином, у виборах брало участь 40 партій. До того ж, партії висували своїх кандидатів в одномандатних округах. Отже, вибори 1998 року виступили, з одного боку, значним стимулом для розвитку партійної системи, а з іншого – сприяли формуванню системи малих партій (згідно класифікації Р.Майри; партії, що представлені у парламенті отримали менше 15% голосів виборців). Так, з восьми партій, які подолали 4% бар'єр, лише КПУ набрала 24,65% голосів виборців. Про систему малих партій свідчить і те, що дві великі партії – КПУ і НРУ – разом отримали 37,55% мандатів. [4].

У період 1994 – 1998 років становлення партійної системи відбувається повільними темпами, що обумовлено довготривалими пошуками моделі виборчої системи, яка відповідала би розвитку політичного і ідеологічного плюралізму.

Зміни в розвитку партійної системи відбулися напередодні виборів 2002 року. Зокрема, можна виділити розкол партій на «пропрезидентські» і «антипрезидентські», причому не за ідеологічними уподобаннями, а за ставленням до президента; кількість політичних партій в країні зросла до 120; розгалуження мережі партійних організацій на місцевому рівні (навесні нараховувалось 70 обласних відділень політичних партій), що означало те, що партії мали своїх представників приблизно в половині областей України. [4].

Досвід зарубіжних демократій свідчить, що багатопартійна система з малими партіями в подальшому сприяє створенню блоків – виборчих і парламентських, формування коаліційних кабінетів меншості і рідше, більшості. Україна не стала виключенням з подібної тенденції.

На виборах 2002 року знову-таки великі виборчі об'єднання, які отримали більше 15% голосів разом контролюють 47,3% мандатів, що свідчить про збереження багатопартійної системи з малими партіями. Слід відзначити, що представлені в парламенті партії і блоки отримали перемогу в більшості регіонів країни: блок «Наша Україна» і КПУ подолали прохідний бар'єр у 24 регіонах, блок «За єдину Україну» – у 23. Загальнонаціональний статус мали три партії – КПУ, СДПУ(о) і СПУ.

З 2002 року продовжується структуризація парламенту, спостерігається подолання політичного роздрібнення, розпорошення. Події «Помаранчевої революції» можна сказати, прискорили цей процес. Демократичний імпульс призвів до кількісних змін у структурі влади, викликав деякі зміни у складі владної еліти, проте не приніс очікуваних якісних змін. У 2002 – 2007 роках в партійній системі поступово сформувалася нова група лідерів, до якої увійшли три провідні політичні сили – Партія регіонів, «Блок Юлії Тимошенко» і блок «Наша Україна – Народна самооборона». Інші політичні сили, представлені у Верховній Раді або намагалися змагатися за місце в ній (КПУ, Блок В.Литвина, СПУ, ПСПУ) за рівнем підтримки не могли конкурувати з трійкою лідерів.

У чергових виборах до парламенту у 2006 році, які відбувалися за пропорційною виборчою системою, брало участь 45 суб'єктів виборчого процесу (29 політичних партій та 16 партійних блоків). Станом на 20 грудня 2006 р. Міністерством юстиції України було зареєстровано 137 політичних партій. Упродовж одного лише 2005 р. було створено 24 нові партії. Блокам політичних партій вдалося об'єднати зусилля 50 політичних партій України. Таким чином трохи більше, ніж половина з існуючих в державі політичних партій спромоглися скористатися своїм правом на участь у формуванні вищих органів влади, що і є основною функцією політичної партії. Потужними виявились: КПУ, блок «Наша Україна», Партія регіонів України, Соціалістична партія України, «Блок Юлії Тимошенко» (БЮТ).

Як відмічає Ю.Шведа, у результаті парламентських виборів 2006 р. в Україні була сформована система, яка в літературі має назву модифікованої двопартійності або «2,5 партійна система», аналогом якої може слугувати партійна система Німеччини. Загалом маємо справу з біполярним розподілом політичного простору. Центром одного політичного поля виступає правоцентристська Партія регіонів (ПР), центром іншого – лівоцентристська БЮТ. Парадоксально, але Партія регіонів зуміла об'єднати навколо себе лівих (соціалістів та комуністів), а БЮТ – правих (нашоукраїнців). Яскраво свідчить це про те, що об'єднання політичних сил відбувається швидше навколо влади, а не навколо ідеологічних чи програмних цінностей.

Дострокові парламентські вибори 2007 р. змінили положення цих політичних центрів у владі, але не змінили біполярності політичного укладу. Як у 1994 р. так і в 2007 р. основною причиною політичної кризи стала боротьба між парламентом і президентом за контроль над владою і фактично представляла собою протистояння між двома тенденціями суспільного розвитку України: спрямованого на зміцнення президентської влади і, навпаки, на її обмеження. У 1994 р. перемогла перша із зазначених тенденцій, що привело до формування в Україні сильної президентської влади, очолюваної Л.Кучмою. Зовнішнім приводом до проведення позачергових виборів 2007 р. в Україні стала політична корупція в парламенті, однак реальною причиною були наполегливі й небажучі спроби збільшення повноважень парламентсько-урядової більшості й суттєве скорочення повноважень президента. Консолідоване голосування фракцій партії «Батьківщина» та парламентської більшості (ПР, СПУ та КПУ) за закон про кабінет міністрів дало можливість відхилити всі зауваження президента й подолати вето накладене на нього. Можливість такого об'єднання, яке формувало конституційну більшість (більше 300 голосів), очевидно й стало останнім аргументом для президента й підштовхнуло його до прийняття рішення про проведення позачергових виборів парламенту. [7].

Таким чином, починаючи з 2007 року, найбільш значущою зміною якісного характеру стала поляризація партійної системи на підставі чітко вираженої регіональної локалізації електоральної бази основних політичних сил, створення двох конкуруючих «центрів тяжіння» – Партії регіонів, з одного боку, та блоків Ю. Тимошенко і «Наша Україна – Народна Самооборона» – з іншого. При цьому потенціал інших політичних сил був явно недостатній для того, щоб самостійно конкурувати з ними як «третя сила». Відтак вони змушені були або приєднуватися до лідерів (при цьому, як засвідчило входження КПУ і СПУ до коаліції з Партією регіонів після виборів 2006 року, ідеологічний чинник відходить на другий план), або зосереджуватись на виробленні ефективної стратегії самозбереження.

Вже згадуваний нами вітчизняний дослідник Ю.Шведа, спираючись на класичну типологію партійних систем Дж. Сарторі, справедливо виділяє три якісно відмінні етапи в еволюції партійної системи незалежної України: 1990-1997 рр. - атомізована (мультипартійна) система, 1998-2005 рр. - партійна система поляризованого (екстремального) плюралізму, з 2006 – по сьогодні - партійна система поміркованого плюралізму. [6, с. 50].

Проте, на наш погляд, є певні сумніви з приводу останнього періоду, адже як свідчать сучасні реалії, політичні партії досить активно демонструють полярні погляди щодо майбутнього України, зокрема розуміння основних напрямів розвитку держави та

стратегічних партнерів, ставлення до Європейського вибору України та до НАТО, визначення статусу російської мови, історичної оцінки діяльності ОУН та УПА тощо. Це розуміння обумовлює дію, визначає зміст і спрямованість політичної участі як самих партій, так і тих, інтереси яких вони представляють - населення.

Загалом останній час політична ситуація в Україні рухається по колу: партійні вибори – створення коаліції – політична криза і повна втрата легітимності всіма партіями – перевибори, коли легітимність частково поновлюється – знову по колу. Розірвати це замкнене коло ніхто навіть не намагається.

Формування багатопартійної системи тісно пов'язано з таким її інститутом як політична опозиція, обійти увагою який було б некоректно з нашого погляду. Т.Ткаченко виділяє такі етапи її формування.

1) Етап т.з. тотальної опозиційності (від проголошення української незалежності 1991 року – до парламентсько-президентських виборів 1998-1999 рр.). Для нього характерним було: спрямованість вектору опозиційності в бік Президента України й сформованої ним виконавчо-владної вертикалі; розмитість опозиційного спектру; відносини з владою в цей період формувались за типом «аморфна влада – аморфна опозиція» при взаємному ігноруванні вимог та пропозицій кожної із сторін; основний мотив дій - домінування претензії на отримання влади; обумовленість дій опозиції кон'юнктурними міркуваннями та владними прагненнями, використання інформаційних ресурсів опозиційних партій переважно з метою маніпулювання масовою свідомістю, компрометації опонентів, в цілях передвиборчої агітації тощо.

2) Етап визрівання політичної опозиції (від парламентсько-президентських виборів 1998-1999 рр. – до парламентських виборів 2002 рр.), який характеризується її визріванням із політичної системи та поступовою структуризацією. Так, до кінця другого етапу можна було вже виділити наступні типи політичної опозиції в українському парламенті: перший тип – це ті політичні сили, які за своєю формою були опозиційними, а за суттю – вигідно відтіняли офіційну владу, діючи на її замовлення і, таким чином, не створюючи їй реальної альтернативи; другий тип включив ті політичні сили, опозиційність яких була обумовлена чисто кон'юнктурними, вузькокорпоративними чи кар'єристськими міркуваннями, бажанням повернути до себе виборців; третій тип – політичні сили, що згуртувались довкола ідеї боротьби з існуючим політичним режимом, з якими в суспільній свідомості починало асоціюватись поняття «політична опозиція» та зростати громадянська довіра. Водночас про існування в цей час цивілізованої опозиції, яка б виконувала свої класичні функції, говорити ще рано: політична опозиція ще не була суб'єктом альтернативних поглядів на шляхи розвитку суспільства, не виступала з конструктивною критикою дій органів влади і її опозиційність, як і в попередні роки, мала кон'юнктурний характер.

3) Етап становлення опозиції як джерела альтернативної політики (від парламентських виборів 2002 р. – до «помаранчевої революції» 2004 р.): чітко окреслені контури опозиційного спектру, що було обумовлено появою харизматичних лідерів, які об'єднували довкола себе партії з подібними цілями, та подальшою викристалізацією партійної системи України; поява таких суттєвих рис політичної опозиції, як альтернативність, поміркованість, організованість, конструктивність; зростання рівня виконання притаманних їй функцій таких, як здійснення просвітницької діяльності, формування політичної культури та свідомості населення, пропонування альтернативних шляхів розвитку українського суспільства, підвищення іміджу України на міжнародній арені; наявність значної громадської підтримки. Проте, були й слабкі сторони. Незважаючи на сформовану спільну мету — боротьба з існуючим політичним режимом, — існували розбіжності з принципових програмних питань, що значно гальмувало процес формування опозиції як дієвого інституту демократичного суспільства, а також стало головною проблемою в процесі консолідації влади в постреволюційний період. З наближенням президентських виборів 2004 року спостерігалось поступове оформлення типу відносин «нестійка влада – організована опозиція».

4) «Постпомаранчевий» період розвитку політичної опозиції в Україні (після президентських виборів 2004 року і до сьогодні). Характерні ознаки цього періоду: у системі відносин «влада-опозиція» починає проявлятися механізм їх черговості; змінились обставини формування опозиційного спектру й вектору опозиційності — формування політичної опозиції тепер є похідною від створення урядової коаліції, а самі зусилля опозиційних сил спрямовані не тільки в бік президента, а й парламентської більшості та уряду; внаслідок реалізації політичної реформи та запровадження пропорційної системи формальний поділ на опозицію та урядову коаліцію став більш чітким. Проте, не зважаючи на деяку демократизацію політичного режиму та створення більш сприятливих умов для діяльності опозиційних сил, сьогодні опозиція характеризується популістською критикою, бездіяльністю, нездатністю запропонувати альтернативу. Крім того, претензії політичної опозиції на отримання влади обумовлюють формування деструктивної поведінки з боку опозиції та змушують її діяти всупереч встановленим правилам гри, внаслідок чого опозиція втрачає суспільну довіру. [5, с.9-12].

На наш погляд, партійну систему неможливо розглядати без взаємозв'язку з суспільством, тобто важливим аспектом у нашому дослідженні є питання сприйняття чи несприйняття її суспільством. Сьогодні можна умовно виокремити два комплекси уявлень, наявність яких відображається у певних політичних симпатіях населення. Перший — «російська мова; російська або радянська культурна традиція; російський вектор зовнішньої політики» — Партія регіонів і КПУ. Другий — «українська мова; українська або європейська культурна традиція; західний вектор зовнішньої політики» — БЮТ і «Наша Україна».

Враховуючи характер перебігу процесів у різних сферах суспільного життя, що можуть впливати на соціально-культурні орієнтації громадян, вітчизняний дослідник Ю.Якименко надає цікавий прогноз того, як уподобання населення можуть вплинути на подальший розвиток партійної системи України. По-перше, буде спостерігатися ще довго вплив мовних преференцій, віднесення себе до певної культурної традиції, певних світоглядних позицій, зокрема, оцінки історичного минулого, зовнішньополітичні орієнтації, які змінюються досить повільно. По-друге, практично з усіх питань, які є «суспільно конфліктними», позиції сторін є протилежними. «Серединна», чи компромісна позиція з цих питань навряд чи буде прийнята більшістю представників як однієї, так і іншої сторони (це опосередковано підтверджує поразка Народного блоку В. Литвина на парламентських виборах 2006 року). По-третє, здійснення владою активних дій у певній сфері без врахування позиції частини населення, яка має протилежні погляди (наприклад, поширення сфери вжитку української мови, надання офіційного статусу ОУН-УПА, приєднання України до Плану дій з набуття членства в НАТО тощо) надалі фіксуватиме лінію поділу (а можливо й поглиблюватиме останній) і стимулюватиме відповідні політичні сили до того, щоб активно виступати на захист «незадоволених». Відповідні лінії поділу можуть стати і лінією протистояння між владою й опозицією, незалежно від того, які політичні сили представлятимуть ту чи іншу сторону. По-четверте, зважаючи на значний збіг схем географічної локалізації сторін у відповідних поділах, що відображається в чіткому регіональному розподілі політичних симпатій громадян України, та відзначена вище складність вироблення компромісних позицій роблять проблематичним утворення в найближчий час політичної сили, яка була б загальнонаціональною не за своїм формально-правовим статусом та організаційно-структурними характеристиками, а за рівнем підтримки громадян у різних регіонах. По-п'яте, вплив відчутних для пересічних громадян соціально-економічних результатів перебування тих чи інших політичних сил при владі або очікування суттєвих змін на краще від їх приходу до влади. [9].

Підводячи підсумок загального огляду проблеми становлення партійного плюралізму в Україні, варто виділити декілька важливих моментів. Україна відрізняється від інших пострадянських держав тим, що має тенденцію формування і утвердження традицій політичного плюралізму. Маючи значні регіональні відмінності, плюралізм, постійний пошук компромісу, відмова еліти від тотального підкорення одних іншим були і,

сподіваємося, залишаться необхідною умовою збереження цілісності держави. Були небезпечні ситуації і часи, коли політичну еліту спокушала ідея про те, що одна політична чи економічна сила може монополізувати всю владу в країні. Проте, розум політиків змушував їх, приймаючи рішення, враховувати інтереси інших сил і груп.

Останні парламентські вибори в черговий раз внесли певні зміни у систему влади в Україні, проте вона зберегла свій поліцентричний характер. В Україні легітимізована опозиція, вітчизняні ЗМІ представляють широкий спектр думок і позицій; в країні немає заборонених тем чи політиків, яких не можна було б критикувати. Конституційний дизайн України об'єктивно наближає її до центральноєвропейських зразків, вимагаючи професіоналізму політиків, врахування інтересів різних груп, вміння цивілізовано переговорним шляхом вирішувати актуальні для суспільства проблеми.

Література:

1. Мациевский Ю. Политический режим Украины после «Оранжевой революции» / Ю. Мациевский // Журнал ПОЛИТЭКС. – Режим доступу до статті: <http://www.politex.info/content/view/499/30/>
2. Мироненко В. Иван (Лысяк) Рудницкий. Политические идеи Липинского: взгляд из нашего времени / Виктор Мироненко // Персональный сайт Виктора Мироненко. – Режим доступу до статті: http://www.mironenko.org/index.php?option=com_content&task=view&id=64&Itemid=38
3. Політологічний енциклопедичний словник: Навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів / Відповідальні редактори Ю. С. Шемшученко, В. Д. Бабкін. – К.: Генеза, 1997. – 400 с.
4. Рагозин Н. П. Развитие партийной системы Украины / Н. П. Рагозин // ПОЛИС. Научный и культурно-просветительский журнал. – 2004. – № 1. – Режим доступу до статті: <http://www.politstudies.ru/N2004fulltext/2004/1/21.htm>
5. Ткаченко Т. В. Опозиція як чинник формування демократичної політичної системи: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / Т. В. Ткаченко / Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова. – К., 2009. – 19 с. – укр.
6. Шведа Ю. Партиїна системи незалежної України: етапи трансформації / Юрій Шведа // Освіта Регіону. Політологія. Психологія. Комунікації. – 2009. – № 3. – С. 50-55.
7. Шведа Ю. Політичні партії та партійна система України: проблеми на тлі позачергових парламентських виборів / Юрій Шведа // Політичні студії в Україні [Сайт центру політичних досліджень] / 10/11/2007 – Режим доступу до статті: <http://postua.info/index.php>
8. Шкуренко К. О. Політичні партії у виборчій системі 2006 року / К. О. Шкуренко // Гілея (науковий вісник): [зб. наук. праць] / [гол. ред. В. М. Вашкевич]. – К., 2006. – Вип. 5. – С. 168-177.
9. Якименко Ю. Особливості еволюції партійної системи України у 2004 – 2007 роках / Юрій Якименко / Сайт Центру політичних і економічних досліджень імені О. Разумкова. – 29 травня 2008 року. – Режим доступу до статті: http://www.uceps.org/ukr/article.php?news_id=677

Цокур Євген Георгійович,
кандидат історичних наук,
кафедра політології

Запорізького національного університету

УДК 321.1

ПЕРСПЕКТИВИ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

Стаття присвячена дослідженню перспектив громадянського суспільства в сучасній Україні в контексті владно-легітимаційних процесів та традицій, здійснення політико-управлінської діяльності, систематизації головних підходів щодо ідеї громадянського суспільства в сучасній політичній науці. Також в статті розглядається проблема взаємопов'язаності процесів набуття органами влади легітимності та становлення дієвих інституцій громадянського суспільства в умовах сучасної України.

Ключові слова: політична система, легітимність, громадянське суспільство.

Статья посвящена исследованию перспектив гражданского общества в современной Украине в контексте властно-легитимационных процессов и традиций, осуществления политико-управленческой деятельности, систематизации главных подходов относительно идеи гражданского общества в современной политической науке. Также в статье рассматривается проблема взаимосвязи процессов обретения органами власти легитимности и становления институций гражданского общества в условиях современной Украины.

Ключевые слова: политическая система, легитимность, гражданское общество.

The article is devoted to research of prospects of civil society in modern Ukraine in context of processes and traditions of power legitimacy, realization of political activity, systematization of main approaches to the idea of civil society in modern political science. Also in the article the problem of intercommunication of processes of acquisition of legitimacy by the organs of power and becoming of institutions of civil society in the conditions of modern Ukraine is examined.

Key words: political system, legitimacy, civil society.

Громадянське суспільство та держава є парними категоріями, що найбільш часто використовуються у процесі політологічного аналізу демократичних політичних систем, відображаючи реальну практику взаємної детермінації, підтримки та обмеження. Саме тому очевидним є те, що процес набуття та утримання легітимності державної політичної влади має розглядатися ще й в контексті впливу на нього громадянського суспільства.

Громадянське суспільство, окрім суспільно-стабілізуючого та державотворчого, має і неабиякий легітимаційний потенціал. В сучасних умовах легітимність є невід'ємним атрибутом та сутнісною характеристикою влади та державності, а дієве громадянське суспільство її неодмінною умовою. Легітимаційні процеси нерозривно пов'язані зі становленням та діяльністю громадянського суспільства, виходячи з того, що головним джерелом влади і легітимності є народ.

Інститути громадянського суспільства мають на меті здійснення контролю над державою. Вони мають забезпечувати зворотний зв'язок між державою і суспільством, здійснювати контроль за діяльністю державних органів та пропонувати їм свої програми вирішення проблем та кризових питань.

Окреслюючи перспективи реалізації ідеї громадянського суспільства та її практичного втілення в Україні, слід зазначити, що існує значне розмаїття думок вчених, громадських та політичних діячів стосовно шляхів та методів інституалізації громадянського суспільства в Україні.

В сучасній політичній науці, особливо вітчизняній, все більше уваги приділяється саме проблематиці взаємозалежності процесів набуття легітимності та становлення громадянського суспільства. Незважаючи на суто теоретичний характер досліджень зазначеної проблематики, і

на той факт, що, на думку автора, про дієвість інституцій громадянського суспільства в сучасній Україні говорити поки зарано, інтерес до даного наукового напрямку не згасає, а навпаки з року в рік лише посилюється.

Проблематика громадянського суспільства та його становлення в Україні знайшла своє відображення в роботах таких вітчизняних дослідників як М. Михальченко, С. Телешун, Ф. Рудич, І. Кресіна, О. Чувардинський та ін.

Слід зазначити, що у сучасній вітчизняній політичній думці не існує єдиного загальноприйнятого визначення поняття «громадянське суспільство». Виділяється кілька концептуальних авторських підходів, які окреслюють різні аспекти та прояви громадянського суспільства. Більше того, немає серед дослідників і однозначної відповіді на питання чи є, взагалі, в сучасній Україні громадянське суспільство чи ні. Проблема ускладнюється внаслідок її надмірної політизованості.

Численні дослідження та неабиякий інтерес до даної проблем з боку як науковців, так і громадськості вказує на її наукову перспективність та суспільну значимість.

Отже, з'ясування особливостей та взаємної детермінації процесу формування громадянського суспільства і легітимації державної влади в історії незалежної України та перспектив їх розвитку є метою дослідження.

Нажаль, за попередні роки, в тому числі і за роки незалежності, українське суспільство та політикум втратили потенціал інституалізації громадянського суспільства в Україні.

Протягом останніх 10-15 років замість дійсно дієвих, впливових та неупереджених інститутів громадянського суспільства в Україні, з подачі провладних олігархічних кіл, створювалася керована останніми та залежна від них модель штучного громадянського суспільства, метою створення якої була узурпація влади, її самолегітимізації та відсторонення суспільства від управління державою. Ця модель не була виявом ініціативи суспільства, а була продуктом використання політичних та соціальних технологій. Як наслідок штучний характер громадянського суспільства, невідповідність його справжнім нормам та принципам (помітні як всередині країни, так і за її межами) унеможливили його дієву участь у легітимаційному процесі. Громадянське суспільство не мало ані впливу на останній, ані довіри серед суспільства. Таким чином, сили, які створили таку ситуацію, самі потрапили в пастку делегітимації, коли будь-які дії влади апріорі вважаються значною частиною суспільства нелегітимними внаслідок неможливості ефективного контролю з боку суспільства. Бажання надмірної централізації влади та недопущення дієвої конкуренції спричинили глибоку кризу легітимності, наслідки якої стали визначальними для сучасного суспільно-політичного життя держави.

В Україні чітко простежуються дві основні тенденції щодо перспектив громадянського суспільства. Перша тенденція передбачає формування номінально існуючих інституцій громадянського суспільства з ініціативи владних органів. Вони не є самостійними у своїх діях, і не є громадянськими за сутністю. Це модель симуляції громадянської активності та позиції створена з метою демонстрації умовно демократичного політичного процесу та створення ілюзії залученості суспільства до політичного управління. Саме цій меті слугує сучасна виборча система України на усіх рівнях.

Бажання пришвидшеної та штучної легітимації влади підштовхує до активної симуляції розбудови інституцій громадянського суспільства в Україні.

Інша тенденція менш вигідна як для офіційної влади, так і для тих, хто її намагається захопити, і передбачає народження громадянського суспільства перш за усе у свідомості особистості, а вже потім, його становлення як політико-управлінської інституції. Це шлях довгий, неконтрольований та небезпечний, з огляду на владні амбіції певних членів суспільства. Тож зазначений напрямок так і не набув в Україні змістовного наповнення та реального відображення. Кілька хаотичних спроб початку 90-х та 2000-х років не змінили ситуацію. А головне посіяли зневіру у суспільстві щодо самої ідеї громадянського суспільства. Вона стала предметом численних наукових розвідок, але так і не набула практичного відображення.

Склалася парадоксальна ситуація, коли в дослідженнях описувалося те, чого насправді ніколи в Україні не існувало і, за великим рахунком, існувати не могло. Проблематика громадянського суспільства стала модною темою наукових розвідок та публіцистичних робіт, тоді як дієвих кроків щодо його становлення не робилося.

В дослідженнях, зазвичай, визначалася наступна роль інститутів громадянського суспільства в розбудові державності та розвитку українського суспільства:

Громадянського суспільства виступає провідником ідей гуманізму, людяності, соціальної зорієнтованості політики, цінності громадянства, методом формування позитивного впливу на суспільство;

Інституції громадянського суспільства беруть дієву участь у державотворчих процесах, формуванні політичної нації, розробці та реалізації стратегії державного розвитку тощо;

Формування та діяльність інститутів громадянського суспільства має бути позбавлене прямого втручання держави та владних інституцій, і в основі мати лише консолідовану волю суспільства щодо пошуку та застосування альтернативних варіантів та дій, щодо державотворення та державно-політичного управління;

В умовах становлення національної держави інститути громадянського суспільства мали б стати запорукою консолідації нації, недопущення конфліктності, налагодження діалогу;

Інституції громадянського суспільства також мали б перебрати на себе ідеологічну роботу, виховання населення, сприяти формуванню політичної культури, політичної свідомості та соціалізації населення. Вплив інститутів громадянського суспільства на формування ідеології полягає в тому, що головним значенням їх діяльності є саме сприяння трансформації приватних інтересів окремих громадян, соціальних верств, зацікавлених груп у суспільний політичний інтерес.

На думку Ф.М. Рудича можна розглянути кілька можливих варіантів розвитку громадянського суспільства в Україні: згортання громадянського суспільства і реставрація в якомусь вигляді тоталітарного режиму; консервація на тривалий час існуючого стану речей і, відповідно, авторитарних методів управління; поступовий, еволюційний розвиток і зміцнення громадянського суспільства [1].

З-поміж численних традиційних можливих варіантів та перспективних шляхів розбудови громадянського суспільства в Україні є і доволі оригінальні, які демонструють принципово нове бачення ролі інституцій громадянського суспільства в суспільно-політичному житті. Особливої уваги заслуговує концепція мультимедійного громадянського суспільства розроблена українським політологом С.О.Телешуном. На його думку, це наступна нова форма громадянського суспільства, з новою класифікацією суб'єктів політичного процесу, чітко визначених дефініцій права і власності.

«Україна має декларувати не стільки цінності партійної системи ХХ століття, скільки цінності громадянського суспільства з ознаками мультимедійності ХХІ століття, адже таке суспільство виступає в сучасних умовах індикатором зрілості політичних партій, з правом широкого вибору, без винятків та обмежень. Ознаками мультимедійного суспільства є: відкритість для обміну інформацією; складна плюралістична система, що об'єднує множинні форми суспільної діяльності; незалежна від держави плюралістична система, яка може самостійно організовуватися згідно з громадянською ініціативою. Крім того, мультимедійне громадянське суспільство ХХІ століття має характеризуватися стабільністю ефективного менеджменту, який діє за принципом фаховості, порядності (відповідності загальноприйнятим нормам моралі), патріотизму (домінуванню не вузькокорпоративних, а національних інтересів з компромісним їх поєднанням), ефективністю діючого громадянського контролю, незалежністю засобів масової інформації» [2, 3-8].

Суспільно-політичні зміни, зростання політичної та суспільної активності суспільства протягом останніх років окреслили нові обрії громадянського суспільства в Україні. Тривалий стагнаційний період раптово змінився на період надмірної активності суспільства та політичних і недержавних організацій. Частині громадян, а з ними і дослідників, здалося,

що внаслідок суспільно-політичного збурення та на тлі надмірної політизації життя в Україні нарешті з'явилося таке очікуване усіма громадянське суспільство. З'явилося несподівано, хаотично, але раз і назавжди.

Проте час поставив усе на свої місця, довівши, що лише планомірна копітка робота протягом тривалого часу може принести бажаний результат. А те, що швидко та несподівано з'являється, зазвичай, так же швидко і зникає.

Українському суспільству доведеться ще довго йти до реалізації ідеї ефективного, дієвого, збалансованого громадянського суспільства.

Події останніх років лише засвідчили наявність потенціалу та бажання до його створення та стали повчальним прикладом.

Для того щоб в Україні з'явилося громадянське суспільство, а не його імітація чи заміник, слід провести ряд змін в усіх сферах життя держави та суспільства, по-новому поглянувши на роль громадянського суспільства та його інституцій у сучасній системі владних відносин, переглянути стереотипи та застарілі моделі взаємодії громадянського суспільства, держави та особистості.

Аналізуючи зазначені проблеми, слід відмітити, що серед найбільш важливих змін, які б дали можливість наблизити появу в Україні дійсно впливового громадянського суспільства, можна назвати:

1. Подолання надмірного та невинновданого соціального розшарування суспільства за різними критеріями.
2. Формування демократичної моделі політичної культури та свідомості громадян.
3. Подолання протистояння між особистістю та державою, державою та суспільством, особистістю та суспільством.
4. Розробка та втілення в життя інтегративної та загальноприйнятої ідеології державотворення.
5. Встановлення та дотримання певних норм ведення політичної боротьби та унеможливлення втягування широких верств суспільства у партійні, корпоративні чи міжособистісні конфлікти.
6. Реалізація на практиці управління державою та у взаєминах між її інституціями та суспільством головних положень концепції правової держави.
7. Ефективне та виправдане використання легітимізаційного потенціалу суспільства.
8. Пошук шляхів та методів подолання перманентної кризи владної легітимності в Україні, першопричинами якої виступають: надмірна централізація влади, корпоратизація провладної еліти та системи політичного та державного управління, відсутність дієвого суспільного контролю за її діями.
9. Пошук власної моделі реалізації ідеї громадянського суспільства, як необхідної складової сучасного суспільно-політичного життя та державотворення.

Зазначені ідеї не є універсальним і не мають претензій на унікальність. В тій, чи іншій мірі, вони – уособлення можливості пошуку українським суспільством власного шляху до порозуміння та реальної участі в управлінні державою, і зрештою, покращення власного життя.

Громадянське суспільство, як і державність, не є самоціллю, воно виступає лише більш-менш вдалим інструментом забезпечення життєдіяльності суспільства та самореалізації особистості – ось його головне призначення. Держава, яка не забезпечує, хоча б мінімально, зазначені потреби, не має можливості існувати тривалий час, історичних прикладів тут безліч. Про це треба знати тим, хто керує державою, і завжди на це зважати у своїх діях. Треба розуміти, що громадянське суспільство – це не забаганка певної кількості людей, чи вияв надмірного владолубства з їх боку, це неодмінна складова сучасної теорії та практики політичного та державного управління. Українське суспільство, еліта, політикум, звичайні громадяни теж мають усвідомити істину, що наявність дієвого громадянського суспільства – це реальна необхідність сучасного суспільно-політичного життя, без нього досягти суспільного блага, прогресу та особистісної самореалізації неможливо.

Досвід українського державотворення засвідчує, що ідея громадянського суспільства кілька разів була близькою до реального втілення, але внаслідок недалекоглядних дій політичної еліти та відсутності згуртованості суспільства так і не знайшла практичної реалізації. Найбільш показовим та доказовим в цьому плані є сучасний період розбудови української держави, коли впродовж тривалих років було кілька можливостей позитивного вирішення зазначеної проблеми. Саме протягом цього часу найбільшої актуальності набули проблеми становлення громадянського суспільства в Україні. Серед них найбільш важливими стали: відсутність розуміння, як з боку еліти, так і значної частини суспільства, реальної необхідності, місця та ролі інститутів громадянського суспільства в реальному суспільно-політичному житті, державному управлінні, державотворенні та легітиміційних процесах; корпоратизація системи управління та політичного життя; підміна справжнього громадянського суспільства різноманітними інституціями та організаціями, залежними від політичних, кланових, корпоративних структур та ін.

Спроби розв'язання численних проблем суспільно-політичного життя та державотворення шляхом звернення до світового досвіду реалізації ідеї громадянського суспільства в нашій державі здійснювалися, зазвичай, в моменти крайнього загострення кризи владної легітимності, коли на кону стояла сама ідея державності. Лише в цьому випадку українська еліта знаходила можливість та бажання звернутися до ідеї громадянського суспільства, як методу порятунку власних владних амбіцій та претензій. В інший час планомірного та поступального руху в цьому напрямку фактично не відбувається, наявною є лише певна ситуативна зацікавленість та активність в межах зазначеної проблеми, або відверта симуляція чи творення штучних утворень замість реальних інституцій громадянського суспільства. Тож українська модель реалізації ідеї громадянського суспільства, яка поставала на різних етапах історичного розвитку, в більшості випадків, носила умовний характер і не базувалася, як це зазвичай відбувається, на традиціях, досвіді, ментальності, політичній культурі суспільства. Ідея громадянського суспільства, як метод порятунку, а не планомірного розвитку та прогресу держави, суспільства та політико-державних владних інститутів, стала ознакою українського підходу до його творення.

Вирішення проблеми інституалізації громадянського суспільства в сучасній Україні, на думку автора, полягає у кардинальному переосмисленні бачення ідеї громадянського суспільства в площині можливості її практичної реалізації з максимальним наближення до реальних умов та вимог самого суспільства. Насамперед, владній еліті слід відмовитися від сповідуваного як раніше, так і зараз, унітаристсько-споживацького підходу до громадянського суспільства та ставлення до нього лише як до тимчасового, допоміжного інструменту порятунку для панівного та привілейованого стану владної еліти у кризових ситуаціях. Також слід звернутися до історичного досвіду українського державотворення, проаналізувавши та переосмисливши його, певною мірою поступитися амбіціями заради як суспільної, так, в решті решт, і власної користі, усвідомивши невідривність власної долі від долі всього суспільства. Методи практичного втілення ідеї громадянського суспільства в умовах сучасної України можуть різнитися, але бачення мети та усвідомлення її значимості має бути спільним для різних верств суспільства.

Питання взаємозв'язку та взаємозалежності легітимності та громадянського суспільства є надзвичайно актуальним, досліджуваним, і водночас, далеким як від теоретичного, так і від практичного вирішення. Це питання неодноразово поставало, та ще багато раз постане і перед дослідниками, і перед політиками, і перед суспільством, визначаючи нові обрії суспільно-політичних проблем та можливостей їх реалізації.

Слід зазначити, що дослідники далеко не завжди пов'язують інституалізацію громадянського суспільства з процесом владної легітимізації. Хоча подібний взаємозв'язок, напевне, є очевидним. Громадянське суспільство не може існувати за умов нелегітимного політичного режиму. Громадянське суспільство може виступати ініціатором делегітимізації влади та індикатором набуття нею легітимності. Однією з функцій громадянського суспільства можна вважати недопущення, а краще упередження, приходу до керівництва

державою потенційно нелегітимних владних інститутів та встановлення нелегітимних режимів. Громадянське суспільство може народжуватися на «барикадах» боротьби з нелегітимною владою, зникати за умови поразки в цій боротьбі та знову відроджуватися на тлі нових невдач та перемог.

Перспективи подальших розвідок вбачаються у дослідженні моделей інституціоналізації громадянського суспільства в контексті процесу легітимації політичної влади.

Література:

1. Рудич Ф. Громадянське суспільство та народовладдя: методологічний контекст / Ф. Рудич // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України: Збірник наукових праць. Сер. "Політологія і етнологія". – К. : ІПіЕНД, 2004. – Вип. 25. – С. 15–23.
2. Телешун С. Нові українські політичні реалії і процес формування засад громадянського суспільства / С. Телешун // Політичний менеджмент: український науковий журнал – 2008. – № 1. – С. 3–8.
3. Громадянське суспільство в сучасній Україні: специфіка становлення, тенденції розвитку/ Ф.М. Рудич, Р.В. Балабан, М.І. Михальченко та ін. - К.: Парламентське вид-во, 2006. - 412с.
4. Кресіна І. Громадянське суспільство і проблеми народовладдя в Україні // Наукові записки / збірник – К.: ІПіЕНД, 2004. - Вип. 25. – С. 35-43.
5. Рудич Ф. Громадянське суспільство та народовладдя: методологічний контекст // Наукові записки / збірник – К.: ІПіЕНД, 2004. - Вип. 25. – С. 11 -23 .
6. Михальченко М. Методологічні проблеми дослідження взаємодії соціально-правової держави і громадянського суспільства // Наукові записки / збірник – К.: ІПіЕНД, 2004. - Вип. 25. – С. 23 – 35.
7. Чувардинський О.Г. Громадянське суспільство в Україні: історичні корені // Політичний менеджмент : Український науковий журнал. - 2008. - № 1. - С. 158-164.

Юрійчук Євгенія Петрівна,

кандидат філософських наук,

докторант кафедри політології і державного управління

Чернівецького Національного державного університету

ім. Юрія Федьковича

УДК 324 (477)

РОЛЬ ДЕРЖАВНОГО РЕЄСТРУ ВИБОРЦІВ В УКРАЇНІ В ПРОЦЕСІ ЕЛЕКТОРАЛЬНОЇ ЛЕГІТИМАЦІЇ ПОЛІТИЧНОЇ ВЛАДИ

Автор розглядає процес електоральної легітимації політичної влади в контексті забезпечення подальшої демократизації виборчого процесу, можливості використання деяких правових, організаційних та технічних аспектів електронної реєстрації виборців для майбутніх виборчих і політичних технологій. Пропонується усунути наявні недоліки шляхом внесення змін до нормативної бази й забезпечення реалізації положень, які стосуються створення незалежної від органів місцевої влади системи ведення Державного реєстру виборців; захисту особистої інформації про виборців; надання політичним партіям інформації з бази даних реєстру лише про кількісні показники; поліпшення соціального статусу працівників органів ведення Державного реєстру виборців; проведення розгорнутої інформаційно-роз'яснювальної роботи про Державний реєстр виборців у засобах масової інформації.

Ключові слова: електоральна легітимація, електронний реєстр виборців, легітимаційна політика.

Автор рассматривает процесс электоральной легитимации политической власти в контексте обеспечения дальнейшей демократизации избирательного процесса, возможности использования отдельных правовых, организационных и технических аспектов электронной регистрации избирателей для избирательных и политических технологий. Предлагается устранить наличные недостатки путем внесения изменений в нормативную базу относительно создания независимой от органов местной власти системы ведения Государственного реестра избирателей, защиты личной информации об избирателях, предоставления политическим партиям информации с базы данных реестра только количественных показателей, улучшения социального статуса работников органов ведения реестра избирателей, проведения развернутой информационно-разъяснительной работы о реестре избирателей в средствах массовой информации.

Ключевые слова: *электоральная легитимация, электронный реестр избирателей, легитимационная политика.*

The author considers the process of political power electoral legitimating in the context of providing of the electoral process further democratization, opportunities for using of some legal, organizational and technical aspects of electorate electronic registration for future electoral and political technologies. It is offered to get rid of the disadvantages by the normative base amending and providing of the principles observance concerning establishing of the Electorate State Register system independent from the local authorities bodies; electorate personal information defense; only quantitative data availability from the Electorate State Register database for political parties; social status improving of the Electorate State Register officials; wide informational explanatory work in mass media concerning the Electorate State Register.

Key words: *electoral legitimating, electorate electronic register, legitimate politic.*

Розробка й впровадження електронного реєстру виборців в Україні як складової частини трансформації виборчої системи стали своєрідним «проривом» на шляху демократизації виборчого процесу, його відповідності загальноприйнятим міжнародним стандартам і, як наслідок, легітимності сформованих шляхом виборів органів публічної влади. Однак аналіз нормативного, організаційного забезпечення електронного реєстру породжує низку проблемних питань, вирішення яких необхідне для електоральної легітимзації влади й зміцнення демократичного режиму, оскільки вибори є елементом легітимзації влади тільки в суспільствах з відповідним типом політичної культури. Отож актуальність обраної теми очевидна.

Проблема запровадження електронного формування списків виборців в Україні була предметом дослідження невеликого кола вчених. В основному вони аналізують правові засади створення реєстру виборців. Однією з перших конструктивних вирішень цієї проблеми запропонувала Олена Кармазіна [6]. На узгодженні норм виборчих законів та закону про реєстр наголошує експерт Лабораторії законодавчих ініціатив Денис Ковриженко [7], який свого часу подав багато конструктивних пропозицій щодо удосконалення проекту Закону України «Про державний реєстр виборців», внесеного народними депутатами Ю.Ключковським та О.Задорожнім та ухваленого 2004 р. [8].

Після прийняття Закону України «Про державний реєстр виборців» та спроби запровадження електронних списків на виборах 2006 р. інтерес до теми зріс. Відзначимо аргументовані пропозиції щодо удосконалення виборчого законодавства про реєстр О.Шумляк [16] та детальне висвітлення основних положень закону «Про Державний реєстр виборців», здійснене А. Гавриловою [2]. Характеристику проблем практичного застосування реєстрового законодавства знаходимо на сторінках Вісника Центральної виборчої комісії та в численних інтерв'ю членів ЦВК – розпорядника Державного реєстру виборців. Найґрунтовніший аналіз правових, організаційних, фінансових та політичних проблем створення електронного реєстру здійснила Марина Ставнійчук [13]. Однак політичні аспекти

електоральної легітимачії влади залишаються поза увагою дослідників, як державних діячів, так і науковців.

Останнім часом процес електоральної та постелекторальної легітимачії розглянув французький вчений П'єр Розанвалон [16]. На наш погляд, механізм електоральної легітимачії включає інституціональний (норми, процедури) та неінституціональний аспекти (відношення, очікування, віра, харизма) і складається з наступних стадій:

1) формування ціннісної системи індивіда (виборця), соціальної групи (частини електорату) на основі інформованості про процедуру виборів, учасників виборчого процесу й інших складників виборчого процесу;

2) зіставлення цієї системи з реальними діями (бездіяльністю) суб'єктів політичної влади в процесі самолегітимачії, учасників виборчого процесу;

3) становлення внутрішнього відношення (позитивне, негативне, нейтральне) до цих дій й їхня оцінка;

4) електоральна участь як результат зіставлення реальності й очікувань виборців і його оцінки.

У період перманентної легітимачійної кризи в Україні державним органам і політичним діячам варто було б послідовніше дотримуватися прийнятих програм і впроваджувати їх у життя. З моменту актуалізації проблеми формування списків виборців під час президентських виборів 2004 р. і дотепер серед політичної еліти відсутні єдині підходи до вирішення цієї проблеми. У засобах масової інформації трапляються прямо протилежні оцінки необхідності електронного реєстру виборців, матеріальних, організаційних, кадрових, технічної можливостей його впровадження й функціонування. Замість чітко продуманої, злагодженої політики, спрямованої на формування в електораті позитивного відношення до нововведення, спостерігається тільки організаційна діяльність, позбавлена широкого висвітлення в ЗМІ. Останнім часом з'явилась соціальна реклама про електронний державний реєстр на телебаченні, але вона має занадто загальний характер, не несе конкретного інформаційного навантаження й не дає чітких рекомендацій щодо необхідних дій виборців. Створюється враження, що без наданої допомоги ЄС та ОБСЄ в рамках плану дій між Україною та Європейським Союзом у частині, що стосується демократичного проведення виборів, електронний реєстр виборців в Україні ще довго б не функціонував, а бюджетні кошти зникали б невідомо куди. Факти, що потрапляють на екрани телевізорів і сторінки преси, сайти Інтернету, дезорієнтують електорат, формують упереджене, негативне ставлення до електронного реєстру, виборів узагалі та, як наслідок, установку на їх ігнорування, хоча досвід запровадження електронного формування списків виборців на постсоціалістичному просторі є доволі позитивним і сприяє демократизації виборчого процесу. У деяких країнах, як от Болгарія, Латвія, Литва, Польща, Румунія, Словаччина, Чехія, Угорщина, ведеться загальний реєстр населення (резидентів), на основі якого формуються списки виборців або ці списки складають муніципалітети, що ведуть реєстрацію населення, яке проживає на їх території. В інших державах створюється спеціальний реєстр виборців. Не всюди вони є постійно діючими, та й найменування у них теж різні. Так, про Національний реєстр виборців йдеться у ст. 7, 8, 49, 58 Виборчого кодексу Республіки Албанія, § 21 Закону про вибори до Парламенту Естонії, про Центральний реєстр виборців – у ст. 1, 5, 3.12 Об'єднаного закону про вибори Президента та до Парламенту Федерації Боснії та Герцеговини, про Загальний реєстр виборців – у ст. 33, 62 Закону про вибори до парламенту Республіки Македонія, ст. 39-40 Виборчого кодексу Республіки Молдова [5], тощо.

На жаль, певні джерела недовіри до виборчих інститутів в Україні закладено в нормативній базі Державного реєстру виборців. Так, на наш погляд, сумнівним є положення закону, що «база даних Реєстру, яка-небудь його частина, копія бази даних або його частини, персональні дані виборців, розташованих у базі даних реєстру..., можуть використовуватися тільки з метою, передбачених статтею 26 Закону про Державний реєстр виборців (п. 2 ст. 2) [11]. В українському суспільстві домінують моральні критерії при оцінці легітимачії влади і

не завжди діяльність представників її органів їм відповідає. А форми публічного контролю за дотриманням основ ведення Реєстру (п. 8 ст. 3, ст. 12. Закону) поки що не дозволяють забезпечити дотримання прав людини, захистити особисту інформацію й не перешкоджають втручанням в приватне життя громадян. Положення п. 3 ст. 12, п. 4 ст. 21 закону фактично сприяють поширенню персональних даних виборців декількома способами. По-перше, якщо в населеному пункті відсутня нумерація будинків, назви вулиць, виборці, зареєстровані за однією виборчою адресою, можуть отримати персональну інформацію про всіх (!) мешканців вулиці або, того більше, населеного пункту. Особливо актуальна ця проблема для Закарпатської, Івано-Франківської, Львівської, Тернопільської, Чернівецької областей, на території яких є велика кількість відособлених, віддалених від населених пунктів помешкань, фермерських господарств і т.д. За період формування Державного реєстру виборців була здійснена величезна робота щодо обліку таких одиниць. Так, наприклад, у Чернівецькій області в 2007 р. такі дані були відсутні в 35,16% виборців, а на 2009 р. тільки в 1,5% [3], але в інших регіонах дані менш оптимістичні. Тобто, ця норма закону буде дієвою лише у випадку уніфікації величезної кількості нормативно-правових актів України, наведення порядку в нумерації будинків, назвах і перейменуваннях вулиць.

По-друге, у порядку публічного контролю за діяльністю Реєстру, за персональними відомостями виборець повинен звернутися в письмовій формі, але не обов'язково особисто, що не гарантує в такому випадку зловживань від його імені іншими особами.

По-третє, робота органів ведення Реєстру може бути дестабілізована при навмисній організації масових запитів відомостей (як виборча технологія).

По-четверте, породжує сумнів необхідність обов'язкової особистої поштової доставки відповідей з такими відомостями й можливість дотримання при цьому їхньої конфіденційності. На сьогоднішній день до Державного реєстру виборців включено понад 36,6 млн. виборців, причому згідно статистики 10 % із них щороку змінюють місце помешкання [14]. Нагадаймо, як приносили у попередні роки запрошення на вибори, в якому стані перебували поштові скриньки і таке ін. До того ж, технічно роздрукувати всі неодноразові повідомлення виборцям за допомогою наявної в органів ведення реєстру оргтехніки (навіть якби би її експлуатували цілодобово) неможливо!

По-п'яте, особливий протест викликає можливість політичних партій, що мають свої фракції в поточному скликанні Верховної Ради України, або входять до блоку, представленого в парламенті, одержати копію бази даних Реєстру, а тим паче самостійно виготовити по одній вторинній електронній копії кожної окремої частини бази даних (п. 5. ст. 24). Вимога повернути ці дані протягом трьох місяців у випадку непроходження до парламенту на наступних виборах сприймається скептично і не викликає довіри. Маючи дані про виборців, за час перебування в парламенті можна створити кілька технологічних партій, підготувати висування кандидатів у Президенти, депутатів місцевих рад, уповноважених і довірених осіб, кандидатур із створення виборчих комісій, ініціювати проведення референдумів різних рівнів, розробити виборчі технології за віковим і територіальним критеріями, і, нарешті, просто забезпечити маркетингові технології для реалізації власних бізнес-проектів без будь-якого політичного забарвлення. А перевіряти потім усі списки, представлені відповідно до законів про вибори, референдуми й т.ін., можна скільки завгодно, оскільки вони вже перевірені при внесенні до Реєстру, уточнені, а виборці цілеспрямовано попереджені. Фактично, політичні сили, що перебувають у парламенті, перекладають на державу величезну рутинну роботу із забезпечення власних виборчих і референдних кампаній, яка вимагає чималих матеріальних коштів. Тим самим обмежуються можливості інших партій у майбутній політичній діяльності, тобто не дотримується конституційний принцип рівності у виборчому процесі. Отож, політичні партії, які заклали в законі цю норму, демонструють своє небажання працювати з виборцями та підтверджують прагнення й надалі максимально використовувати маніпуляційні політичні технології у виборчих кампаніях. Перевірити ж свою наявність у реєстраційних списках тієї або іншої партії, громадської організації виборець не може. Нема жодних гарантій, що громадянин не

виявиться членом якої-небудь партії чи ініціатором проведення референдуму, навіть не маючи про це гадки.

Закордонний досвід надання інформації із реєстру виборців для партій досить своєрідний. Ця процедура в більшості випадків не передбачена законодавчо, а там, де така можливість надається, це відбувається тільки за відповідно встановлену плату. При цьому, скажімо в Албанії, оплачується ознайомлення зареєстрованих політичних партій щоразу за окрему плату як і з попередніми, так і з перевіреними, а також і з остаточними списками виборців. При цьому не йдеться про обов'язкове надання електронних варіантів списків [5, с. 15]. Дані реєстру населення використовують для складання узагальнених списків виборців на прохання партій, які висунули кандидатів на посади парламентаря чи президента в Литовській Республіці. У них міститься необхідна для організації передвиборної агітації інформація у виборчому окрузі або на виборчій дільниці, але без вказівки прізвищ, точних адрес проживання, дат народження. Але фактичні витрати на складання цих списків оплачуються партія, політична організація або кандидат, що їх замовили [5, с. 193]! У то й же час в Боснії та Герцеговині законодавчо затверджено, що Центральний виборчий реєстр та муніципальні реєстри виборців повинні бути публічними документами [5, с. 79]. До речі, Д.Ковриженко, апелюючи до рішення Конституційного суду України від 30 жовтня 1997 р. № 5-зп у справі К.Г.Устименка, зазначає, що «персональні дані виборця, що містяться в Державному реєстрі виборців, не можуть передаватися третім особам без згоди виборця, що виключає публічність Державного реєстру виборців» [8]. Але згаданий дослідник передбачає можливість надання суб'єктам виборчого процесу в узагальненому вигляді і на платній основі узагальнених даних з реєстру.

Згідно певної логіки, у порядку публічного контролю варто було б надати право одержати копії бази даних і громадським організаціям, що здійснюють спостереження за виборами, хоча б на тій підставі, що спостерігачі від них користуються більшою довірою виборців, аніж спостерігачі від політичних партій. Однак так можна дійти до абсурду, надаючи інформацію про виборців і можливість її копіювання всім суб'єктам виборчого процесу. Тому варто обмежитися наданням партіям інформації лише про кількісні показники по ділянках, округах, а то й повністю позбавити їх можливості одержувати копії відомостей про виборців.

Усі наведені вище міркування підтверджують розміри передбачених законодавством санкцій за порушення вказаних норм. Так, відповідальність винних за незаконний збут даних реєстру відповідно зі ст. 212-6 – від двадцяти до ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян (до 1700 грн.), що для загальнонаціональної партії є «смішною» сумою. Незаконне копіювання інформації й того менше – від десяти до двадцяти п'яти мінімумів. Доволі невиразно сформульовано інші види юридичної відповідальності за порушення (на чому наголошує також О. Шумляк), а це не сприяє росту довіри виборців і до політичних партій, і до Державного реєстру виборців узагалі. Але навіть за детальнішого та чіткішого нормування притягнення до юридичної відповідальності за порушення згаданих норм досить примарне, оскільки залишається невирішеною головна причина й мотивація майбутніх деліктів – матеріальна зацікавленість службовців. За даними директора Департаменту фінансів органів державного управління Міністерства фінансів України О.Вовченко, середньомісячна заробітна плата працівників апаратів обласних, Севастопольської міської державних адміністрацій (без урахування керівного складу), врахована в розрахунках до Державного бюджету України на 2008 рік, становить 1930 грн., апаратів районних, районних у місті Севастополі держадміністрацій (без урахування керівного складу) – 1403 грн. [1]. Проте реальна заробітна плата працівників органів ведення реєстру, листонош є мінімальною (700-800 грн.), а вимоги щодо них висуюються, дуже високі, коли умови роботи в той же час – екстремальні, з перевантаженням, та й відповідальність чимала. Оскільки органи, що здійснюють формування списків, використовують відомості з різних джерел, їхня діяльність безпосередньо пов'язана й залежить від взаємодії із структурами, які мають власні системи електронного обліку громадян, а саме: Державним департаментом у

справах громадянства, імміграції та реєстрації фізичних осіб Міністерства внутрішніх справ, даних Міністерства юстиції, Державного департаменту України з питань виконання покарань, Державної Податкової Інспекції, Пенсійного фонду, Міністерства оборони, Адміністрації Держприкордонслужби України і тощо. Працівникам органів ведення реєстру не завжди доводиться мати справу з електронними носіями, частіше – з паперовими, до того ж робити запити до різних установ по кілька разів і т. ін.

Не сприяє формуванню позитивного іміджу електронного реєстру й невизначеність в організаційному підпорядкуванні регіональних органів адміністрування Реєстру й органів ведення Реєстру. По суті, на чолі з Розпорядником Реєстру вони повинні утворювати окрему систему органів, що повинна бути незалежною від державних і місцевих органів влади, щоб виключити можливість використання адмінресурсу (підтверджує це міркування факт використання даних реєстру у Сумській області для Книги пам'яті «Голодомор 1932-1933 рр. в Україні»). У той же час вони перебувають у якості структурних підрозділів у складі обласних, міських, районних державних адміністрацій, виконавчих органів міських, районних рад, а з питань організації діловодства повинні керуватися інструкціями з діловодства в місцевих державних адміністраціях, які потребують доповнення в частині адміністрування та ведення реєстру. Окрім того, згідно п. 1 «Типового положення про орган (відділ) ведення «Державного реєстру виборців», «Типового положення про регіональний орган адміністрування «Державного реєстру виборців», затверджених постановою Кабінету Міністрів України від 26 червня 2007 р. № 868 [12], регіональний орган адміністрування «утворюється головою місцевої держадміністрації, йому підзвітний і підконтрольний і підкорюється керівникові **апарату місцевої адміністрації**» (виділене нами. – Е. Ю.). Тобто навіть не голові держадміністрації, а його заступникові з організаційних питань, який не уповноважений вирішувати більшість питань, пов'язаних з функціонуванням створюваних органів, їх фінансуванням, наданням приміщень і т. ін. Тим самим закладається можливість виникнення недовіри виборців до органів ведення реєстру на основі критерію компетентності при оцінці ефективності їхньої діяльності. Однак підпорядкування цих органів місцевій владі практично знову надає можливості адміністративного втручання в процес формування й кореляції виборчих списків. Тому у виборців може виникнути сумнів у захищеності Реєстру від несанкціонованого доступу й зловживання доступом до баз даних, від незаконного використання персональних даних виборців, оскільки із технічними деталями інформаційного захисту вони не знайомі, а подолати суспільні стереотипи, які утвердилися в період президентських виборів 2004 р., доволі складно. Тобто подвійна організаційна підпорядкованість не сприяє зростанню довіри виборців до нових органів, що перебувають у стадії інституціалізації. На наш погляд, органи (відділи) ведення Державного реєстру виборців а також і регіональні органи (відділи) адміністрування реєстру повинні представляти незалежну від місцевої влади систему, підлеглу виключно розпорядникові Державного реєстру – Центральній виборчій комісії України. До того ж інформація про них повинна бути доступною та зрозумілою усім виборцям.

Автор свідомо залишає поза увагою програмне забезпечення ведення реєстру, оскільки не є фахівцем із інформаційно-телекомунікаційних технологій і цілком покладається на оцінку автоматизованої інформаційно-телекомунікаційної системи (АІТС) Державного реєстру виборців Джона Аррена, думкою якого керується Любомир Копай, посол, координатор проектів ОБСЄ в Україні [9, с. 7]. Адже питання створення в Україні Державного реєстру виборців досі перебувають на контролі Моніторингового комітету ПАРЕ. Проте Міністр юстиції Микола Онішук, посилаючись на досвід глави ЦВК Російської Федерації Фелікса Чурова, закликав не ідеалізувати роль державного реєстру виборців у боротьбі з можливими виборчими фальсифікаціями, оскільки реєстр потерпає від тих же недоліків, що і списки. Його впровадження в Росії на сьогоднішній день поліпшило ситуацію відсотки на два [10]. Але в масштабах країни це величезна кількість виборців. Згадаймо, 2004 року різниця в результатах голосування між основними претендентами була

не такою вже й великою, а тих же 2 % достатньо для представництва політичної сили в парламенті.

Проте для процесу легітимації важливий загальний стан довіри до цієї системи, який склався у громадськості. Поки що констатуємо негативно-скептичне сприйняття можливостей електронного забезпечення проведення виборів, яке склалося ще під час президентських виборів 2004 р. і вдало підтримується повідомленнями ЗМІ дотепер. Переповнює гордістю серце пересічного українця, але не сприяє легітимації влади заява директора ФБР (прозвучала в новинах 5 каналу 6 серпня 2009 р.) про те, що хакери України становлять загрозу національній безпеці США.

На жаль, мусимо констатувати і недвозначну оцінку подій навколо Державного реєстру виборців та представників вищих органів влади України. Голова ЦВК Володимир Шаповал переконаний, що створення реєстру виборців стало одним з важливих питань політичної боротьби [4]. На підтвердження цього наведемо міркування Заступника голови Секретаріату Президента України, представника Президента в Центральній виборчій комісії і Конституційному суді Марини Ставнійчук. Вона переконана, що підхід ЦВК до створення Державного реєстру виборців залишає можливості для несанкціонованого доступу до його даних: "Відомі атаки на веб-сайти найвищих державних органів України, Росії, США, Ізраїлю, Естонії, Казахстану, Грузії тільки підтвердили важливість надійної захищеності схожих з Державним реєстром виборців інформаційних систем, що у свою чергу є гарантією інформаційної безпеки держави, розвитку прав і свобод громадян, заставою упевненості і збереження гідності країни" [13]. Розкривши правові, організаційні, фінансові, технічні спірні питання навколо реєстру, вона слушно зауважує: «Усе це дає підстави політикам, політичним партіям і блокам ставити цілком логічне запитання: «Якщо такого роду маніпуляції та інсинуації відбуваються довкола реєстру виборців, то що ж тоді буде, в разі виборів, з усім виборчим процесом?» [13]. У відповідь читаємо запевнення заступника голови ЦВК Жанни Усенко-Чорної, що із появою ДРВ активних громадян України чекає справжня революція в реалізації їхніх виборчих прав, оскільки до початку президентських виборів країна вперше отримає повнофункціональну систему державного обліку громадян [14]. Всі наведені вище оцінки, безумовно, є свідченням демократії, але їх суперечливість дезорієнтує електорат, породжує недовіру до Державного реєстру, на жаль, не сприяє легітимації влади та говорить про відсутність стратегії та тактики її самолегітимації.

Сам факт дискусії навколо проблеми сприймається позитивно, оскільки свідчить про демократичність політичного середовища, але дискусія бажана на стадії прийняття закону та постанов ЦВК, КМУ. Для сприйняття населенням нововведень та нейтралізації його можливої протидії потрібні узгоджені дії органів державної влади, що сприятиме їх авторитету.

Отже, для забезпечення подальшої демократизації виборчого процесу, легітимності виборчих органів публічної влади необхідно вдосконалити механізм електоральної легітимації в Україні. Створення й впровадження електронного реєстру виборців є безумовним досягненням вітчизняної виборчої системи, що стимулює впорядкування багатьох пов'язаних з нею систем обліку громадян. Проте у такому вигляді, в якому він існує на сьогодні, він може вивести на новий рівень можливість фальсифікацій результатів виборів за рахунок надмірного публічного контролю й використання адмінресурсу. Відсутність у громадськості місткої, однозначної інформації про Державний реєстр виборців, протилежні оцінки державних діячів діяльності ЦВК та працівників органів ведення реєстру, брак уявлень про послідовність необхідних чітких дій виборців не формує у громадян впевненості в надійності та ефективності цієї інституції. Тим самим у виборців формується негативне відношення до нових органів, підривається довіра до майбутніх виборів, що веде до зростання абсентеїзму й, імовірно, негативно відобразиться на процесі електоральної легітимації. Усунути наявні недоліки можливо шляхом внесення змін до нормативної бази й забезпечення реалізації положень, які стосуються:

- 1) захисту особистої інформації про виборців;

- 2) надання політичним партіям інформації з бази даних реєстру лише про кількісні показники;
- 3) створення незалежної від органів місцевої влади системи ведення Державного реєстру виборців;
- 4) поліпшення соціального статусу працівників органів ведення Державного реєстру виборців;
- 5) запровадження дієвого механізму відповідальності за порушення норм реєстрового законодавства;
- 6) проведення розгорнутої інформаційно-роз'яснювальної роботи про Державний реєстр виборців засобах масової інформації та забезпечення єдиних підходів інформаційно-ідеологічного впливу суб'єктів виборчого процесу на електорат з метою власної легітимації.

Література:

1. Вовченко О. Деякі питання фінансування органів ведення та адміністрування державного реєстру виборців / Вовченко Оксана // Вісник Центральної виборчої комісії. – 2008. – № 1 (11). – С. 13-14.
2. Гаврилова А. Єдиний державний реєстр виборців в Україні // Юридичний вісник. – 2008. – № 1. – С. 40-48.
3. Дані надані Чернівецьким регіональним органом адміністрування Державного реєстру виборців.
4. Держреєстр виборців можуть зламати. – Режим доступу. – <http://oglyadach.com/news/2008/9/13/201062.htm>
5. Бібліотека виборчих законів країн Центральної та Східної Європи / Міжнародна фундація виборчих систем (IFES). – Вашингтон Д.К., 2002. – 536 с.
6. Кармазіна О. Виборчий процес та реєстрація фізичних осіб за місцем проживання: шляхи вирішення / Кармазіна Олена // Юридичний журнал. – 2004. – № 6. – С. 33-35.
7. Ковриженко Д. Зміни до виборчого законодавства: зміст та необхідність / Ковриженко Денис. – Режим доступу. – <http://politiko.com.ua/blogpost3997>
8. Ковриженко Д. Проект Закону України «Про Державний реєстр виборців» (№ 5183 від 23. 02. 2004 р. Автори – народні депутати Ю.Ключковський, О.Задорожній. Тимчасова спеціальна комісія Верховної Ради України по опрацюванню проектів законів України про внесення змін до Конституції України. Ухвалений у першому читанні 29 червня 2004 року.) / Денис Ковриженко // Парламент. – 2004. – № 6. – Режим доступу. – http://www.parlament.org.ua/index.php?action=magazine&id=9&ar_id=774&iar_id=628&as=2
9. Копай Л. В центрі уваги – Виборчий кодекс та Державний реєстр виборців / Любомир Копай // Вісник Центральної виборчої комісії. – 2009. – № 1 (15). – С. 6-7.
10. Оніщук М. Вибори можна провести і без держреєстру. – Режим доступу. – <http://ua.for-ua.com/ukraine/2008/10/11/125732.html>
11. Про Державний реєстр виборців. Закон України від 22 лютого 2007 р. № 698-V // Відомості Верховної Ради України. – 2007. – № 20. – Ст. 282.
12. Про затвердження типових положень про орган (відділ) ведення Державного реєстру виборців та про регіональний орган адміністрування Державного реєстру виборців: Постанова Кабінету Міністрів України від 26 червня 2007 р. № 868. – Режим доступу. – <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=868-2007-%EF>
13. Ставнічук М. Чи може держава зробити державну справу по-державницьки? / Марина Ставнічук // Дзеркало тижня. – 2009. – 11-31 липня.
14. ЦВК доручила розпорядникам ведення Держреєстру виборців змінити адресу 28,9 тис. виборцям. 27.07.2009 13:34. – Режим доступу. – <http://5tv.com.ua/news/0/1078476/>
15. Шумляк О. Закон України "Про державний реєстр виборців": переваги і недоліки // Право України. – 2008. – № 9. – С. 120-125.
16. Rosanvallon Pierre. La Légitimité démocratique. Impartialité, réflexivité, proximité / Pierre Rosanvallon. – Le Seuil, 2008. – 367 p.

*Колісниченко Роман Миколайович,
аспірант кафедри політичних наук
НПУ імені М.П. Драгоманова*

УДК 342.8-053.67:327(477)

ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНІ ОРІЄНТАЦІЇ ЯК СКЛАДОВА ДЕМОКРАТИЧНОЇ ЕЛЕКТОРАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ УКРАЇНСЬКОЇ МОЛОДІ (ЧАСТИНА I)

У статті здійснено аналіз особливостей зовнішньополітичної складової електоральної культури українського суспільства, визначено зовнішньополітичні особливості демократичної електоральної культури молоді та необхідні умови її формування в Україні.

Ключові слова: електоральна культура, зовнішня політика, молодь.

В статье произведён анализ особенностей внешнеполитической составляющей электоральной культуры украинского общества, определены внешнеполитические особенности демократической электоральной культуры молодёжи и необходимые условия её формирования в Украине.

Ключевые слова: электоральная культура, внешняя политика, молодёжь.

In the article is conducted the analysis of the features of foreign-policy constituent of electoral culture of Ukrainian society, certainly foreign-policy features of democratic electoral culture of young people and necessary terms of its forming in Ukraine.

Key words: electoral culture, foreign policy, young people.

Досвід електоральної поведінки громадян за часи державної незалежності свідчить про значний вплив на успіх кандидатів декларованого ними бачення стратегії зовнішньополітичного розвитку країни. Показовими є відсутність єдності щодо такої стратегії у поглядах більшості та пов'язані з цим не рідко виникаючі протиріччя. Так, виборці Західної та Центральної України традиційно підтримують політиків європейського спрямування, мешканці ж південно-східної частини держави, як правило, голосують за лідерів, із проросійською орієнтацією. У ситуації, що склалася особливої актуальності набуває необхідність дослідження особливостей зовнішньополітичних орієнтацій українських виборців та формування зовнішньополітичної складової демократичної електоральної культури молоді, як основної передумови ефективної реалізації науково обґрунтованої стратегії діяльності української держави на міжнародній арені.

Проблеми реалізації геополітичних інтересів України у східному напрямку досліджували такі вчені як О.Андрєєва, М.Гончар, О.Дергачов, В.Манжол, Л.Масленко, В.Швед, та ін. На питаннях європейської та євроатлантичної інтеграції зосередили увагу Т.Бурлай, І.Вітер, Л.Губерський, В.Мартинюк, О.Палій, Л.Чекаленко, В.Чужиков і т.д. Особливості українського менталітету, політичної культури та ставлення населення до зовнішньої політики вивчали В.Бебик, С.Бойко, М.Головатий, В.Ребало, О.Соскін та ін. Окрім того, системні соціологічні дослідження проведені Центром Разумкова, Українським інститутом соціальних досліджень ім. О.Яременка, Центром „Соціальний моніторинг”, фондом «Демократичні ініціативи», фірмою «Юкрейніан соціолоджі сервіс» та багатьма іншими соціологічними службами. Проте, зовнішньополітичні орієнтації громадян з позиції формування демократичної електоральної культури залишаються недостатньо дослідженими.

Метою статті є аналіз особливостей зовнішньополітичної складової електоральної культури українського суспільства, визначення зовнішньополітичних особливостей демократичної електоральної культури молоді та необхідних умов її формування в Україні. Для забезпечення детального викладу матеріал розділено на дві частини.

Зовнішня політика розглядається як загальний курс держави в міжнародних справах, який регулює взаємовідносини з іншими державами та інститутами відповідно до потреб,

принципів і цілей її внутрішньої політики [4, с. 222]. Особливості геополітичного становища України, зокрема її розташування на стику цивілізацій між трьома основними центрами впливу (ЄС, США та РФ), зумовлюють виявлення її зовнішньополітичної стратегії у двох основних протилежних напрямках: євразійському та європейському (євроатлантичному).

Враховуючи неможливість одночасної інтеграції до європейських та російських структур українська держава фактично опиняється перед вибором одного з трьох варіантів дій: 1) визнати основним пріоритетом зовнішньої політики розвиток відносин з Росією і країнами СНД та, утворивши з ними спільний торгово-економічний простір і, можливо, військовий союз, відмовитися від проголошеного курсу на входження до європейської спільноти; 2) продовжити процеси європейської та євроатлантичної інтеграції і в такий спосіб вийти з-під російського впливу; 3) не входити до жодного з економічних та військово-політичних об'єднань, декларуючи багатовекторність та рівнонаближений позаблоковий статус. Беручи до уваги наявність серед громадян значної кількості прихильників кожного із перелічених стратегічних напрямків, електоральну культуру вітчизняного суспільства за орієнтацією кандидатів і політичних сил на євроінтеграцію чи зближення зі східними державами слід поділяти на три відповідних типи: євразійську, європейську (євроатлантичну) та нейтральну [1]. При цьому розмежовуючи економічну та безпекову складові інтеграційних процесів, доцільним є поділ кожного із цих типів електоральної культури на економічно-політичний та військово-політичний різновиди.

Так, якщо носії економічно-політичного підтипу євразійської культури виборців симпатизують політикам, що прагнуть до утворення спільного економічного простору з РФ та країнами СНД, то політичні лідери її військово-політичного різновиду закликають до військово-політичного об'єднання з останніми. У той час як представники економічно-політичної європейської культури підтримують кандидатів, котрі відстоюють необхідність набуття Україною статусу країни-члена Євросоюзу, носії військово-політичної є прихильниками вступу до НАТО. За аналогічним принципом здійснюється поділ нейтральної електоральної культури, економічно-політичний різновид якої передбачає вимогу утриматися від економічної інтеграції, військово-політичний – відповідно від військової.

За результатами опитування, проведеного Українським інститутом соціальних досліджень ім. О. Яременка та Центром „Соціальний моніторинг” в усіх регіонах України на запитання «На Ваш погляд, у якому союзі держав було б краще жити народу України: у Європейському Союзі чи в союзі з Росією та Білорусією?» 43,4% респондентів віддали перевагу союзу з Росією і Білорусією, 27% - вважають, що Україна має вибудовувати рівні стосунки з ЄС та РФ, 24,7% - виявилися прихильниками європейської інтеграції і 4,9% опитаних не змогли дати відповідь [3]. Як бачимо, частина опитаних (27 %) не вбачають перспективи у входженні України до запропонованих об'єднань, віддаючи перевагу політиці рівнонаближеності, а отже є носіями економічно-політичної нейтральної електоральної культури.

Поширеність подібних поглядів пояснюється відсутністю стійких симпатій та належної довіри як до східних, так і до західних країн, побоюванням погіршення відносин з одним стратегічним партнером у випадку зближення з іншим, а також появи на цьому ґрунті гострих внутрішніх конфліктів між протилежно спрямованими щодо зовнішньої політики об'єднаннями громадян.

Проте, на думку автора, описаний зовнішньополітичний курс не відповідає національним інтересам української держави. В результаті посилення планетарних глобалізаційних тенденцій (загострення глобальної конкуренції, непередбачуваності світової економіки, зростання ризику бідності серед уразливих верств населення та ін.) значно зростає роль міжнародних союзів, як важливих засобів виживання та розвитку народів. Цим зумовлені інтеграційні процеси в Європі і Америці, об'єднавчі прагнення країн Африки, Близького Сходу, Південно-Східної Азії та багатьох інших держав як регіонального так і світового значення. Розробка стратегії геополітики України має здійснюватися із

врахуванням світових викликів та загроз сьогодення, а тому спрямовуватися на включення нашої держави на рівноправних засадах до потужного єдиного ринку, що б надало можливість ефективніше використовувати переваги міжнародного поділу праці, підвищити конкурентоспроможність економіки і рівень життя населення та надійно б гарантувало економічну безпеку і стабільне економічне зростання.

За даними дослідження, проведеного Центром Разумкова в усіх регіонах України на запитання «Який варіант забезпечення національної безпеки України Ви підтримуєте?» 38,2% опитаних виявилися прихильниками вступу України до оборонного союзу з Росією і країнами СНД, 32,6% - розділяють переконання, що українська держава має залишитися позаблоковою країною, 13% - симпатизують євроатлантичній інтеграції і 16,1% респондентів не змогли дати відповідь [10]. Як випливає з означеного, майже третина респондентів (32,6%) схиляються до позаблокового статусу нашої держави. Очевидно, носії військово-політичної нейтральної електоральної культури керуються тими ж міркуваннями, що й противники економічної інтеграції. Але з такою позицією теж можна не погодитися.

Україна, маючи значні природні, транзитні, трудові та інші ресурси й вагоме геополітичне значення на Європейському континенті, характеризується слабкістю збройних сил, які потребують модернізації, відсутністю ядерної зброї та нездатністю власними силами гарантувати безпеку державних кордонів, чим створюється спокуса для потенційних загарбників.

Захоплення військами США території Іраку для реалізації власних енергетичних інтересів, військове втручання Росії у внутрішні справи Грузії з метою збереження енергетичної монополії в регіоні та багато інших воєнних конфліктів є свідченнями того, що використання збройних сил для вирішення зовнішньополітичних питань швидше є нормою сучасного міжнародного життя, аніж винятком. Тому, враховуючи прогнозоване загострення міжнародного протистояння, експерти не виключають можливості розгортання Російською Федерацією військових дій проти України під приводом на зразок відновлення порушених прав російськомовного населення чи статусу Кримського півострова.

Таким чином, для нашої країни існує загроза військових конфліктів з великими державами, перш за все з Росією, за умов відсутності надійних міжнародних гарантій безпеки.

В цілому, окрім територіальних претензій з боку інших країн, до основних зовнішніх загроз України слід віднести вірогідний енергетичний шантаж і політичний тиск, результатом чого може виявитися, наприклад, втрата газотранспортної системи чи корисних копалин у шельфі Азовського і Чорного морів; потік нелегальних мігрантів (90% яких потрапляє через кордон з РФ), контрабанду, торгівлю людьми, тероризм та інші види організованої злочинності; поширення антиукраїнських антидемократичних цінностей, що, зокрема, активно насаджуються російськими та частиною національних російськомовних ЗМІ; ризики природних катастроф; розповсюдження зброї масового ураження тощо.

За таких умов необхідність входження України до організації колективної безпеки, що могло б дешево та ефективно послабити перелічені ризики та гарантувати національну безпеку, є очевидною, чим доводиться помилковість поглядів носіїв військово-політичної нейтральної електоральної культури. Як наведено вище, за даними Українського інституту соціальних досліджень ім. О. Яременка та Центру „Соціальний моніторинг” найбільша кількість респондентів (43,4%) виявилися прихильниками інтеграції України до союзу Росії та Білорусії, а отже є представниками економічно-політичної євразійської електоральної культури.

За вищевикладеними результатами досліджень Центру Разумкова найбільша кількість опитаних (38,2%) вважають, що українська держава має вступити до оборонного союзу з Росією і країнами СНД і відповідно відносяться до носіїв військово-політичної євразійської електоральної культури.

Як зазначають експерти вказаної соціологічної служби, на запитання «Що найбільше сприяє зближенню України і Росії?», яке було поставлене до мешканців усіх областей

України та Автономної Республіки Крим із можливими трьома варіантами відповідей, голоси респондентів розподілилися наступним чином: 42,7% опитаних основним зближувачим фактором вважають спільне історичне минуле, 41,7% громадян під вирішальним об'єднуючим чинником вбачають родинні зв'язки, 32,5% респондентів наголосили на спільності економічних інтересів, а спільні кордони є основним зближувачим елементом для 30,1% опитаних. При цьому такі фактори як близькість культур та політична воля керівників країн набрали по 24,6% голосів респондентів [6].

Враховуючи результати опитування, можна зробити висновок, що поширення проросійських симпатій серед населення України пояснюється наступними основними факторами:

- спільність історії, військових перемог і поразок, переживань, традицій та стереотипів, наявність спільних кордонів і родинних зв'язків, особливо у південно-східній частині держави, поєднується з мовними, етнічними та релігійними чинниками. Так, в Україні проживає понад 8 млн. 300 тис. росіян, які складають 17,3% населення країни. За даними Центру Разумкова 26% громадян рідною мовою вважають російську, а 28,7% - і російську і українську [8]. Все це у поєднанні з активною діяльністю російських і багатьох вітчизняних російськомовних ЗМІ та політиків зумовлює сприйняття Росії частиною громадян, переважно південно-східних регіонів, як «своїї» рідної за духом країни;

- економіка Росії є більш розвиненою та міцнішою у порівнянні з вітчизняною, чим пояснюється різниця у рівнях життя населення (приблизно у 1,5 – 2 рази). Російська федерація є єдиним монопольним постачальником енергоносіїв (нафти, газу та ядерного палива) та другим після ЄС за значенням торгівельним партнером України. Наведені дані свідчать про важливість співпраці зі східним сусідом, а для багатьох громадян виступають стимулом переважання проросійських інтеграційних прагнень;

- не зважаючи на технологічну слабкість порівняно з НАТО, Російська держава є значно потужнішою за Україну у військовій галузі, що також зміцнює відповідні симпатії;

- окрім того, частину населення приваблює відносна єдність російської владної верхівки на фоні гострої української внутрішньополітичної боротьби та тривалого протистояння між гілками влади.

За даними Центру Разумкова 50,5% громадян України віком від 60 років вважають, що пріоритетним напрямом зовнішньої політики України мають бути відносини з Росією, серед населення у віці 50 – 59 років, а також 40 – 49 років аналогічної думки дотримуються відповідно 50,4% і 38,9% виборців. Серед людей, віком 30 – 39 років та 18 - 29 років такі погляди поділяють лише 35,4% і 31,9% громадян відповідно, натомість більше молодих людей (відповідно 44% та 47,1%) віддають перевагу відносинам з Європейським Союзом [11].

Як бачимо, по мірі зменшення віку опитаних спостерігається тенденція до скорочення кількості прихильників пріоритетності російського вектора, що обумовлено більш об'єктивною поінформованістю та свободою молоді від стереотипів радянського виховання у порівнянні зі старшими поколіннями. Відсутність бажання у значної частини молодих громадян надавати російському зовнішньополітичному напрямку статусу пріоритетності пояснюється наступними аргументами.

- Сучасна Російська Федерація являє собою авторитарну країну, що характеризується особливим статусом чиновництва та кланово-олігархічних угруповань, приниженістю прав людини, відсутністю свободи слова, жорсткою підконтрольністю державній владі засобів масової інформації, репресіями проти опозиції, надмірним впливом кримінальних елементів та багатьма іншими масовими порушеннями принципів демократії. Як засвідчують результати всебічного дослідження «Нації у Транзиті», рівень злочинності та корумпованості РФ є значно вищим, ніж в Україні [2], що породжує серед молоді цілком обґрунтований скептицизм стосовно необхідності входження до російського східноцивілізаційного простору.

- Згідно підрахунків ООН, за рівнем економічного розвитку та добробуту громадян Росія набагато поступається країнам Європейського союзу, в тому числі таким колишнім радянським республікам як Естонія, Литва і Латвія, які обравши шлях демократичних трансформацій, сьогодні за якістю життя посідають відповідно 40, 46 і 48 місце серед країн світу (Росія займає 71 місце) [5]. Потужність російської економіки на відміну від розвинених західноєвропейських економічних систем базується не на високій продуктивності праці, а головним чином на використанні енергетичних запасів та монопольному постачанні енергоносіїв (ціни на які не є стабільними), що не гарантує високих темпів економічного зростання у середньо – та довгостроковій перспективі. Таким чином, стратегія тісної співпраці з Росією являє собою великий ризик та небезпеку для нашої держави, що, у поєднанні із явною недоцільністю входження України до ЄСП, яка остаточно вималювалася після вступу до Світової організації торгівлі, негативно впливає на коливання проросійських електоральних симпатій.

- Зацікавлене у збереженні авторитарних порядків, керівництво Росії, не маючи наміру інтегруватися до демократичних інституцій ЄС та НАТО (через їх «надмірну» демократичність), обрало курс на формування блоку залежних і таких же авторитарних країн в межах СНД на противагу Заходу. З цією метою РФ цілеспрямовано проводить агресивну зовнішню політику і в українському напрямку.

- До негативних особливостей сучасних україно-російських відносин у галузі енергетики можна віднести: використання енергетичної залежності України для політичного тиску; традиційне припинення постачання природного газу, яке супроводжується інформаційними війнами; намагання встановлення контролю над українською ГТС і прокладання енергетичних маршрутів в обхід України; примушування українських урядовців до корегування роботи нафтопроводу «Одеса-Броди» у реверсному режимі та нав'язування інших міжнародних угод, які прямо суперечать нашим національним інтересам; штучне затягування переговорів щодо делімітації державного кордону в Азово-Керченській акваторії і демаркації його сухопутної частини, що унеможливорює розробку власних родовищ корисних копалин та гальмує процеси європейської і євроатлантичної інтеграції тощо.

- Економічні зносини сусідніх країн характеризуються, зокрема, антидемпінговими розслідуваннями, проблемами квотування, ліцензування та інших обмежувальних мір щодо товарів українського виробництва, спрямованих на найбільш чутливі сектори української економіки, консервуванням російськими інвесторами застарілих технологій, а також неодноразовими випадками односторонньої відмови Росії від виконання взятих на себе зобов'язань щодо реалізації низки економічних проектів, у тому числі, спільного будівництва літаків АН-70.

- Вкрай агресивне перешкоджання приєднанню України до плану дій щодо членства в НАТО, що супроводжувалося відкритими погрозами застосування військової сили; порушення вітчизняного законодавства командуванням Чорноморського флоту та міжнародний конфлікт спровокований територіальними претензіями щодо українського острова Коса Тузла є прикладами військово-політичного протистояння двох держав.

Все це, у поєднанні з активною гуманітарно-інформаційною експансією, спрямованою на формування імперської самоідентифікації українського населення (зокрема надання неадекватної негативної оцінки подіям «Помаранчевої» революції та всіляке перешкоджання їх повноцінному завершенню), а також багатьма іншими відомими проявами російської зневажливої агресії, є переконливими свідченнями того, що офіційна Москва розглядає Україну не як рівноправного партнера, а як об'єкта своєї геостратегії, ігноруючи інтереси останнього та намагаючись перетворити незалежну державу на власний колоніальний придаток. Російська імперська політика сприяє усвідомленню молодими людьми неприйнятності інтеграції України у східному напрямку.

З вищевикладеного випливає, що стратегічні погляди представників євроазійської електоральної культури також є помилковими.

Беручи до уваги багатовікову колоніальну історію українських земель у складі Російської Імперії і СРСР та пов'язані із цим стереотипи мислення частини населення, актуальним є поділ електоральної культури громадян України за рівнем залежності від колишньої метрополії на колоніальну, що характеризується симпатіями до кандидатів та політичних сил, котрі виступають за фактичне повернення українській державі статусу колонії, незалежницьку - орієнтовану на власні сили, яка відзначається підтримкою партій та лідерів, котрі захищають ідею повної державної незалежності, та постколоніальну (патерналістську), яка поєднує окремі риси перших двох типів, що виявляється зокрема у підтримці кандидатів та політичних сил - прихильників патерналізму як опіки над слабкою Україною з боку більш потужної Росії [1]. З огляду вищевикладених особливостей розвитку Російської Федерації не виникає сумніву з приводу того, що демократична електоральна культура молоді відноситься до незалежницької.

Традиційно у західних та центральних областях кількість прихильників об'єднання з РФ (носіїв колоніальної електоральної культури) є значно меншою, ніж у Південному та Східному регіонах. За результатами опитування Центру Разумкова на запитання «Якби референдум щодо проголошення державної незалежності України відбувався сьогодні, то як би Ви на ньому проголосували?» у Західному регіоні ідею незалежності підтримали б 87,7% опитаних, у центральних областях – 55,7% респондентів, на Сході та Півдні країни кількість представників незалежницької електоральної культури становила всього 38,6% та 29,6% опитаних відповідно [9].

Відмічена різниця у поглядах зумовлена такими історичними обставинами як тривале перебування українських земель у складі різних держав із різними умовами культурного розвитку, масова денационалізація населення та нашарування радянської ментальності (особливо у Південному та Східному регіонах), в результаті чого виявилася відсутність єдності між орієнтованим на демократичні західноєвропейські цінності національно-патріотичним Заходом та переважно колективістським маргінальним Сходом із поширеними авторитарними тенденціями.

Якщо у 2006 році кількість громадян, які вважали що для України існує загроза від Росії становила 18,0% населення держави, то у 2009 році кількість людей, що поділяли таку думку збільшилася до 21,4% опитаних. У той же час, кількість осіб, переконаних у тому, що такої загрози не існує зменшилася відповідно з 71,5% до 69,9% громадян [7]. Виявлена тенденція до поступового послаблення проросійських симпатій пов'язана в першу чергу із природним збільшенням критично мислячих представників молодого покоління, зростаючою раціональністю електоральної свідомості громадян та підвищенням ступеня агресивності зовнішньої політики Росії по мірі реалізації нашою державою курсу на європейську та євроатлантичну інтеграцію. Проте, низькі темпи зниження чисельності носіїв колоніальної електоральної культури обґрунтовують необхідність проведення в молодіжному середовищі масової просвітницької діяльності з метою формування незалежницької демократичної електоральної культури молоді.

Література:

1. Колісниченко Р. М. Поняття, структура, типологія та функції електоральної культури молоді // Політологічний вісник. Зб-к наук. праць. – К.: «ІНТАС», 2009. – Вип. 44. – С. 272 – 299.
2. Політична корупція в Україні: суб'єкти, прояви, проблеми протидії (Аналітична доповідь Центру Разумкова) // Національна безпека і оборона. - 2009. - №7. - С. 2-66
3. Політична ситуація у дзеркалі громадської думки: липень 2007 р. - <http://www.uisr.org.ua/monitoring>
4. Політологічний енциклопедичний словник / Упорядник В.П. Горбатенко; За ред. Ю.С. Шемшученка, В.Д. Бабкіна, В.П. Горбатенка. – 2-е вид., доп. і перероб. – К.: Генеза, 2004. – 736 с.

5. Україна на 85-му місці за рівнем якості життя серед країн світу. - <http://news.liga.net/ukr/news/NU096599.html>
6. Украинско-российские отношения в оценках граждан Украины // Національна безпека і оборона. – 2009. - №4. – С. 72-84
7. Чи існує загроза Україні від...? (перелік; динаміка, 2006-2009). - http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=235
8. Яка мова для Вас є рідною? (динаміка, 2006-2008). - http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=290
9. Якби референдум щодо проголошення державної незалежності України відбувся сьогодні, то як би Ви на ньому проголосували? (регіональний розподіл). - http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=326
10. Який варіант забезпечення національної безпеки України Ви підтримуєте?. - http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=452
11. Який напрям зовнішньої політики має бути пріоритетним для України? (віковий розподіл). - http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=120

Череватий Сергій Володимирович,

здобувач Військового інституту

Київського національного університету ім. Тараса Шевченка

УДК 327 (477)

ЄВРОПЕЙСЬКІ ЦІННОСТІ ДЛЯ УКРАЇНИ: ЛІНІЯ ГОРИЗОНТУ ЧИ ФІНІШНА СТРИЧКА?

У статті досліджено базові європейські цінності, їх вплив на життєдіяльність європейських націй, показано можливість їх застосування в Україні.

Ключові слова: європейські цінності, демократія, Євросоюз, європейська спільнота, європейська інтеграція.

В статье исследованы базовые европейские ценности, их влияние на жизнедеятельность европейских наций, показана возможность их применения в Украине.

Ключевые слова: европейские ценности, демократия, Евросоюз, европейское сообщество, европейская интеграция.

The article examined the basic European values, their impact on the vital functions of European nations, shown the possibility of their use in Ukraine.

Key words: European values, democracy, European Union, European community, European integration.

Прихід до влади в Україні нової політичної команди, що стало підсумком президентських виборів 2010 р., своїм наслідком має згортання процесу євроатлантичної інтеграції України. Курс на членство України в НАТО на рівні вищого державного керівництва визнано таким, що не відповідає національним інтересам країни. Розформовано Національний комітет України з питань євроатлантичної інтеграції. Справедливим може виявитися передбачення щодо внесення відповідних поправок в законодавство, зокрема, вилучення з національної правової системи згадок про вступ України до Північноатлантичного альянсу у досяжній історичній перспективі.

Разом з тим, влада не втомлюється повторювати про виправданість і навіть необхідність інтеграції України до Євросоюзу, що на рівні офіційних документів звучить як «інтеграція України в європейський політичний, економічний, правовий простір» [3]. Відповідно, інформаційне середовище України було й залишається насиченим термінами на кшталт «європейська модель», «європейські стандарти», «європейські цінності» тощо. Активність у

використанні даного семантичного ряду цілком зрозуміла, проте вона потребує певних пояснень.

Насамперед, ніякого «відкриття Америки» не відбувається. Влада останньої демократичної ротації не може не продовжувати лінію на європеїзацію України, її повернення до власних цивілізаційних витоків. Історична вісь «Стародавня Греція – Стародавній Рим – Візантія – Європа – Київська Русь – Україна» переконливо змальовує цивілізаційну траєкторію розвитку сучасної Української держави та визначальний вплив на неї цінностей європейської Античності. Фактично, питання наближення України до європейського світу означає насамперед демонтаж, вилучення з індивідуальної та групової (національної) культури норм і цінностей, привнесених в Україну східними, орієнтальними впливами. Виникає ряд закономірних питань: що являють собою «європейські цінності»? Чим вони приваблюють не лише Україну, а й десятки інших держав? Чому прагнення «потрапити у Європу» є одним з найголовніших мотивів індивідуальної, групової та державної активності?

Насамперед, необхідно взяти до уваги, що європейська модель соціально-політичного, економічного, духовно-культурного розвитку спрямована на побудову світу, заснованого на принципі забезпечення людської гідності. Бурхливий і суперечливий розвиток Європи, її поліетнічність сприяли тому, що європейські цінності сформувалися як продукт кількох великих релігійних і філософських традицій. Ідеї Еллади і Риму, християнства, іудаїзму, гуманізму, ісламу, епохи Просвітництва, активний діалог європейської культури з її арабським та іншими аналогами сприяли поступовому створенню в цивілізаційному ареалі Західної та Центральної Європи потужної системи загальнолюдських цінностей.

При цьому не слід забувати, що такий процес був далеко нерівномірним. Людська гідність навіть у XX ст. лідерами окремих європейських держав оголошувалася «химерою». Європа стала «бікфордівим шнуром» двох світових війн, які забрали мільйони життів. Європейці придумали динаміт, танк, хімічну зброю, балістичну ракету, газову камеру. Її диктатори вражали не менше, ніж її філософи.

Проте Європа на ірраціонально-сакральному рівні має здатність до християнської саморефлексії та самоочищення. Друга половина XX ст. (зокрема, феномен німецького покаяння) реставрували й багатократно посилили гуманістичний підхід до людини та людського життя. Найважливішою цінністю європейського суспільства визнані людська гідність, всебічний розвиток людини як особистості.

Відповідно до європейських поглядів, максимально наблизеним до ідеального є таке суспільство, в якому створені рівні стартові можливості для розвитку й застосування потенційних здібностей людини, досягнення суб'єктивно привабливих і водночас соціально значущих цілей як умови реалізації найголовніших соціально-психологічних потреб особистості – самовизначення та самоствердження. Свобода людини перетворилася у несучу конструкцію системи європейських цінностей. Гарантом дотримання гуманістичних цінностей і стандартів стала європейська демократія, що забезпечила рівність, мир, соціальну справедливість, безпеку громадян, їхню відкритість та відповідальність. Важливими складовими такої демократії стали плюралізм, толерантність, повага до чужої точки зору, визнання свободи совісті, гарантованого права на власність.

Водночас, європейська демократія немислима без громадянської відповідальності людини, що передбачає не тільки невідступне дотримання законів, але й активну протидію правовому нігілізму та пасивності. Виходячи з цього, важливими умовами демократичного (європейського) суспільства стали громадянська освіченість, компетентність, виховання поваги до прав людини, вміння знаходити компроміс. Сучасні демократичні традиції вимагають від громадянина не лише політичної активності, а й усвідомлення власної ролі і значення в житті суспільства, а також дій відповідно до власних переконань [8].

Попри всю важливість явища народовладдя, його не можна ідеалізувати, вважаючи абсолютним рецептом від усіх соціально-політичних хвороб. Демократія не створює гарантій щасливого й безтурботного життя, не є достатньою передумовою безконфліктного розвитку.

Вона лише дає шанс на співпрацю з іншими народами світу, що в сучасних умовах перетворюється на шанс для виживання в умовах стрімкого накопичення глобальних загроз людству.

Іншими словами, демократія – це не універсальна модель суспільного устрою, а насамперед багатоманітність національно-культурних форм життя, які базуються на багатовіковому історичному досвіді, економіці, культурі, ментальності європейських народів і націй. Фактично, Європа доводить правильність одного з основних законів системології: адаптивний та еволюційний потенціали соціальної системи прямо пропорційні плюралістичним основам її організації. Європа – це розмаїття народів та культур, які неможливо уніфікувати, звести до єдиного вигляду. Як наслідок, вона має шанси на подальший розвиток саме завдяки своїй культурній багатоманітності.

Проте в цьому криються й певні загрози. Головна з них звучить так: інституційним носієм сучасних європейських цінностей є Європейський Союз – фінансово-економічна й політична структура, що передбачає певний (і доволі значний) рівень єдності її членів. Противники європейської моделі розвитку вважають, що за таких умов стираються національні особливості держав-членів ЄС, відбувається спочатку часткова, а далі й більш повна уніфікація політичного, економічного, інформаційного, духовно-культурного та ін. життя суверенних європейських держав. Подібні побоювання містять раціональне зерно, оскільки вільний рух робочої сили, товарів та фінансів сприяє міжетнічному діалогу, нівелює відмінності між різними націями.

Враховуючи викладене вище, в Європі здійснюються заходи, що мають перешкоджати негативному процесу уніфікації. Насамперед, освітня система кожної окремої держави складається з двох складових: загальноєвропейської та національної. Поряд з вихованням толерантності, поваги до інших націй та етнічних груп, вміння вести діалог та знаходити компроміс, важливим залишається виховання національної самосвідомості. Остання духовна конструкція є доволі складною, вбираючи в себе не лише культурні основи своєї нації (її історію, звичаї, обряди, символіку) але й систему вчинків, що мотивуються вірою, волею, осмисленням відповідальності перед нацією як визначальною цінністю. Впевненість у майбутньому своєї нації живить патріотизм, який сьогодні у більшості випадків стає несуперечливим поєднанням національних та загальноєвропейських цінностей.

Однією з важливих європейських цінностей є прогрес мовної культури, переконаність в тому, що мова будь-якого етносу – незалежно від його чисельності – є однією з найбільших вартостей людства як цивілізованої спільноти. Подібний підхід сприяє збереженню мовно-культурного розмаїття континенту, що є додатковим чинником його планетарної успішності.

Помітних успіхів європейська спільнота досягла на шляху забезпечення гендерної рівності. Цей аспект суспільного життя не можна недооцінювати, адже саме рівність усіх людей, незалежно від їх статі, може наочно довести життєздатність ціннісних орієнтирів Європи. Характерною рисою європейської моделі соціально-політичного та економічного облаштування є увага до навколишнього середовища. Хоча Європа є не єдиним регіоном, який зіткнувся з екологічними проблемами, на її території успішне вирішення екологічних проблем стало тестом на успішність влади взагалі.

Усвідомити європейські цінності неможливо без осягнення якісних характеристик так званого «європейського типу громадянина», який є їх безпосереднім носієм. Йому властиві здатність розуміти та виконувати рішення демократичної влади, спроможність діяти в організованому певним чином соціумі, зберігаючи при цьому власну громадянську позицію, а також вміння орієнтуватися у політичному, економічному, культурному, правовому та ін. просторах. Він готовий до сприйняття нової інформації та засвоєння нових механізмів соціальної активності, змінюючи – за необхідності – усталені стереотипи діяльності. Саме відкритість до всякого роду нововведень, суспільна мобільність є провідною рисою європейської цивілізації та європейського способу життя. До цього слід додати володіння кількома європейськими мовами, здатність спілкуватися та взаємодіяти з іншими, поважаючи їх права, культуру, самобутність, вміння коректно розв'язувати конфлікти,

спираючись не лише на «писані» норми людської взаємодії (право), але й «неписані» правила поведінки в соціумі (традиції, моральність).

Загальноєвропейською цінністю став вільний ринок, який дозволяє протягом тривалого часу забезпечувати високий рівень життя населення. Ця модель, яку часто описують як соціально-ринкову економіку, пропонує компроміс між свободою та соціальною справедливістю, виробництвом та перерозподілом, ринком та державою.

Попри значні здобутки, система європейських цінностей має ряд недоліків, не помічати які неможливо. З тієї ж європейської історії відомо, що іноді демократія перетворюється на всюдозволеність, що тягне за собою спочатку кризи морально-етичних, релігійних ідеалів, створює передумови приходу до влади «сильної» особистості, сприяє національній мобілізації та її силовому застосуванню проти інших європейських спільнот. Наполеон і Гітлер також були європейцями, про що не слід забувати жодній людині, що ототожнює себе з цим континентом. На фоні демократичності й толерантності звичним явищем у європейському суспільстві став гомосексуалізм. У ряді країн «старої» Європи формується терпиме ставлення до наркотиків та нетерпиме – до мігрантів, особливо якщо останні являють собою «інші», «чужі» і навіть «ворожі» зразки цивілізаційної культури.

Все ж баланс добра і зла у їх європейському виразі поза сумнівом на користь добра. Європа продовжує залишатися каталізатором світових процесів, зокрема, нового розуміння глобалізації та її наслідків. Як зазначається з цього приводу в сучасній європейській літературі, «національні держави стали для нас і надто великими, і надто маленькими. Вони надто великі для успішного розвитку місцевого, з врахуванням регіональної специфіки, самоуправління і надто малі, щоб протистояти тенденціям світової економічної, політичної і культурної глобалізації. Тому нам пора зайнятися пошуком нових форм співіснування у світі, щоб, спілкуючись з іншими людьми, ми краще їх розуміли, не втрачаючи власної самобутності» [4]. Європа ХХІ ст. шукає нові підходи й нові принципи мислення, орієнтовані на вирішення глобальних проблем людства, можливо, на його порятунок. А це не менш важливо, ніж придумані європейськими геніями двигун внутрішнього згорання чи теорія відносності.

Отже, європейські цінності є важливим здобутком не лише Європи, а й усього людства, досконалим виразом політичного, економічного, правового, релігійного й морального розвитку різних народів, заснованим на загальнолюдських ідеалах та прагненнях. Тому орієнтація України на європейські стандарти при високій національній самосвідомості – це шлях в успішне майбутнє. У ХХ ст. його подолали десятки європейських націй, у ХХІ – маємо здолати і ми. Вистачило б часу...

Література:

1. Анилионис Г.П., Зотова Н.А. Насколько единая Европа? / Глобальный мир единый и разделенный. – М.: Международные отношения, 2005. – С. 533-547.
2. Європа / Короткий оксфордський політичний словник. – К.: Основи, 2006. – С. 223.
3. Закон України від 19.06.2003 р. «Про основи національної безпеки України».
4. Керні Р. Диалоги о Европе. – М.: Весь мир, 2002. – С. 6.
5. Кук К., Стивенсон Дж. Европа в двадцатом столетии. – М.: Международные отношения, 2005. – 455 с.
6. Полторацький О. Євроатлантичний регіоналізм і європейська інтеграція / Глобалізація і сучасний міжнародний процес. За заг. ред. Б.І. Гуменюка, С.О. Шаргіна. – К., 2009. – С. 243-266.
7. Попович М. Постмодерн: метафізика і політика / Червоне століття. – К.: АртЕк, 2005. – С. 783-800.
8. Скрипнюк О.В. Демократія: Україна і світовий вимір (концепції, моделі та суспільна практика). – К., 2006. – С. 21-22.

ПОЛІТИЧНІ ЕЛІТИ ТА ЛІДЕРСТВО**Ярова Євгенія Валентинівна,***доктор філософії в галузі державного управління,
начальник управління освіти Шевченківської РДА в м. Києві*

УДК 327(477)

**ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ЕЛІТИ В КОНТЕКСТІ
ТРАНСФОРМАЦІЇ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ В УКРАЇНІ***У статті автор аналізує проблематику формування, структуризації і розвитку нової української еліти на тлі демократичної трансформації політичної системи.***Ключові слова:** *політична система, політична еліта, демократичні трансформації.**В статье автор анализирует проблематику формирования, структуризации и развития новой украинской элиты на фоне демократической трансформации политической системы.***Ключевые слова:** *политическая система, политическая элита, демократические трансформации.**In the article an author analyses problems of forming, structure and development of the new Ukrainian elite, on a background of democratic transformation of the political system.***Keywords:** *political system, political elite, democratic transformations.*

Процеси становлення та розвитку політичних еліт і лідерства країн постсоціалістичного простору визначає подальші процеси державного будівництва, формування політичних систем. Політична система - це організаційне вираження всієї сукупності державних і громадських організацій, у тому числі й трудових колективів, які беруть участь у політичному житті держави. Політична система перебуває у складних структурно - функціональних взаємозв'язках з іншими підсистемами, такими як соціальна, економічна, духовна. То ж у широкому розумінні політична система це не лише політичні інститути, а і їх функціонування, а також політичні ідеї, цінності, політична культура, політична діяльність і її відображення у свідомості людей. Структура політичної системи, тобто її внутрішня організація (спосіб взаємозв'язку і взаємодії її елементів: державна влада, політичні інститути, політична діяльність, політичні відносини, політико - правові норми, політична культура та ідеологія, людина як основний носій усіх видів політичної діяльності і відносин), спрямовує функціонування політичної системи на реалізацію цілей і завдань, що стоять перед суспільством. Ефективність функціонування політичної системи залежить від повноти реалізації її функцій, які здійснюються політичною елітою й лідерами [1, с.46].

Початок цьому процесу переходу від радянської політичної системи до демократії поклали "перебудова" і впроваджувані в наступні роки економічні і політичні реформи. Вони викликали до життя нові політичні інститути у вигляді президентської влади, парламенту, політичних партій, виборів на демократичній основі в органи влади різних рівнів і т. п. Перед керівництвом країн, що одержали незалежність, постала проблема визначення основного інституту політичної системи. Таким інститутом для становлення суспільно-політичних відносин був обраний інститут політичної еліти на чолі з президентом. Таким чином, встановлення державного інституту президентства в значній мірі вирішило проблему легітимації основної еліти й заклало основи політичної системи перехідного періоду і умови формування політичного елітизму й лідерства.

Політичне керівництво - політичні еліти й лідери займаються вивченням, аналізом відображення в політичних програмах інтересів різних соціальних груп суспільства, розробляють політичну ідеологію, політичні програми, створюють механізми реалізації політичних задумів і програм, які відбивають стратегію економічного й соціального розвитку держави, вибирають шляхи для здійснення довгострокових цілей, формують внутрішню й зовнішню політику. Таким чином, політичні еліти й лідери формують у суспільстві систему

норм і цінностей, забезпечують нормальне функціонування політичної системи і її інститутів. У політичній системі політична діяльність зв'язує, поєднує й забезпечує взаємодію всіх її складових, а політика стає основою соціальної диференціації.

Характер і якість керівного складу суспільства визначається елітою, в середовищі якої формується політичне лідерство. У свою чергу характер і якість керівної верхівки неодмінно залежить від рівня розвитку (економіки, культури, громадянської свідомості та ін.) суспільства. Нові політичні лідери пострадянського простору через відсутність професіоналізму не змогли провести всебічного реформування суспільства й, особливо, в соціально-економічній сфері, використовуючи часом методи революційних епох. Вони не в змозі були врахувати той фактор, що при реформуванні суспільства на перший план повинна виступати згода всіх верств громадянського суспільства. Але крім революційних, існують і інші методи та способи перебудови та удосконалення соціуму, які повинні спиратися на певні канони. «Попрання цих канонів робить кожную спробу соціальної реконструкції марною», писав російський соціолог П.Сорокін [2, с.271].

Таким чином, політичне лідерство, як соціальний інститут країн, що утворилися після розпаду авторитарної держави, відіграє важливу роль у політико - правовому процесі як способі функціонування політико - правової системи і її взаємодії з іншими системами держави й суспільства (соціально - економічними, національно - етнічними та ін.).

Всі колишні республіки СРСР, ставши самостійними державами, змогли сформувати власні моделі державності, прийняти Конституції й забезпечити суспільно - політичне життя своїх народів. В Конституціях цих держав закладений принцип демократичного суспільства, сформульовані й правові принципи державного й громадського життя. Ті кардинальні зміни, що відбулись в політичній, економічній і інших сферах суспільного життя країн внесли істотні зміни в структуру, зміст і характер діяльності державних органів. В житті держав проголошені нові принципи, основними з яких є:

- 1) принцип демократизму в формуванні і діяльності державних органів;
- 2) принцип представництва інтересів громадян в державному апараті на основі демократичної виборчої системи;
- 3) принцип розподілу гілок влади на законодавчу, виконавчу та судову;
- 4) принцип на право громадян шляхом референдумів впливати на рішення органів влади, які протирічать інтересам народу, в тому числі і в сфері міжнародних відносин;
- 5) принцип професіоналізму й компетенції державних органів в управлінні.

Та дотримання цих принципів, їх виконання не відповідає необхідному стану ні в Україні, ні в Росії, ні в Білорусі. Хоча, як зазначав Гегель, держава - найбільш досконала організація громадського життя, в якій все будується на правовій основі, що представляє царство реалізованої волі [3, с.95].

Але швидкий і часто-густо недалекоглядний і не спланований спонтанний перехід від планової економіки до вільного ринку створив різку фактичну нерівність, у результаті чого політична воля й влада виявилися в руках тих, хто встиг заволодіти власністю [4, с.40]. Непланомірний, хаотичний процес приватизації, який відбувався в Україні привів до зосередження великої частки національних багатств і влади в руках незначної меншості, а відтак і до різкого контрасту між бідними та багатими верствами. Тому не можна вважати цивілізованою країну, у якій значна частина національних багатств зосереджена в руках невеликої групи людей, які користуються надійним захистом з боку влади й здатні маніпулювати партіями, засобами масової інформації й суспільною думкою.

Лідери й еліти, що вийшли з тоталітарного режиму не спроможні були взятись за здійснення будівництва держави як інституту, що дозволяє реалізуватися кожному члену суспільства, як найбільшій цінності. Невисокий професіоналізм їх, відсутність високого державного й національного почуття, орієнтування, у першу чергу, на забезпечення особистого благополуччя, не дали можливості їм навіть протягом чотирнадцятилітнього існування направити всю політичну діяльність на державотворення, у якому вищим ціннісним атрибутом є людина, що найбільше характерно для України.

Недосконалість соціальної структури й відсутність чітко обґрунтованих програм економічних і політичних перетворень приводить в Україні до хаотичного перерозподілу державної власності й перетворенню державної монополії в монополію корпоративного типу. Правлячою верхівкою створилися умови для задоволення інтересів елітних груп на протигагу інтересам усього суспільства.

В Україні громадськість поняття демократії сприймає, як поняття необмеженої свободи. Подібній політиці сприяє відсутність ідеологічної основи й громадянська незрілість суспільства. Тому політологи в Україні таку демократію називають демократією незавершеної політичної модернізації [5, с. 310].

"Проблема демократії для нашої країни - це проблема формування такої соціальної і політичної системи, яка б забезпечувала керованість суспільством при участі народу, припускала б можливість зміни влади без насильства, гарантувала б дотримання і захист прав і свобод людини" [6, с. 15], тобто, необхідно створювати умови автономності та індивідуальної свободи громадян, що є характерним для громадянського суспільства. Стосунки громадянського суспільства і держави повинні здійснюватись цивілізованим способом - на основі діалогу та співпраці (Дж. Локк, Ж.-Ж. Руссо, Гегель, Токвіль та ін.). Рівновага між громадянським суспільством і державою є важливим фактором стабільного демократичного розвитку.

В даний час еліта не має конкретних розробок будівництва відкритого громадянського суспільства, тому що сама вона пов'язана з недалеким минулим авторитарного радянського ладу. В СРСР ознаки громадянського суспільства були формальними, бюрократичними, тому що держава ототожнювала себе з суспільством.

Після краху комуністичної ідеології почалося перетворення тієї політичної системи, в якій державні функції, пов'язані з прийняттям рішень, перебували в руках єдиної партії. З розпадом авторитарної багатонаціональної держави, елітами й лідерами, що прийшли до влади була поставлена демократична мета - зробити державу носієм політичної влади, що приймає рішення. Це передбачало, що громадяни, обираючи своїх представників в органи, які формують державні структури, стануть причетними до здійснення політичної влади й контролю над нею. Але слабкість нинішньої влади в Україні, клановість, корумпованість, нарешті, аморальність, що виражається в нездатності або небажанні її представників діяти за законом, віддаляє її від народу.

Відомі українські політологи Н. Михальченко й В. Андрущенко характеризуючи пострадянське суспільство відзначають: "...можна констатувати, що сформувалася модель суспільства в Україні як усередненого, дезорієнтованого, деструктуризованого масиву з розтрощеним кістяком вертикальної ієрархії, що застигли на грані бідності, озлобленості й роздратованого, але в той же час багато в чому недієздатного, що не має великого потенціалу ні для активних творчих дій, ні навіть для активного захисту. Домінуючим в суспільстві стає тип авторитарної особистості із властивою їй соціально - політичною пасивністю й фаталізмом, схильною лише до сліпого бунту" [7, с. 247].

В Україні до того ще й не було загальнонаціонального лідера і еліти, які змогли б сформулювати й впровадити в життя ті ідеї й цінності, які сприяли б будівництву того суспільства, що дійсно відповідало б тим установкам, які знайшли своє відбиття в Конституції. Такою ідеєю могла б бути національно - патріотична ідея, природно, не суґубо етнічна, а всенародна, тобто, незалежна від національної приналежності будь-якого громадянина країни, український народ як єдина політико - етнічна спільність, цілісна одиниця світового співтовариства. Така національна ідея повинна відповідати спільному інтересу і потребам всіх націй, усвідомленої всім народом. Сили такої спрямованості були, але той відбиток, що був накладений тоталітаризмом, який завжди засуджував український націоналізм, не дозволив зміцнитися і взяти верх, об'єднати всі верстви суспільства й побудувати державність, що об'єднувалася б загальнонаціональною патріотичною ідеєю. Додав до всього цього ваги й український менталітет, що визначається традиційно як «моя хата з краю». Від комуністичної ідеології як державної ми звільнилися, а національну ідею як державну ми не прищеплюємо. В 1990 році Декларація про державний суверенітет України проголошувала самовизначення української нації, як основи державного

суверенітету, тому що національна ідея - це ідеологія державного будівництва, а в процесі будівництва держави національна ідея формує й політичну націю [8, с.383].

В СРСР - багатонаціональній державі, практично не існувало національної ідеології, а також таких демократичних принципів, як багатопартійність, поділ влади, політичної опозиції й інше. Тому й пошук форм і методів організації громадського життя в економіці, політиці, соціальній сфері, культурі і ідеології є зараз важко розв'язуваною проблемою для еліт і лідерів, що панують в усіх суспільствах пострадянського простору і в Україні тощо. Ці трансформаційні процеси тісно пов'язані з тоталітарним минулим, але є й певні особливості такі, як, наприклад, недооцінка поступовості й поетапності розвитку демократичних процесів й утворення інститутів демократизації, ослаблення регуляційних функцій держави й ставка винятково на ринкові механізми в економіці, революційне введення яких пов'язане з серйозним політичним ризиком, тому що, у першу чергу, цим була викликана й залишається соціальна напруженість у суспільстві. Все це привело до затяжного стану проведення реформ, а відповідно, і економічних перетворень. У таких умовах політична система не може бути ефективною й динамічною. Тому політика нині в Україні виглядає, як відносини між владою й різними соціальними групами. Незбалансованість елітних сил викликає замість консолідації ескалацію й напруженість у межах елітних взаємодій, що є мало перспективним для демократизації політичної системи. Розшарування за політичними, економічними, духовними ознаками політичних елітних верств приводять і до розшарування всього українського суспільства.

Проблемою є й неструктурованість еліти, і ця проблема вимагає негайного вирішення. Тому зараз для правлячої еліти існує невідкладна необхідність пошуку ефективних форм і методів керування суспільством. Такі форми й методи може й пропонує сучасна політична наука, і вони можуть дати позитивні результати, якщо самі лідери і їх ідеологічні й організаційні технології будуть базуватися на науковій основі, тоді й правляча еліта і їхні лідери зможуть відібрати усе найбільш раціональне, для владного функціонування. Політична практика пострадянського періоду не дозволяє переконливо стверджувати, що діяльність лідерів цього періоду здійснюється з урахуванням досягнень світової теорії політичної науки. Український вчений-політолог А. Пахарєв зазначає, що "...лідерство в політичному житті держав на пострадянському просторі, багатовекторне й значною мірою непередбачуване. Головні причини цього явища полягають у важкій економічній кризі, нечуваному загостренні життєво важливих соціальних проблем, у зростанні злочинності й інших недоліків суспільства...Ефективну й результативну діяльність лідера в таких умовах важко переоцінити, але на жаль, політична практика пострадянського періоду не відрізняється яскравими лідерськими індивідуальностями" [9, с.19].

Політико - правова система, як сукупність політико - правових інститутів держави й суспільства впорядковується зв'язками між цими інститутами на основі державницької ідеології, тоді й політика впливає на соціальні процеси, формуючи політико - правові відносини в суспільстві. На основі ідеології здійснюється політичний процес, тобто форма функціонування політичної системи й суспільства. Здійснення політичного процесу є головною функцією пануючих у суспільстві еліт і лідерів. "Поки Український менеджмент не сприйме цінності, правила й етичні норми, що діють у цивілізованому світі, не опанує сучасними методами управлінської культури, одночасно зберігаючи й використовуючи національні моральні надбання й цінності, отримані через релігію, історію, культуру, нам не зробити свою "українську мрію" реальністю" [10, с.14]. Рівень політичної культури української еліти та й всього суспільства, не дозволяє в найближчій перспективі бачити трансформацію політичної системи відповідно до конституційних змін.

Отже на даному етапі в Україні політичні еліти в силу своєї деідеологізованості, відсутності науково обґрунтованих політичних цілей в економіці, внутрішній і зовнішній політиці, з переважанням кланових тенденцій, не можуть забезпечити формування розвиненої політичної системи.

Література:

1. Белов Г. Эволюция нормативной политической системы современного российского общества. // Общественные науки и современность. - 1996. № 1.-с. 45-54.
2. Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество. М.: Политиздат. - 1992.- 543 с.
3. Гегель Г. Ф. Философия права. - М. - 1990. - 524 с.
4. Бабкина О. Роль государства в реформирующейся политической системе. // К.: «Персонал». - 2002. - № 4. - с. 37 - 42 .
5. Михальченко Н. Украинское общество; трансформация, модернизация или лимитроф Европы? К. - 2001. - 440 с.
6. Бабкіна О. Демократичні детермінанти трансформації українського суспільства. Матеріали міжнародної науково - теоретичної конференції 8-9 лютого 2006 року. "Трансформації політичних систем на постсоціалістичному просторі". Спецвипуск. Нова парадигма. Київ - 2006. - с. 8-15.
7. Михальченко Н., Андрущенко В. Беловежье. Л. Кравчук. Украина 1991-1995.- К.: Украинский Центр духовной культуры. - 1996. - 512 с.
8. Головатий М. Соціологія політики. Київ. - 2003. - 503 с.
9. Пахареv А. Політичне лідерство: історико-політологічний контекст. Сучасне становище. Автореф. дис. На здобуття наукового ступеня доктора політичних наук. Київ. - 2003. - 32 с.
10. Сучасна управлінська еліта в Україні : якісні характеристики, шляхи та методи підготовки / Монографія під редакцією М. Пірен, В. Ребкала.. Київ-2003.- 177 с.

Матушенко Олександра Валеріївна,

аспірантка Інституту політичних

і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України

УДК 323.3

ПОЛІТИЧНА ЕЛІТА: ЧИ ВАРТО ГОВОРИТИ ПРО ЦІННОСТІ?

Дана стаття присвячена проблемі дослідження й визначення таких понять як «політична еліта», «політичний клас», «інтелігенція» та ін. Здійснено спробу визначити роль та місце цінностей в сучасному політичному дискурсі і виявити доцільність застосування ціннісного підходу для дослідження політичних еліт, виходячи з реалій сучасного політичного процесу в Україні.

Ключові слова: *політична еліта, політичний клас, інтелігенція, правляча еліта, правлячий клас, ціннісний підхід в дослідженні політичних еліт, функціональний підхід в дослідженні політичних еліт.*

The article is devoted to the problem of researching and defining of such issues and terms as 'political elite', 'political class', 'the intellectuals' etc. It has been made an attempt to define the role of values in modern political discourse and figure out the appropriateness of usage of the value approach to study and research of political elites in terms of present-day conditions of Ukrainian political process.

Key words: *political elite, political class, the intellectuals, ruling elite, ruling class, value approach to study of political elites, functional approach to study of political elites.*

Данная статья посвящена проблеме исследования и определения таких понятий как «политическая элита», «политический класс», «интеллигенция» и др. Было осуществлено попытку обозначить роль и место ценностей в современном политическом дискурсе и определить целесообразность применения ценностного подхода в исследованиях политических элит, исходя из реалий современного политического процесса в Украине.

Ключевые слова: *политическая элита, политический класс, интеллигенция, правящая элита, правящий класс, ценностный подход к исследованию политических элит, функциональный подход к исследованию политических элит.*

Незважаючи на те, що проблема визначення як самого терміну «еліта», так і місця еліти в суспільстві, досліджується багатьма політологами, низка питань і досі залишається без відповідей. Одне з них: чи має право на існування і частий вжиток термін «політична еліта»? Чи, все ж, варто відмовитись від нього через брак або ледь не цілковиту відсутність в сучасній українській політиці людей, наділених якостями й цінностями, яких невблаганно вимагає саме слово «еліта»? Можливо, варто відмовитись від нього як від такого, що не відповідає ані реаліям ані часу, й не може застосовуватись в політиці взагалі, адже всі дослідники політичних еліт, починаючи від Моски й Парето, та, закінчуючи Адлером і Фрейдом, красномовно наділяли можновладців «всіх часів і народів» низкою комплексів, брутальністю і жадобою до влади. На їхню думку, саме такі якості і є справжньою причиною гонити за владою. Тож, чи не варто замінити термін «політична еліта» на менш вимогливий і емоційний, задля того, щоб без зайвих застережень і лапок користуватись ним при аналізі діяльності високопосадовців і всієї владної верхівки, тобто тих політичних діячів, які мають найбільший вплив на ухвалення важливих питань національного характеру?

Таким чином, виникає потреба в терміні, який би зберігав обсяг поняття, закладеного словосполученням «політична еліта», але містив би менш обтяжливе ціннісне й духовне навантаження. Завдання з нелегких, але ще важче дати відповідь на таке питання: чи варто взагалі шукати інший термін для означення верхівки політичного й правлячого класів, дозволивши активно вживанам сьогодні словосполученням «політична еліта» й «правляча еліта» назавжди зникнути з понятійного апарату дослідників політичних процесів? На наше переконання, в такому випадку існує великий ризик забути про те, що політик, принаймні теоретично, повинен «бути моральним прикладом і авторитетом для нації», безумовно закладену самим словом «еліта».

В різні історичні періоди громадські діячі загалом значно більшою мірою здавали собі справу з того, яку ціну їм доведеться заплатити в разі поразки на війні чи в разі необережного політичного маневру – сьогодні ж такої ціни нема (є тільки розцінки), тож спробувати себе в якості політика може кожен охочий (а не кожен, хто відчуває більшу відповідальність перед суспільством). За таких обставин можна говорити про цілковиту відсутність будь-якої моральної відповідальності за впроваджувану політику, що, в свою чергу, великою мірою спричинено відсутністю ціннісних критеріїв оцінки політиків. Натомість, сам термін «політична еліта» дає підстави апелювати до ціннісної і духовної сторони політичного рішення того чи іншого політика, зокрема, коли йдеться про національні інтереси чи розгляд соціальних питань тощо. Якщо ж даний термін вилучити з широкого вжитку при аналізі чи обговоренні політичних процесів або відмовитись від ціннісного підходу до його визначення, політик офіційно перетвориться на менеджера в стилі Макіавеллі, орієнтованого виключно на професійне вирішення суспільних проблем без жодної претензії на те, щоб бути духовним прикладом. Попри те, що таке визначення звучить досить багатообіцяюче, особливо, в сучасних реаліях, варто зазначити, що політика – це далеко не лише процедурна діяльність, тому цінності або ж їхня відсутність безпосередньо впливають на ухвалення будь-якого важливого рішення. Цінності визначають політичний напрямок і методи боротьби за владу, використання її і, що найголовніше, – мету всієї діяльності. Попри всю метушню довкола політики й, часом, той відбиток безнадійної заплутаності й хаосу, що невтомно несе на собі політичний процес в Україні, відповідь на більшість нерозв'язних на перший погляд питань можна дати, лишень з'ясувавши істинні мотиви владної верхівки. А будь-який мотив, мета будь-якої людини виходить з її цінностей та рівня культури (зокрема політичної культури).

Виникає ще одне питання – що в українському політичному дискурсі робити з терміном «інтелігенція», і яким є той вельми загадковий зв'язок між інтелігенцією та елітою? Існує

припущення, що українські політики так полюбують термін «еліта» саме тому, що інтелігенцією чи принаймні інтелектуалами їх ніхто не наслідуються називати, навіть вони самі. Натомість, відповідно до вертикального принципу структуризації суспільства, не так складно перейти до рангу еліти, опинившись нагорі політичної вертикалі. Екстраполюючи це на реальність сьогодення, стає очевидним, що потрапити до рангу політичної еліти можна просто перейшовши в цю сферу з бізнесу, при цьому, звісно, не втрачаючи бізнес. До питання інтелігентності потрібен зовсім інший підхід – жоден державний ранг чи посада не гарантує, а часто, не має нічого спільного з інтелігентністю високопосадовця, який її обіймає. Інтелігентом також не обов'язково є кожен інтелектуал. Тим більше, інтелігентність не пов'язана з володінням таким важливим в XIX столітті капіталом як підприємницька ініціатива, або навіть найціннішим «талантом» XX століття – організаторськими здібностями (Дж. Бернхем, А. Фріш, К. Боулінг). Можливо, саме тому ані в запеклих політичних дискусіях по телебаченню ані в Верховній Раді ані в інтерв'ю та коментарях політиків та експертів, одним словом, - ніде в усьому українському політичному дискурсі не є розповсюдженим термін «інтелігенція». Якщо відштовхуватись від Фрейда (а як відомо, для з'ясування політичних мотивів і характеристики публічних політиків аргументи «від психології» визнані найавторитетнішими), то виходить, що до інтелігенції ніхто з них не належить, втішаючись гламурним і багатофункціональним терміном «еліта».

В своїй книзі під назвою «Інтелігенція» російські автори Лев Гудков і Борис Дубін пишуть, що радянська і пострадянська інтелігенція – це не еліта (відповідно, надаючи терміну «еліта» набагато більше духовного змісту ніж терміну «інтелігенція»). Автори зазначають, що якщо взяти місце цієї інтелігенції в соціальній структурі, характер освіти й рівень професійної підготовки, зв'язки всередині групи і форми комунікації з іншими соціальними партнерами, то інтелігенція в цілому, як функціональне утворення, являє собою масову бюрократію, кадрове забезпечення підсистем поновлення постреволуційного тоталітарного суспільства, яке рутинізується [1]. Автори пояснюють, що справа тут навіть не в соціальних позиціях інтелігенції і її засобах до існування, а в самому способі мислення, системі ідентифікації, тобто в уявленнях про самих себе і свою справу, фокусі інтересів, горизонті проблем, критеріях оцінки, волі до самоздійснення, готовності відповідати за власні дії. Розділяючи термін «еліта» на дві категорії – політичну та інтелектуальну, автори залишають питання правильного термінологічного означення пострадянської еліти відкритим. Разом із тим, уважно ознайомившись з матеріалами, присвяченими проблемі «перетікання» радянської інтелігенції в пострадянську еліту, варто зауважити, що російські дослідники поки що не можуть узгодити відповідні терміни для означення структури формально неіснуючого радянського політичного класу, що, в свою чергу, суттєво ускладнює спроби дати належну оцінку загальним трансформаційним процесам, що мають місце на пострадянському просторі. Так, вже згадувані дослідники Гудков і Дубін спочатку окреслюють інтелігенцію як масову бюрократію, тобто, грубо кажучи, йдеться про той самий радянський політичний клас-привид, якого в теорії не мало бути, але який таки існував, причому з дуже розвиненою інфраструктурою зв'язків, винагород та, що головне, власним «моральним» кодексом, яким би він не був. Проте, заглибившись в оцінювання поточної ситуації, ці дослідники приходять до розуміння радянської інтелігенції як опозиції тому самому класу чиновників і бюрократів, які узурпували в свій час владні посади і не давали «справжній» інтелігенції, тобто критично мислячим інтелектуалам розвиватись. Отже, фактично, пропонується розділити радянську інтелігенцію на два табори: табір чиновників, для яких термін «інтелігенція» мусить вживатись лише в лапках і табір підпільної чи приреченої опозиції, яка є найближчою до поняття «еліти» і щодо якої термін «інтелігенція» вживається в своєму прямому значенні. Але одразу постає питання: чи можна назвати цю опозиційну інтелігенцію «політичною елітою», адже безпосереднього стосунку до влади вона не мала, бо не могла мати його за визначенням? Якщо запозичити термінологію сучасних російських і українських дослідників політичних еліт, відповідь буде ствердною, адже, згідно з висловленими ними концепціями, політична еліта – це провідна частина

політичного класу, зокрема «найбільш обдаровані політики або ж ті, хто вважає себе такими» [10], а оскільки політичний клас, на відміну від правлячого класу, охоплює досить значну частину тих, хто має якийсь стосунок до політики, не виключаючи опозицію [11], то й політичною елітою опозиційна радянська інтелігенція цілком могла би вважатись. Разом із тим, існування самого політичного класу як такого радянська ідеологія заперечувала. Отже, залишається лише два терміни: «інтелігенція» в лапках, застосовувана до апарату чиновників і всіх, хто мав реальний стосунок до влади та «інтелігенція» без лапок в особі опозиції, яка не мала ані посад ані можливості чинити відкритий вплив на реальний процес ухвалення рішень. Хоча, в результаті, - на чому погоджується більшість дослідників, - цій останній інтелігенції без лапок, тобто радянській опозиції, якраз і варто дякувати за розпад Радянського Союзу. От тільки після цього, на неї одразу посипались звинувачення у нездатності звести натомість стійку і життєздатну політичну конструкцію. Мовляв, виконавши один раз роль справжньої еліти, інтелігенти виявились абсолютно нездатними діяти в нових перехідних до демократії умовах. Цим, власне, і пояснюється вищезгаданими авторами та низкою інших дослідників політичних еліт загальносистемна деградація цінностей і тотальне зниження рівня політичної культури у більшості нащадків радянського союзу. Постає справедливе питання: чи інтелігенти – це ті або лише ті, хто здатен конструктивно критикувати наявну політичну систему? В такому випадку, за побудову нової політичної системи береться якраз політична еліта, яка, в свою чергу, частково може складатись з представників інтелігенції.

Російському поняттю «інтелігенція», на відміну від європейського «intelligenz» та «intelligence» (під якими розуміються розум, здатність до розуміння, ерудиція), надається подвійне значення. З однієї сторони, мова йде про «людей розумової праці», тобто людей з вищою освітою, зі ступенями та званнями, а, з іншої – постає сукупність індивідів, які володіють досить складними для означення моральними, духовними та культурними рисами, що характеризують ставлення людини до «народу» чи, принаймні, до інших людей: почуття громадянського обов'язку, соціальна небайдужість, здатність до співчуття, «духовність» [2]. Таким чином, продовжуючи попередню тезу, варто наголосити на тому, що одне значення поняття «інтелігенція» використовується у зовнішніх ситуаціях взаємодії із владою, ситуаціях державного «управління», інший же сенс призначається виключно для себе, тобто йдеться про самовизначення людей, які зараховують себе до «інтелігенції», такий собі засіб символічної консолідації, посилення групової згуртованості «спеціалістів і службовців» [3].

Отже, беручи до уваги подібність визначень терміну «еліта» в його сьогодиньшому тлумаченні і терміну «інтелігенція» - в радянському, для того, аби екстраполювати його на владну верхівку в українському політикумі, варто наголосити на таких важливих аспектах, закладених в обох цих поняттях: інтелекті, наукових досягненнях, ставленні до «народу» і до інших, а також самоідентифікації, способі мислення, духовності і соціальній небайдужості. Можливо, з огляду на «нещасливу» долю означення опозиції колишньому радянському чиновництву терміном «інтелігенція», яке не завжди має безпосередній стосунок до політики (суттєво тут зазначити, що далеко не вся колишня радянська інтелігенція в особі опозиції пішла в політику – навіть навпаки), є підстави зробити спробу реабілітувати ціннісний зміст, закладений терміном «політична еліта».

Щоб розібратись в цих та низці інших важливих питань, пов'язаних з доцільністю використання терміну «політична еліта», варто здійснити коротенький огляд історії існування та вжитку самого терміну й визначити, якою мірою існуючі розробки та концепції враховують реалії політичного процесу, який сьогодні має місце в Україні. Слід зазначити, що такий огляд вже не раз здійснювався провідними українськими науковцями, тому важливішим завданням є зробити певний підсумок, вичленувавши з наявної кількості ідей, міркувань та узагальнень саме те, що відповідатиме реаліям політичного життя України та уможливить здійснення більш ефективного аналізу української публічної політики.

Варто розпочати з того, що сучасна західна політична думка пропонує два основних підходи до визначення політичної еліти та її ролі в суспільстві. Цими двома підходами є

функціональний та ціннісний. Прибічники функціонального підходу головною ознакою політичної еліти визнають соціальний статус людини, її місце і роль в системі владних управлінських структур. Прихильники функціонального підходу ставляться до визначення еліти з функціональних позицій, вбачають у ній відносно вузьку, специфічну владно-політичну групу правлячого класу, яка офіційно репрезентує і реалізує на практиці законодавчу і судову владу.

Натомість, прихильники ціннісного підходу визначальною ознакою еліти вважають духовний аристократизм, заслуги, особисті переваги (культура, освіта, мораль, воля) одних людей над іншими. Так, Х.Ортега-і-Гассет елітою вважає тих, хто володіє найвищим почуттям відповідальності. Належність до політичної еліти в даному випадку визначається культурно-психологічними особливостями людини, з якими вона народжується або яких набуває.

Відомий дослідник політичних еліт Г. Ашин вважає, що, якби політологу довелося обирати одну з зазначених концепцій, то він мав би спинити свій вибір на функціональній (альтиметричній) моделі, обґрунтовуючи свою тезу тим, що, по-перше, сам термін «еліта» є досить багатозначним, а по-друге, існують різні типи еліт і критерії їх виокремлення. На його думку, ціннісний критерій «спрацьовує» при виокремленні культурної еліти, адже, в протилежному випадку, елітологія може залишитись без свого предмету. В якості доведення Г. Ашин наводить тезу, що реальні можновладці – це далеко не приклади моралі, далеко не завжди «найкращі» - думка, висловлена засновниками самого терміну «еліта» і більшістю дослідників даного поняття за всю історію існування до нього наукового інтересу [4].

Цікаво, що один із засновників сучасних концепцій еліти Г. Моска в більшості своїх праць намагався обходитися без терміну «еліта». Його заперечує і низка прихильників теорії політичного плюралізму, які вважають, що термін «еліта» придатний для характеристики примітивних політичних систем і не може бути застосований для аналізу сучасних демократичних структур.

Мають місце і чисто термінологічні заперечення, які полягають в тому, що неправильно й навіть аморально застосовувати термін «еліта», етимологія якого не припускає сумнівів в тому, що йдеться про найкращих, найбільш достойних людей, по відношенню до можновладців, серед яких ми частіше бачимо людей цинічних, нерозбірливих в засобах, жорстоких.

Концепція правлячого класу, як суб'єкта політичного процесу, була сформульована Г. Москою в книзі «Елементи політичної науки», що вийшла в 1896 р. Відповідно до його концепції, в будь-якому суспільстві існує «політичний клас» - «клас» не в марксистському розумінні, а скоріше в тому, як ми розуміємо «еліту». Завдання цього «політичного класу» полягає в тому, щоби владарювати, зберігати свою владу і боротись проти тих, хто кидає їй виклик. «Політичний клас», за визначенням, є правлячим класом, і він відчайдушно бореться усіма засобами за те, щоб залишатись правлячим і надалі. Таким чином, будь-які демократичні лозунги, що заявляють про відміну правлячої групи, є лише способом отримати владу «новим політичним класом». Схожу теорію розробив Вільфредо Парето, який разом з Г. Моска перебував під впливом ідей швейцарського економіста Леона Марі Вальраса, який створив соціологічну модель рівноваги, до якої тяжіють всі господарські (а відтак і суспільні) системи [5].

Моска вважав, що правлячий або політичний клас концентрує управління політичним життям в своїх руках, оскільки об'єднує індивідів, які мають «політичну свідомість» і вплив. З переходом від однієї історичної епохи до іншої, змінюється склад правлячого класу, його структура, вимоги до членів, але, як такий, цей клас завжди існує, більш того, визначає історичний процес. А в такому випадку завдання політичної науки полягає в дослідженні умов існування політичного класу, утримання ним влади, взаємовідносин з масами.

Цікавою є теорія виокремлення еліти Парето, яка передбачає індексування індивідів у всіх сферах людської діяльності відповідно до їхніх здібностей. Зокрема тому, хто зміг заробити мільйони (неважливо, чесним або нечесним шляхом), надається найвищий бал 10, в

той час як людині, яка заробляє лише тисячі – наприклад, бал 6, тим, хто ледь уникнув притулку для нужденних – 1, залишивши 0 тим, хто туди потрапив. Соціальна структура, за Парето, набуває такого вигляду: «1) нижча верства, нееліта; 2) вища верства, еліта, яка ділиться на дві частини: а) управлінська еліта; в) неуправлінська еліта» [6].

Таким чином, сукупність людей, кожен з яких отримав у своїй сфері найвищу оцінку, Парето пропонує називати елітою, але зазначає, що в даному випадку для означення людей з найвищими показниками успішності підійшла би будь-яка інша назва чи навіть літера абетки. Разом з тим, варто зазначити, що межа, яка відділяє «еліту» чи «обраний клас» від решти населення, не є і не може бути чіткою.

Саме Парето запровадив у вжиток термін «еліта», хоча й застосовує в якості синонімічних такі поняття як «правлячий клас», «вища верства суспільства» і «аристократія». При цьому, він виокремлює два головних типи еліт, які послідовно змінюють одна одну. Перший тип – «леви», для яких характерний крайній консерватизм, грубі, «силові» методи правління. Другий тип – «лиси», майстри обману, політичних комбінацій, інтриг.

Підхід Парето нейтральний у ціннісному відношенні, в його понятті еліти не варто шукати моральний чи метафізичний сенс, а лише спробу об'єктивного осягнення соціальної диференціації. Еліту складають ті, які опиняються наверху в реальній боротьбі за існування. Еліта і контр-еліта складаються з соціально активних, вольових, заповзятих, приваблюваних владою, таких, які намагаються правити й владарювати. Вони й складають політичний клас. Панування – сенс існування таких людей.

Варто також зазначити, що за історію дослідження еліт, різними науковцями було наведено багато визначень даного поняття. Серед них варто відзначити такі: найбільш активні в політичному сенсі люди, орієнтовані на владу, організована меншість, яка здійснює управління неорганізованою більшістю (Моска); люди, які посідають високе положення в суспільстві і завдяки цьому впливають на соціальний процес (Дюпре); «вищий панівний клас», особи, які користуються в суспільстві найбільшим престижем, статусом, багатством, особи, які мають найбільшу владу (Лассуелл); люди, які характеризуються найвищим почуттям відповідальності (Х. Отега-і-Гасет); особи, які посідають найвищі позиції у владі (А. Етціоні), харизматичні особистості (М. Вебер), творча меншість суспільства, що протистоїть нетворчій більшості (А. Тойнбі).

На думку ще одного вченого Джона Гелбрейта, влада нині все більшою мірою асоціюється з доступом до знань, інформації, тому центр влади зміщується від еліти власників капіталу до еліти спеціалістів, носіїв знання, «від капіталу до організованого знання». Так, дослідник вважає осьовим принципом суспільства науку, а його елітою – тих, хто представляє науку. Таким чином, має місце перехід від «суспільства, що виробляє» (індустріального суспільства) до інформаційного, від емпіричного знання до теоретичного, як основного способу «проекування світу». Звідси – провідна роль «інтелектуальної технології» (особливо таких методів як лінійне програмування, системний аналіз, кібернетика, теорія ігор тощо). На цьому фоні і відбувається зростання значення наукової еліти, яка виходить на авансцену постіндустріального суспільства. Вона стає інтегральною частиною правлячої еліти, відтісняючи еліту власників. Якщо раніше домінуючими фігурами в еліті були підприємці, бізнесмени, то на зміну їм придуть вчені-математики, економісти, соціологи, спеціалісти в області вичислювальної техніки. Якщо центром життєдіяльності індустріального суспільства була капіталістична корпорація (і елітою суспільства була капіталістична еліта), то панівними закладами інформаційного суспільства будуть університети, інтелектуальні інститути типу «Ренд корпорейшн», саме там будуть ставитись завдання, що вимагають найбільш відповідних творчих рішень, туди будуть стікатись найбільш талановиті люди, що утворюють еліту суспільства.

Схожу ідею висловив російський дослідник політичних процесів Андрій Окара в своїй статті «Креативний клас як остання надія», де він пропонує термін «креативний клас» для означення основного двигуна креатократії – системи, за якої держава максимально

прилаштована до інституціоналізації інновацій та інноваційних процесів, коли вона поставляє на світовий ринок ідеї, образи та інтелектуаломістку продукцію, а не лише природні ресурси та енергоносії. Він зазначає, що світова структурна та фінансово-економічна криза підштовхує еліти до необхідності мислити нелінійно й сприяє напрацюванню і просуванню реальних, а не «муляжно-піарних» модернізаційних сценаріїв [7].

Важливо зазначити, що прошарок інтелектуалів і спеціалістів також не є однорідним. Відомий американський соціолог Деніел Белл розрізняє три класи: «творчу еліту вчених і вищої професійної адміністрації», «середній клас» інженерів, наукових співробітників і «пролетаріат розумової праці» - техніків, асистентів, молодших співробітників, лаборантів.

Цікаво, що всі сучасні ліберальні й більша частина консервативних трактовок елітизму виходять з того, що існування еліти сумісне з демократією, і остання залежить скоріше від якості еліти, від її відкритості й доступності.

Важливим в цій тематиці для нас є пояснення мотивів захоплення влади і намагання потрапити до політичної еліти. Тут аргументи «від психології» залишаються одними з найбільш розповсюджених. Ці аргументи можна умовно розділити на три групи: інстинктивістські, фрейдистські і біхевіористські.

Варто трошки детальніше спинитись на фрейдизмі як на найбільш популярній течії пояснення елітизму. Серед його численних послідовників і реформаторів варто відзначити А. Адлера, який пояснював прагнення в політику спробою компенсувати власний комплекс неповноцінності (хоча найчастіше самі політики про це не здогадуються) тим, що ведуть жорстку боротьбу за владу. Близькі ідеї висував Г. Лассуелл, який розвивав фрейдистські ідеї стосовно сфери політичних відносин. Для нього прагнення неодмінно потрапити в еліту – подолання власної неповноцінності, оскільки володіння владою начебто «виправляє» занижені оцінки власної особистості. Це – «психопатологія політики». Так, в «Психології людської деструктивності» Еріх Фромм пише: «Аналіз історії суспільства за останні п'ять – шість тисяч років експлуатації більшості правлячою меншістю досить чітко демонструє психологію панування – підкорення являє собою адаптацію до соціальної системи, а не її причину» [8].

Широко розповсюдженою сьогодні є організаторська теорія еліти (її також називають організаторською чи технологічною), яка була висвітлена в працях Дж. Бернхема, А. Фріша, К. Боулдінга та їхніх послідовників, які вважали, що формування еліти залежить від тих функцій, які в певну епоху відіграють в суспільстві головну роль. Якщо в XIX столітті на перший план висувалась підприємницька ініціатива, то в XX сторіччі вирішальними стали організаційні здібності. Бернхем писав, що зі зміною характеру сучасного виробництва, функція управління стала вирішальною, перетворивши тих, хто її здійснює на еліту суспільства. Таким чином, на його думку, на зміну капіталізму прийде не соціалізм, а «менеджеризм», привівши до влади новий правлячий клас – еліту управлінців. До еліти менеджерів він відносить директорів, голів рад, президентів найбільших корпорацій, тих, хто фактично управляє процесом виробництва.

В дискусії щодо доцільності використання терміну «еліта» в політичному дискурсі, Г. Ашин зазначає, що панівний клас не є чимось недиференційованим цілим, а включає в себе низку верств, роль яких в забезпеченні влади цього класу є різноманітною. Панівний клас не може здійснювати своє панування власноруч. Його інтерес як панівного класу усвідомлюється й виражається передусім найбільш активною його частиною, авангардом, який опирається на певну організацію – державний апарат, політичну партію тощо, ту частину панівного класу, яка безпосередньо здійснює управління суспільством, тримає руку на кермі управління, і яку можна найменувати політичною елітою. Отже, в структурі панівного класу можна виділити певні елементи: панівний клас – політично активна частина класу, його авангард – організація класу – лідери. До політичної еліти Г. Ашин і пропонує віднести найбільш авторитетних, впливових і політично активних членів правлячого класу, включаючи прошарок політичних функціонерів цього класу, інтелектуалів, які виробляють

політичну ідеологію класу, лідерів цих організацій, тобто людей, які безпосередньо ухвалюють політичні рішення, що виражають сукупну волю класу.

Таким чином, Ашин приходять до справедливого висновку, що поняття «еліта» не співвідноситься по об'єму з поняттям «правлячий клас»: перше скоріше нагадує «виконавчий комітет» другого. Нерівнозначними є ці поняття і за змістом, адже до управлінської діяльності правлячий клас зазвичай залучає найбільш здібних представників і з інших класів та верств населення.

Ашин зазначає, що нагальна необхідність в терміні «еліта» виникає тоді, коли ми переходимо до аналізу механізму класового панування, внутрішньої структуризації й диференціації самого правлячого класу. Панівний клас породжений певним способом виробництва матеріальних благ; правляча ж еліта – це породження й елемент політичної системи класово – диференційованого суспільства. Відомо, що панівний клас створює механізм реалізації своєї політичної влади. Лише в цьому випадку його панування актуалізується. Найважливішим елементом створення цього механізму і є виділення правлячої еліти, яка володіє навичками політичного управління, інтегрує панівний клас, виявляє й реалізує його класовий інтерес.

Еліта виступає представником панівного класу при виконанні цим класом функцій управління суспільством; вона виявляє й актуалізує інтереси класу – як глибинні, так і безпосередні, субординує їх; вона «формує» волю класу й безпосередньо керує її перетворенням в життя. Таким чином, на питання, хто здійснює владу в класово-диференційованому суспільстві, ми можемо відповісти: панівний клас. Коли ж нас цікавить, як здійснюється ця влада, необхідно виявити механізм політичного панування цього класу, одним з найважливіших ланок якого є виділення правлячої еліти. Панівний клас і еліта різняться передусім за обсягом: еліта – це частина класу [9].

Такий український дослідник політичних еліт як Фелікс Рудич пропонує власну термінологічну концепцію:

- політичний клас: всі хто має стосунок до управління державним суспільством, не виключаючи й опозицію;
- політична еліта: найбільш обдаровані політики (або ті, хто вважає себе такими), тобто провідна частина політичного класу;
- правлячий клас: ті, хто на даному етапі реально володіє владою;
- правляча (владна) еліта: авангардна частина правлячого класу

Отже, політичний клас, правляча еліта являють собою вищі соціальні прошарки, які володіють атрибутами впливу, зосередивши в своїх руках реальну владу в основних сферах життєдіяльності держави. До таких пан Рудич відносить депутатський корпус парламенту, адміністративно-управлінську еліту, еліту судової влади, дипломатичну і військову еліту, лідерів політичних партій, громадських рухів, керівників впливових політологічних центрів тощо [10].

Ще одна українська дослідниця Лариса Кочубей наголошує на тому, що поняття «правляча еліта» і «владна еліта» не є тотожними, адже на прикладі українського суспільства очевидним є той факт, що окрім владної еліти існують ще й інші групи еліт, які беруть участь в управлінні державою. Таким чином, пані Лариса пропонує під «правлячою елітою» розуміти групу людей, які посідають впливові позиції як у структурі влади, так і поза нею і, будучи наділені формальними, офіційними повноваженнями або, не маючи їх, ухвалюють найбільш значущі для суспільства рішення. Разом із тим, дослідниця закликає зважати на те, що термін «політичний клас» охоплює також і соціальні прошарки, які формально не пов'язані з політикою, але чинять закулісний вплив на ухвалення політичних рішень і відіграють роль «сірих кардиналів», стаючи у певний період головними дійовими особами політичного процесу.

Так, в своїй статті, присвяченій розрізненню понять «політична еліта» і «політичний клас» в контексті сучасної політичної думки, Лариса Кочубей проводить паралелі між номенклатурою і елітою, зазначаючи, що принцип виокремлення людей за критерієм посад,

які вони обіймають в державному апараті притаманний саме номенклатурі, в чому, власне, і полягає різниця в цих термінах. Адже еліта – це ще й моральний авторитет, і авторитет у суспільстві; це люди, до думки яких дослухаються, люди, які чинять неформальний вплив на соціум [11].

Анатолій Пахарев в статті під назвою «Політико-управлінська еліта України: шляхи становлення, тенденції розвитку», наводить своє визначення «політичного класу», «правлячого класу» і «політичної еліти». Так, на його думку, «політичний клас» є найбільш загально-інтеграційним поняттям, найбільш широким визначенням усіх учасників політичного процесу в суспільстві незалежно від владного статусу і керівних повноважень, від ступеня впливовості і важелів управління, від ідеологічних та духовних особливостей, від кількісного і якісного складу тощо. Таким чином, політичний клас охоплює правлячу і політичну еліту, політичних лідерів, політичні партії та рухи, адміністративно-управлінські структури загальнодержавного та регіонального рівня, всі прошарки населення, які більш-менш активно задіяні в політичних процесах суспільства [12].

Ростислав Балабан також схиляється до того, що визначення політичного класу за родом занять є недостатнім. При цьому, він пропонує такі сфери діяльності для політичного класу: 1) соціальне управління; 2) адміністративне управління; 3) державне управління.

В своїй статті під назвою «Політичний клас: соціальні група, професія чи... вирок?» дослідник зазначає, що сам функціональний підхід, до якого схиляється більшість українських та російських дослідників елітології, не викриває і не охоплює політичний клас, адже люди, зайняті в зазначеній сфері, функціональну роль, є функціонерами політичного класу. В свою чергу, вони потребують технічної та ідейної організації. Тому є сфери, які не визначаються формальними посадами, наприклад, ідейна організація й технічна організація [13].

Відома російська дослідниця О. Криштановська ідейну і технічну організацію відносить до сфери діяльності так званої стратегічної еліти, під якою вона розуміє одну з неформальних субелітних груп, яка бере на себе функції стратегічного планування і проектування. Ця група є мозковим центром, джерелом нових ідей, принципових сценаріїв розвитку. Її зазвичай складають інсайдери, які займають високі державні позиції, хоча головною умовою входження у цю групу є не стільки статус, скільки інтелектуальний потенціал і здатність генерувати нові підходи. Таких стратегічних груп всередині еліти може бути кілька, і кожна з них спеціалізується на певному колі питань [14].

О. Криштановська схиляється до того, що в транзитних суспільствах термін „політична еліта” дедалі частіше замінюється терміном „політичний клас”. В свою чергу, за своєю структурою політичний клас охоплює політичних акторів, які володіють політичним капіталом і перебувають всередині державної корпорації, тобто люди, які професійно займаються політикою. Пані Криштановська зазначає, що в кожній державі політичний клас інституціоналізований, оскільки пов’язаний з посадовими статусами, які складають матрицю державної корпорації. Індивід, стаючи членом політичного класу, обіймає державну посаду [15].

Інший український дослідник Микола Головатий в статті, присвяченій розрізненню понять «політична еліта» й «політичний клас» зазначає: при визначенні поняття «політичний клас» ми зважаємо на дві основні ознаки. Перша: формальний статус у суспільстві і, почасти, зовсім не суспільне визнання, характерне для політичної еліти. Друга: не лише доступ до ресурсів і технологій, а й здобуття і здійснення влади, владних повноважень. Відтак, за усіх об’єктивних обставин політичним класом можна вважати численну армію фактично професійних функціонерів, що посідають вищі адміністративні місця у державі або в інших політичних інститутах на різних рівнях. В нестабільних, трансформаційних суспільствах такий клас значною мірою формується зусиллями не стільки держави, її структур, скільки зацікавленими у владі кланово-корпоративними, а то й криміналізованими структурами, оскільки саме вони зацікавлені в підпорядкованому їм політичному класі [16].

Отже, навівши деякі визначення, припущення і концепції вживання низки термінів, зокрема таких як «політична еліта» та «політичний клас», варто зробити спробу визначити, чи варто відмовитись від терміну «політична еліта» як такого або заперечити доцільність ціннісного підходу в означенні цього терміну, що дозволить звільнити його від запитів на духовність, патріотизм та моральність, офіційно залишивши політикам лише професійність, кмітливість, здатність впливати на ухвалення національно важливих рішень й інші атрибути, запропоновані функціональним підходом.

На нашу думку, термін «політична еліта» в його ціннісному значенні є вкрай необхідним в умовах сьогоdnішнього політичного процесу в Україні, адже лише він дає надію на те, що категорії, пов'язані з вищими цінностями та вимоги до політичних діячів принаймні продовжуватимуть обертатись в політичному дискурсі. Можливо, термін «політична еліта» ще може зіграти на політичній арені українського суспільства свою позитивну роль, ставши в нагоді бодай молодому поколінню, яке починає забувати такі слова як «відданість», «патріотизм», «герой», «духовність» тощо. Так, серед молоді, яка в будь-якому суспільстві і в будь-який час вважається найрадикальнішою верствою, в нашій країні спостерігається систематичне пониження рівня громадської самосвідомості і відхід від наполеонівських планів та мрій змінити політичну систему. Аналогічно до анекдоту про те, що в психіатричних лікарнях меншає наполеонів, бо меншає кількість людей, які щось про нього знають, в українському політикумі все менше здають собі справу, якою має бути справжня еліта. З іншої сторони, чим більше цим поняттям маніпулювати, застосовуючи його за функціональним принципом, тим менше залишатиметься тих, хто пам'ятає, знає чи хоча би хоче з'ясувати його істинне значення. В разі остаточного позбавлення даного терміну свого духовного й ціннісного змісту, такі поняття як інтелект, духовність, патріотизм і «турбота про народ» вже просто не буде у що вкладати.

Література:

1. Гудков Л.Д., Дубин Б.В. Интеллигенция: Заметки о литературно-политических иллюзиях. 2-е изд., испр. и доп. – СПб.: Изд-во Ивана Лимбаха, 2009. – С.5.
2. Див.: там само. – С. 106.
3. Див.: там само. – С.107.
4. Ашин Г.К. Элитология. Смена и рекрутирование элит. – М., 1998.
5. Дугин А. Обзор теории элит // Главная тема. – М., 2005. – январь, N. – С. 156.
6. Ашин Г.К. Элитология. Смена и рекрутирование элит. – М., 1998.
7. Андрей Окара. Креативный класс как последняя надежда. - Креативный класс как партнер государства. Локомотивом инновационной модернизации станут свободные творческие люди // Независимая газета (НГ-Сценарии). 2009. 22 декабря. № 9 (102). С. 12.
8. Ашин Г.К. Элитология. Смена и рекрутирование элит. – М., 1998.
9. Див.: там само. – С. 72.
10. Рудич Ф. «Політичний клас України: виклики сучасності». Політичний менеджмент. Спеціальний випуск. 2008. – С. 5-15.
11. Кочубей Л. «Поняття «політична еліта» і «політичний клас» в контексті сучасної політичної думки». - Політичний менеджмент. Спеціальний випуск. 2008. – С. 24-32.
12. Пахарев А. Політико-управлінська еліта України: шляхи становлення, тенденції розвитку. - Політичний менеджмент. Спеціальний випуск. 2008. – С. 24-32.
13. Балабан Р. Політичний клас: соціальна група, професія чи...вирок? - Політичний менеджмент. Спеціальний випуск. 2008. – С. 24-32.
14. О. Крыштановская. Анатомия российской элиты. – М.: Захаров, 2005 - С. 65.
15. Див.: там само. - С. 64.
16. Головатий М. «Поняття «політична еліта» і «політичний клас» в контексті сучасної політичної думки». - Політичний менеджмент. Спеціальний випуск. 2008. - С. 63-68.

*Сельська Галина Валеріївна,
аспірантка кафедри політичних наук
НПУ ім. М.П. Драгоманова*

УДК 323.3

ВПЛИВ НАЦІОНАЛЬНОЇ ТА РЕГІОНАЛЬНОЇ ЕЛІТИ НА СТАНОВЛЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ НАЦІЇ

Політичній еліті будь-якої країни належить головна роль в управлінні державою. Він їх рішень та дій залежить не тільки життя самого суспільства (законність, порядок, толерантність, інтеграція, дезінтеграція), а й позиціонування країни в міжнародних відносинах. На них покладена висока місія очолити країну (партію, рух), одночасно ж - їм належить велика відповідальність за долю суспільства.

Ключові слова: політична еліта, регіональна політична еліта, політична нація, етнополітична еліта, інтелектуальний потенціал нації.

Политической элите любой страны принадлежит ведущая роль в управлении государством. От их решений и действий зависит не только жизнь самого общества (законность, порядок, толерантность, интеграция, дезинтеграция), но и позиция страны в международных отношениях. На них возложена высокая миссия возглавить страну (партию, движение), в тоже время – на них лежит большая ответственность за судьбу общества.

Ключевые слова: политическая элита, региональная элита, политическая нация, этнополитическая элита, интеллектуальный потенциал нации.

Leading role of the country government of any country belongs to the political elite. Not only life of the society (legality, order, tolerance, integration, disintegration), but also keeping of the country in international relations depends on their decisions and actions. Their great mission is to lead a country (party, movement) simultaneously-large responsibility belongs to them for society action.

Key words: political elite, regional elite, political nation, ethnopolitical elite, intellectual potential of nation.

В усіх суспільствах і в усіх, без винятку, держав провідниками та дійовими особами політичного життя виступає політична еліта. Інтерес до їхньої особистості сягають ще глибокої давнини. Однак тільки на початок ХХ ст. припадають ґрунтовні розробки та систематичне осмислення, практичне застосування теорії елітаризму та лідерства. Кількісне зростання людських суспільств, розвиток держави та її владних інститутів призводить до встановлення легітимних суб'єктів політичної влади, тобто виникає політична еліта.

Актуальність даної статті полягає в тому, що з кожним роком про себе все більше починають заявляти регіональні еліти, особливо актуально це демонструють останні вибори в країні та призначення на вищі державні посади вихідців з одного регіону.

Метою даної статті є дослідження основних характеристик національної та регіональної політичної еліти та визначити їх вплив на утворення політичної нації.

Завданням статті є: дати визначення поняття політична еліта, охарактеризувати національну та регіональну еліту, проаналізувати їх діяльність на регіональному та національному рівнях, визначити їх вплив на формування політичної нації.

Проблемами дослідження теорії політичної еліти почали хвилювати ще Конфуція, Платона, Макіавеллі, Ніцше. Сучасне розуміння теорії еліт ґрунтовно досліджували В.Паретто, Г. Моска, Р.Міхельс, О.Шпенглер, Ж. Сорель та вітчизняні вчені Андрущенко В., Варзар І., Коваленко А., Кресіна І., Кухта Б., Луцишин Г., Теплоухова Н., Хорошилов О.

В основному вони розглядають суспільство, яке складається з двох категорій: більшості та меншості. Меншість суспільства - це клас, який складається з привілейованих, відносно нечисленної групи суспільства, яким належать особливі індивідуальні та

організаторські таланти, матеріальна та інтелектуальна перевага. Метою цієї меншості є здобуття та утримання влади. Більшість суспільства - це той клас суспільства, на який спрямоване управління меншості.

Один із фундаторів теорії еліт італійської соціології, В. Паретто, визначив еліту як групу, до якої належать найздібніші у різних сферах особи, які отримали найвищу оцінку, „найвищий індекс”, у своїй діяльності. Суспільство прагне встановити рівновагу, вона не є статичною величиною, а характеризується мінливістю, динамізмом процесів, звідси і народжується еліта – меншість, яка править. Він вирізняє еліту у кожній сфері людської діяльності, вважаючи, що кожній діяльності можна встановити певний індекс: сукупність різнопрофільних еліт і становить опору суспільства, складає національну еліту. Для соціальної динаміки ним була сформульована теорія „циркуляції еліт”, згідно з якою еліти зароджуються і виникають із нижчих верств, а в процесі боротьби піднімаються у вищі.

Німецький соціолог Роберт Міхельс у творі „До соціології партійності в сучасній демократії” відкидав теорію „циркуляції еліт”, вважаючи її об’єднавчою силою, яка прагне до збереження і утримання влади. Будь-яка організація суспільства неминуче веде до виокремлення із самої себе панівної верстви керівної еліти, головним обов’язком якої стає управління організованим життям суспільства.

Український мислитель В.Липинський також порушував питання еліт. Він вважав, що нація, як фізична маса людей, мова та територія, сама по собі нічого не варта без активної групи людей, здатних взяти на себе роль лідера та пропагувати національні інтереси та цінності. Національна еліта є носієм національної ідеї, яку вчений назвав „національною аристократією”. В.Липинський наголошував на потребі змін еліт, оскільки для утримання нації потрібні нові ідеї, тому потрібні нові організатори, нова еліта. Він не просто піднімає і обґрунтовує теорію політичної еліти, а вказує на її значення як загальнонаціональної, яка повинна увібрати в себе всі настрої всіх націй, які складають єдиний народ. Відродження нації починається з відродження її еліти, яка стає її духовним виразником, культурним взірцем.

Вчений М. Долишній вводить поняття „інтелектуальний потенціал нації”. Під ним він розуміє сукупність здібностей і творчих обдарувань людей, їх освітньо-кваліфікаційний рівень, на основі якого формується здатність народу засвоювати набуті знання та творити нові, використовувати їх для поступу науки, освіти, культури, мистецтва; застосувати для створення нової техніки, прогресивних технологій та форм організації виробництва, праці, для найоптимальнішого розв’язання проблем в різних сферах суспільної життєдіяльності [1].

Для того щоб розвинути „інтелектуальний потенціал нації” необхідно, в першу чергу, звернути увагу на освітні та культурні проблеми сучасного суспільства: інтелект, творчі здібності відходять на другий план і стають непотрібними, коли в суспільстві назріла економічна криза, відбувається вплив носіїв інтелекту (наукової еліти) закордон, перехід їх в більш престижні сфери діяльності, і, як наслідок, знижується рівень сучасних знань наступних поколінь, втрачається основний прошарок еліти, який володіє знаннями.

Національна еліта — це діяльна політична, економічна, військова, інтелектуальна еліта. Без діяльності еліти модерна нація нездатна на повноцінне розв’язання життєвих проблем. Національна еліта повинна володіти не тільки знаннями, мати менеджерські навички, бути прагматичними в діях та ідея, а й володіти мудрістю.

Відомий російський доктор філософських наук, професор О. Панарін наводить думку, що еліта – це і є відголосок нації. „Усі прагнення народу, які не знаходять адекватного самовираження, його глибинні інтереси, його мрії і протести — усе це вловлюється синівським почуттям еліти і втілюється в творах літератури, у мистецтві, у політичних ініціативах, у передових управлінсько-адміністративних рішеннях” [8].

Вчений говорить, про катастрофу національного мовчання, коли еліта не здатна чути голос народу: „Ніколи ще націю не відкидали так далеко назад, не позбавляли так зухвало її ресурсів і прав, і попри все вона мовчить. А вся справа в тому, що еліта, переорієнтована на глобальні пріоритети, перестала бути повноважним представником і надією нації, бути її

голосом. Звідси разюча неадекватність і неефективність протестного слова, що стає маргіналізованим, а отже ігнорованим і упосліджуваним” [8].

Національна еліта, а тим паче – політична, повинна стати взірцем і поводитирем народу, акумулятором прогресу. Рекрутування національної еліти повинно йти з нації, вона ж і забезпечує своїх майбутніх представників правом на презентацію нації, а потім ці представники з набутим досвідом повертаються до своєї нації з метою кращого її облаштування. Завданням сучасної політичної еліти – формувати нові цінності, норми, які відповідають вимогам сучасного світу.

Сучасна політична еліта складається з певних кіл/ланок різного рівня організації, основним критерієм входження до яких є рівень участі в реалізації влади – у прийнятті політичних рішень.

Щодо складу політичної еліти то - український вчений В. Кухта, вважає, що коло політичної еліти має складну структуру. Воно поділяється на підсистеми: внутрішнє коло влади (лідери в ліберально-демократичних режимах або вожді); коло політично-урядової еліти; коло суспільно-господарської еліти; коло групи натиску; коло регіонально-локальних керівників, а також активісти політичних партій.

До суспільно-господарської еліти належать 2-3 % населення даної держави – це найбагатші громадяни, найактивніші діячі науки, культури. З них рекрутуються кандидати на керівництво політичних організацій та рухів, які потім репрезентують інтереси правлячих груп у першому колі влади. Звідси можна зробити висновок, що вони є елітою в своїй сфері та належать до спільноти національної еліти.

Еліту національних меншин Б. Кухта відносить до кола групи натиску, розрізняючи при цьому еліту об’єднань етнічних меншин і регіональну еліту. Коло груп натиску становлять керівники профспілок, етнічних і расових організацій, релігійних об’єднань, провідники неформальних груп господарських інтересів, а також керівництво суспільно-політичних об’єднань, окремих громадських рухів (етнічних меншин).

До кола регіонально-локальних керівників входять декілька відсотків громадян, політичне керівництво регіонів, місцеву політичну верхівку, керівників суспільно-політичних організацій, діячів, що формують публічну думку [5, с. 83-84]

Із названих вертикальних кіл влади і відбувається рекрутування еліти від найнижчого кола до найвищого в країні з демократичним ладом та дотриманням прав і свобод в суспільстві, при умові, що політична еліта не є закритою для нових членів.

Розрізняють ще один вид еліти - регіональну.

На регіональному рівні значна кількість бюрократичних владних представників здійснює керівництво та виконує рішення верхівки політичної еліти. Її значення в своєму регіоні дуже велике, адже від взаємовідносин „центру” та „периферії” є важливим фактом стабілізації/дестабілізації суспільства.

Регіональні еліти сучасної України функціонують на трьох рівнях влади: загальнодержавному (Верховна Рада України, Президент України, Кабінет Міністрів України, міністерства та відомства, інші центральні органи виконавчої влади), регіональному (Верховна Рада АР Крим, Рада Міністрів АР Крим, обласні державні адміністрації, обласні ради, державні адміністрації міст Києва та Севастополя, міські ради міст Києва та Севастополя, регіональні органи міністерств і відомств), місцевий рівень (районні державні адміністрації, районні ради та їхні виконавчі комітети, сільські, селищні та міські ради і їх виконавчі комітети, фізичні і юридичні особи). Громадські організації повинні мати вплив на процес прийняття рішень, якими займаються вище вказані еліти.

Зі здобуттям Україною незалежності відбувався процес формування нової політичної регіональної еліти на всіх рівнях влади, який проходив певні етапи: а) період призначення регіональної еліти „зверху” та б) період співпраці з економіко-політико-адміністративними групами в регіонах. Тому, сучасна політична регіональна та загальнонаціональна еліта є представниками олігархічних, бізнесових кругів та виконують в органах влади роль представлення інтересів не громадян округу чи регіону (загальнонаціонального чи

місцевого), а економічної еліти, займаючись лобіюванням їх інтересів. Вони ставлять свої інтереси вище ніж загальнонаціональні.

Сучасна історія вказує на декілька тенденцій руху регіональних еліт. Як зазначають автори монографії „Демократія і регіональна еліта: політико-правові проблеми влади в столиці України - місті Києві” І.Кресіна, А. Коваленко та інші, а) ці тенденції полягають в тому, що регіональні еліти намагаються вийти за межі своїх регіонів та увійти до складу загальнонаціональних, використовуючи гасла „відродження регіонів”, „зміцнення місцевого самоврядування”. У випадку, коли набувається статус загальнонаціональних - ці еліти намагаються поширити свій вплив на інші регіони, а подальша еволюція збігається зі сценарієм „завоювання” регіонів партіями [4; с. 27] б) лідери регіональних еліт, переважно керівники органів виконавчої влади, намагаються підставити під жорсткий контроль органи місцевого самоврядування. Це виявляється у спробах керівників держадміністрацій домогтися обрання міськими головами близьких до них керівників або самостійно вибороти ці посади [4; с. 28].

В моноетнічних суспільствах еліти є етнооднорідними, а в поліетнічних вони обов’язково є поліетнічними та регіонально розмаїтими, адже, регіони компактного проживання різних етносів рекрутують із свого середовища також свою різноетнічну еліту. Цей процес відбувається тому, що центр країни заселений титульним народом-етносом, а периферії, тобто регіони, - меншинськими народами-етносами. І. Варзар робить висновок: чим розмаїтіші еліти регіонів взагалі та етнорегіонів зокрема, - тим багатшою стає загальнодержавна еліта [2; с. 15].

Політична еліта меншинських народів-етносів спочатку „показує себе” на місці, в конкретному регіоні, працюючи в місцевих, сільських, селищних радах та адміністраціях, місцевих етнополітичних партіях. Далі ця, поки що, регіональна еліта, намагається потрапити до складу національної еліти і прагне закріпити там свої позиції.

До основних рис, які свідчать про відродження національної меншини поряд з культурно-освітніми утвореннями, діяльністю власних ЗМІ, відносять також виділення власної політичної еліти та участь національної меншини в процесах прийняття політичних рішень на різних рівнях влади. Для стабільного розвитку країни необхідно досягти стану стійкості та стабільного положення народів-етносів в середині самої країни і одним із шляхів до досягнення такого стану може стати підтримка та включення у політичне життя, визнання регіональної етнічної еліти.

Українське виборче законодавство не врахувало, або не повністю врахувало Лундські рекомендації про ефективну участь національних меншин у суспільно-політичному житті, де в розділі 1, ст. 1 говориться: „Ефективна участь національних меншин у суспільно-політичному житті є однією з найважливіших складових мирного і демократичного суспільства.”, а в розділі 2 частині А вказується, що „держави повинні забезпечити меншинам можливості реального права голосу на рівні центрального уряду, якщо необхідно, шляхом створення спеціальних механізмів.” [6].

Тому, неврахування або ігнорування важливого чинника етнорегіональної еліти може призвести до катастрофічних наслідків: до сепаратизму, назрівання громадянської війни, міжетнічних конфліктів. Адже в умовах кризи чи прийнятті важливих політичних рішень об’єктивно етнічні еліти є центром притягнення свого електорату, тут може виникнути небезпека відмежування конкретної етнічної групи від загальнонаціональної сфери під гаслами захисту своїх національних інтересів. Ці процеси можуть стати перешкодою для загальнонаціональної інтеграції та формування загальнонаціональної політичної еліти.

Політична діяльність національних меншин та представників їх еліт повинна бути спрямована на реалізацію їх політичних інтересів, пов’язаних із завоюванням, утриманням, використанням і впливом на владу з метою збереження та розвитку своєї національно-культурної особливості та суспільної інтеграції, вона реалізується через інститути політичної системи (органи державної влади, політичні партії тощо).

Реалії сучасного життя ставлять перед українською політичною елітою нові завдання 1) об'єднати різні етнічні групи в єдину націю та 2) створити можливості у новій, незалежній державі для збереження етнокультурної самобутності окремих спільнот.

Усі народи виступають суб'єктами міжнародно-правових відносин та державотворення таким чином зможуть бути реалізовані та захищені свої національні інтереси. По-справжньому відбутися як повноправна національна меншина може тільки через інститут виборів. Беручи участь у виборах на місцевому чи загальнодержавному рівні, обираючи своїх представників у органи влади, формуючи зі своїх представників національну еліту, національні меншини відчуватимуть свою бажаність в цій державі, направлятимуть свою „пасіонарну енергію” (Л.Гумільов) в загальнонаціональне русло з метою побудови нації на політичній основі.

Г. Луцишин виділяє два рівні діяльності національних меншин: демографічний та політичний. Перший рівень пов'язаний із розвитком культурно-освітніх потреб (національної культури, мови, освіти). Другий рівень стосується тих меншин, які усвідомили себе націями та сформували власні політичні партії або ж делегування захисту своїх інтересів чинним політичним організаціям. Цей рівень відображає активну участь національних меншин у політичному житті держави та міждержавних відносинах.

Виборче законодавство України залишає мало шансів для утворення національними меншинами власних політичних партій, адже щоб стати партією необхідно зібрати підписи не менше десяти тисяч громадян України, які відповідно до Конституції України мають право голосу на виборах, зібраними не менш як у двох третинах районів не менш як двох третин областей України, міст Києва і Севастополя та не менш як у двох третинах районів Автономної Республіки Крим. Не всі національні меншини мають такий регіон свого розселення як вимагає Закон України „Про політичні партії в Україні”.

В ідеалі, головне завдання політичних партій полягає в узагальненні багатонаціональних інтересів у сукупний політичний інтерес, вони (політичні партії) є важливою ланкою, що об'єднує громадянське суспільство і державу, сприяють виробленню позитивного ставлення до державних інститутів та здійснює контроль над державою за допомогою своїх представників у владі.

Долю будь-якого народу в економічному житті вирішує увесь працездатний масив того народу, а в культурній та освітній галузях – увесь масив мислячого і бодай „по-середньому” просвітнього народу. Принципово відмінною є справа у політичній сфері, – тут долю народу вирішують тільки політичні еліти. За кінцевий ефект можна не турбуватися у тому разі, коли оті еліти утворили ряд політичних партій, чітко зорієнтованих на конкретні верстви населення, які є їхньою соціальною базою. Уся наведена політична атрибуція з повною автентичністю стосується і такого різновиду політико-елітної асоціації, як етнополітична партія.

Наявність представників національних меншин в органах влади передусім залежить від збалансованості законодавства, національних традицій, особливостей виборчих систем, соціально-економічної та політичної ситуації в країні та від низки інших чинників [9].

У невинній динаміці суспільних трансформацій, інтеграційних процесів, поглиблення глобалізаційних явищ на передній план виходить питання ролі та статусу етнічних і національних меншин та етноісторичних спільнот. Україну не оминають згадані явища, оскільки вона, за своєю структурою, є поліетнічною країною (за даними Всеукраїнського перепису 2001 р., на її території проживають представники 136 народів світу). Вона є етнокультурним ареалом розвитку багатьох народів-етносів, – звідки й постає проблема їх внутрішньої інтеграції/консолідації та мирного співжиття на єдиній території.

Наша країна предстає перед світом ареалом 135 етноменшинських народів, у кожного з яких свій менталітет, своя політична та етнокультурна історія, свій внутрішній потенціал до розвитку, своя мова (мінімум – діалект), свій погляд на власний подальший розвиток. Сьогоднішній стан речей вказує на не досить втішну картину: існує багато проблем з російським населенням Сходу і Півдня України, проблеми інтеграції і співжиття кримських

татар і кримчаків на своїй етноісторичній території, проблема з ромським та угорським населенням Закарпаття, проблема державної/офіційної мови, яка є предметом політичних спекуляцій та натравлення одних народів проти інших, а також ряд інших специфічних та наболілих проблем, які потребують негайного вирішення. У цьому контексті етнополітичні партії етноменшинських народів могли б сприяти вирішенню багатьох з наведених проблем.

Виборчі процеси в країні дозволяють, принаймні, інколи привертати увагу до наболілих проблем національних меншин, в цей період активно використовуються гасла в підтримку тих чи інших наболілих питань, відбувається гра на національних почуттях певного народу. Інколи, політичні лідери та еліти свідомо підбурюють і так неспокійну ситуацію в місцях проживання різних народів, виводячи на перші місця питання автономії, мови, рівня життя.

У цей період не потрібно забувати про політичну мобілізацію національних меншин, яка може зіграти позитивну роль у налагодженні відносин між представниками титульної та етнічної політичної еліти. Процеси політичної мобілізації національних меншин активізуються напередодні виборів різних рівнів. Критерієм політичної мобілізації виступає саме політичний інтерес. Особливу роль за умов політичної мобілізації національних меншин, як і загалом інших груп, відіграють такі фактори, як “мотив небезпеки” і так званий принцип справедливості. Саме ці чинники є чи не найефективнішими за умов політичної мобілізації і їх часто застосовують як політичні гасла. Політична мобілізація національних меншин виступає як альтернатива асиміляції з титульною нацією і виражається налагодженням тісних комунікацій, проведенням спільних заходів чи акцій, висловленням своєї активної позиції щодо тих чи інших політичних рішень [7].

В ряді європейських країн в Австрії, Італії, Іспанії, Бельгії, Угорщині та інших країнах, етнополітичним партіям вдається висувати своїх представників до складу єдинокраїнової політичної нації, а вже з її контексту – й до складу органів місцевого самоврядування, регіональних адміністративно-управлінських структур, центральних законодавчих асамблей і навіть до складу найвищих політикумних структур.

Наприклад, в Республіці Хорватія здійснюється активна політика залучення представників (етнополітичної еліти) до сфери прийняття політичних рішень та участі у державному процесі. Конституційний Закон про права національних меншин від 13 грудня 2002 року в Хорватії проголошує, що національні меншини мають право представництва в Парламенті (ст.19, п.1), Республіка Хорватія гарантує членам національної меншини право бути обраними в представницькі органи місцевих та регіональних одиниць самоврядування (ст.20, п.1), Представництво меншини забезпечується в уряді та судових органах відповідно до спеціального закону з урахуванням пропорційної частки національної меншини в загальній кількості населення на цій території, де уряд або судовий орган формується, та відповідно до отриманих прав. (ст.21, п.2), Члени Ради національних меншин призначаються Урядом Хорватії строком на чотири роки, а саме: - сім членів від меншини, з осіб, запропонованих самоуправлінням меншини; - п'ять членів меншини від провідних культурних, наукових, професійних або релігійних діячів, запропонованих організаціями меншини, релігійними спільнотами, юридичними особами або окремими членами національних меншин. Члени Ради національних меншин є також депутатами Парламенту від національних меншин. (ст.36, п.1,2) [3].

Отже, з метою досягнення стабільного розвитку світових інтеграційних процесів, а також цих же процесів в середині багатонародних країн, державна етнополітика повинна бути спрямована на освіту та широку інформованість суспільства, а особливо – на інформованість груп компактного проживання етнонаціональних меншин щодо потрібних змін у законодавстві, яке їх безпосередньо стосується. Слід проводити роз'яснювальні кампанії щодо значущості ролі міжкультурного взаємообміну та взаємодії етноменшинських народів у прагненні до кращого життя всього населення. Стрижневим фактором у цих політико-культурних процесах має стати залучення представників національних меншин до політичних партій. Не останню роль у цих процесах зможуть відіграти політичні інститути,

громадські організації, етнополітичні партії, ЗМІ, система освіти та виважена державна етнополітика.

Узгоджені дії політичної/етнополітичної еліти та підтримання позицій політичних/етнополітичних партій повинні забезпечити консолідацію політичної/етнополітичної нації, поява останньої, - гарантуватиме безконфліктне співжиття різноетнічних громадян. Потрібно перейти шлях від „демосу” (фізичної кількості населення) до „полісу” (якісного, продуктивного життя політичної нації).

З вище викладеного випливає висновок, що національну еліту не можна розглядати як еліту, яка складається тільки з представників титульного народу, до кола національної еліти мають увійти представники різнопрофільної еліти інших народів-етносів, які проживають на території України.

Мета створення етнополітичної нації полягає в тому, щоб консолідувати всі етнічні спільноти, зберегти індивідуальну культуру та історію, не допустити асиміляції, утвердити та гарантувати права людини, громадянина, нації та народу, залучити різні етноси до активного громадсько-політичного життя. Перспективними напрямками досліджень може бути вивчення міжнародного досвіду в сфері формування етнополітичної нації, дослідження впливу регіональної політичної еліти на утворення та розвиток політичної нації.

Література:

1. Атаманюк З.М. Національна еліта в українському суспільстві //Вопросы духовной культуры – Философские науки. - С.124. www.nbuv.gov.ua/Articles/KultNar
2. Варзар І. Деякі етносоціальні та етнорегіональні аспекти формування єдинодержавної політичної еліти в багатонародному суспільстві. Регіональні та національні еліти: хто формує політику? Матеріали міжнародної наукової конференції, - Чернівці, - 6-7 грудня 2001. – Чернівці: Букрек. - 2002. – 280 с. - С.15.
3. Конституційний Закон про права національних меншин від 13 грудня 2002 року Республіки Хорватія http://www.rada.gov.ua/LIBRARY/catalog/low/horvat_naz__mensh.htm
4. Кресіна І.О., Коваленко А.А., Молибога Р.М., Перегуда Є.В. Демократія і регіональна еліта: політико-правові проблеми влади в столиці України - місті Києві: Монографія. – К.: Логос, 2005. - с. 27, 28.
5. Кухта Б., Теплоухова Н. Політичні еліти і лідери. – Львів: Кальварія, 1997. – 224 с. - С.83-84
6. Лундські рекомендації про ефективну участь національних меншин у суспільно-політичному житті. Вересень 1999.
7. Луцишин Г. Національні меншини у політичному житті України /Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук, - Львів. – 2002 www.lib.ua-ru.net
8. Панарін О. Народ без еліти: між відчаєм і надією //Персонал, - № 5. – 2006. - <http://personal.in.ua>
9. Сорокопуд В. Силуети українських законів для нацменшини //Дзеркало тижня. - № 42 (671) 11-18 листопада 2007. - www.dt.ua

Шипіцина Ірина Максимівна,
студентка філософського факультету
КНУ ім. Тараса Шевченка

УДК 300-399 32

ГЕНДЕРНИЙ АСПЕКТ ПОЛІТИЧНОГО ЛІДЕРСТВА

В даній статті розглянуто суть та стереотипи гендерного лідерства, встановлені в суспільстві, виявлено гендерну специфіку сприйняття жіночого політичного лідерства, визначено засоби досягнення гендерної рівноваги. Проаналізовано об'єктивну необхідність та особливості формування іміджу політичного лідера з врахуванням гендерного аспекту, а також розглянуто історію становлення жіночої незалежності.

Ключові слова: політичне лідерство, гендерна політика, імідж, психологія лідерства, гендерна рівність, виборче право, гендерний стереотип, лідерська роль, конфлікт.

В данной статье рассмотрена суть и стереотипы гендерного лидерства установленные в обществе, обнаружена гендерная специфика восприятия женского политического лидерства, определены средства достижения гендерного равновесия. Проанализирована объективная необходимость и особенности формирования имиджа политического лидера с учетом гендерного аспекта, а также рассмотрена история становления женской независимости.

Ключевые слова: политическое лидерство, гендерная политика, имидж, психология лидерства, гендерное равенство, избирательное право, гендерный стереотип, лидерская роль, конфликт.

Essence of gendernogo leadership is considered in this article, stereotypes, set in society, are considered, found out the gendernu specific of perception of womanish political leadership, certainly facilities of achieving a gendernoy equilibrium. An objective necessity and features of forming of image of political leader is analysed taking into account a gendernogo aspect, and also history of becoming of womanish independence is considered.

Keywords: political leadership, gender policy, image, psychology of leadership, gendernoe equality, the right to vote, gendernyy stereotype, leader role, conflict.

Дослідження політичного лідерства жінок набуває особливе значення в умовах глобальних соціальних змін, коли трансформація в суспільному житті сприяє залученню жінок до управління в різних сферах діяльності, у тому числі і в політиці. У зв'язку з цим стає необхідним вивчати специфіку сприйняття жінок-політиків електоратом. З іншого боку, дослідження електорату як цільовій аудиторії політика є невід'ємною частиною успішного позиціонування і просування кандидата. Вивчення жінок-політиків і особливостей їх сприйняття виборцями представляє теоретичний і практичний інтерес, оскільки дає можливість прогнозувати електоральну поведінку і впливати на нього, виявляти закономірності розподілу політичних ролей, конструювати ефективні політичні іміджі.

Однією з підстав для сегментації електорату є соціально-демографічний чинник, який включає стать, вік, рівень освіти і доходу. Проте, в даний час, вивчення електорату проводиться, в основному, без урахування статі. Проте, у зв'язку з розвитком тендерної психології, яка постулювала відмінності між чоловіками і жінками не тільки на фізіологічному рівні, але і на рівні сприйняття, ціннісних ієрархій виникає питання про існування гендерних відмінностей при сприйнятті образу політичного лідера, і, отже, в електоральній поведінці.

Традиційно проблема лідерства в психології вивчалася без урахування тендерного чинника, оскільки лідерська роль вважалася маскулінною. Проте поява великого числа жінок в політичній сфері привернуло увагу дослідників. Все більше стала розповсюджуватися думка, що жінки теж можуть виконувати роль лідера. Проте вони як і раніше складають меншину. Тому виникла необхідність порівняльного дослідження лідерів обох статей.

Важливою проблемою у вивченні політичного лідерства жінок є суперечність в точках зору щодо впливу гендерного аспекту на лідерську позицію. Так, одні дослідники стверджують, що відмінності лідерів різної статі є віддзеркаленням загальних тендерних відмінностей, інші вважають, що лідери-жінки не відрізняються від лідерів-чоловіків ні по лідерському стилю, ні по ефективності своєї діяльності, ні по вербальній поведінці. Прихильники третього напрямку вважають, що лідери-жінки відрізняються від чоловіків, але убік, протилежну очікуванім тендерним відмінностям.

Метою статті є виявлення гендерної специфіки сприйняття жіночого політичного лідерства. Головне завдання даної статті - провести аналіз проблеми лідерства у вітчизняній і зарубіжній літературі, виявити специфіку сприйняття образу політичного лідера, з'ясувати об'єктивну необхідність та особливості формування іміджу політичного лідера з врахуванням гендерного аспекту та визначити засоби досягнення гендерної рівноваги.

Перші дослідження в гендерній психології лідерства були проведені в США ще Уайтом (1945), Харвелом (1953) і іншими, ця область активно формується за кордоном (у США, Західній Європі, Австралії і інших регіонах), починаючи з середини 70-х рр. XX в., під впливом феміністської психології, представники якої добилися того, що гендерний підхід став невід'ємною частиною психологічного дослідження; у вітчизняній психологічній літературі також були опубліковані ряд оглядів по лідерству [1]-[3].

Досягнення гендерної рівноваги у сфері ухвалення рішень вимагає зусиль держави, політичних партій і цивільного суспільства. Держава визначає гендерну політику за допомогою законів або інших обов'язкових директив, наприклад, використання квотування.

Відповідно до Конвенції ООН про політичні права жінок (1953 р.) [7], "жінки можуть бути обираєні, на рівних з чоловіками умовах, без якої-небудь дискримінації, у всі встановлені національним законом установи, що вимагають публічних виборів" (Ст. 2) і на таких же умовах "жінкам належить право посідати посади на суспільно-державній службі" (Ст. 3).

Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації відносно жінок, прийнята ООН в 1979 році, зобов'язує всі держави добиватися представництва жінок на рівних умовах з чоловіками у виробленні і здійсненні державної політики, забезпечувати жінкам однакові можливості по найму на роботу і просуванню по службі, а також для участі в роботі неурядових організацій і об'єднань.

У Платформі дій Четвертої Усесвітньої конференції з положення жінок (1995 р., Пекін) вказується, що рівноправна участь жінок і чоловіків у виробленні рішень укріплює демократію і сприяє її належному функціонуванню.

Ідея і практика народного правління, що зародилися в стародавньому Афіньському полісі, спочатку не припускали участі жінок, що вважалися не громадянами. Розвиток релігії, великий культурний ренесанс, революції і біллі про права орієнтувалися на чоловіків. Лише з кінця XIX століття почався процес надання права голосу жінкам нарівні з чоловіками. Нова Зеландія, а потім Австралія стали першими країнами, що визнали за жінками статус громадян, наділивши їх, починаючи з 1893 р., виборчими правами на національному рівні. Але навіть в промислово розвинених країнах право жінок на участь у виборах існує недавно. Жінки завоювали право голосу у Фінляндії і Норвегії в 1906-1907 рр., в Данії в 1915 р., в Германії, в Швеції і Великобританії в 1918 р., в США в 1920 р., у Франції в 1944 р., в Італії в 1945 р., в Швейцарії в 1971 р. У більшості країн, що розвиваються, жінки отримали право голосу одночасно з незалежністю. У 1998 році жінки мали це право скрізь, окрім п'яти країн на Близькому Сході (Бахрейн, Кувейт, Оман, Катар, Саудівська Аравія) і Республіки Бруней [8].

Жінки є аутсайдерами в суспільно-політичній сфері більшості країн не тільки тому, що вони зайняті постійно побутом і сім'єю, або не мають достатніх засобів для проведення політичних і виборчих кампаній. Дуже популярна метафора "скляна стеля": невидима, але реальна перешкода, на яку натрапляє жінка-лідер, коли намагається досягти вершин успіху; для чоловіків такої перешкоди не існує. Щоб змінити цю ситуацію, багато організацій в

США і Західній Європі під тиском громадської думки проводять так звану політику рівних можливостей. Проте, як з'ясувалося, ця політика скоріше декларується, чим здійснюється на ділі, і зустрічає опір з боку чоловічого персоналу.

На шляху жінок до лідерства серйозну роль грають перепони, пов'язані з соціалізацією статі: більшість людей не бачать в низькому політичному статусі жінок соціальної несправедливості. Не дивлячись на те, що по ряду якостей жінки-лідери не відрізняються від своїх колег-чоловіків, все ж присутнє уявлення про їх непридатність для лідерської ролі.

Домінування чоловіків в ухваленні рішень веде до того, що інтереси жінок не враховуються. Це ослабляє їх і без того нерівноправні позиції. Тому просування жінок на всіх рівнях ухвалення рішень - це стратегічна необхідність. Здійснення принципу участі жінок в цій сфері вимагає зусиль як від самих жінок, так і від держави.

Як свідчать результати досліджень, ставлення до жінок-лідерів, зокрема – політиків, у суспільстві досить упереджене. Побуває думка, що жінці не місце у великій політиці.

Відмінності, що існують між чоловіками-політиками й жінками-політиками, відмічені, зокрема, й у дослідженні гендерних аспектів мовлення парламентарів ФРН [5]. С. Табурова робить висновок, що жінки-політики віддають перевагу гармонійній комунікації, мета якої – акцентувати спільність позицій, поглядів, виявляти солідарність та надавати підтримку. Конфліктні емоції у них виявляються переважно для самозахисту та підтримки товариша по партії, а не для утвердження власного іміджу. Чоловіки більш схильні до конфліктної комунікації; вони значно частіше, ніж жінки, прагнуть перевести конфлікт з ділового на міжособистісний рівень. Жінки в конфліктній комунікації надають перевагу диспуту, в ході якого відбувається пошук істини, або переговорам, в яких окреслюється план дій. Тобто, вони практикують більш діловий, продуктивний підхід, який сприяє успішному розв'язанню спорів. Чоловіки, як правило, персоніфікують політичні протиріччя, йдуть шляхом ескалації конфлікту, розпалювання ворожнечі, що перешкоджає успішному розв'язанню проблем.

Існують різні види гендерних стереотипів: відносно якостей, характеристик особистості тієї чи іншої статі, відносно її поведінки, професійної діяльності. В суспільстві дуже поширені стереотипи, за якими успішна професійна діяльність не пов'язується з образом жінки. Часто жінок-політиків, які виявляють маскулінні якості, вважають більш перспективними у порівнянні з жінками, які мають переважно фемінні якості. Імідж ділової жінки, яка досягла значних успіхів, залишається в суспільній свідомості „чоловікоподібним”. В основі цих поглядів лежать стереотипи, за якими жінки не мають таких якостей, як компетентність, незалежність, змагальність, здатність логічно мислити тощо [4].

Вважається, що жінка-політик має складніший імідж, ніж політик-чоловік. Вона повинна мати в своєму іміджовому портреті певні „чоловічі” риси. Але на загал у неї мають переважати риси суто жіночі. Можливо, такий не одностайний імідж створює ускладнення для жінки-політика і заважає аудиторії пристосуватися до неї. В результаті не виникає необхідного рівня звикання, розпізнавання і передбачуваності.

Як видається, імідж жінки-політика не відрізняється за своїм внутрішнім змістом від іміджу політика-чоловіка, бо це визначається інтересами суспільства, політикою держави, а також суперечностями, які виникають на певних етапах розвитку суспільства. Тому сутнісну різницю належить шукати, насамперед, у психологічних відмінностях чоловіків і жінок, що увійшли в політику.

Сьогодні актуально не те, чи може жінка бути лідером, а те, як, в рамках яких стратегій реалізація лідерських якостей жінок може бути найбільш ефективною. Рішення цього питання важливе не тільки для жінок, але і для всього суспільства, якщо воно не прагне позбавляти себе лідерського потенціалу цієї великої соціальної групи.

Отже, гендерної рівності можна досягти через партнерство між жінками й чоловіками на основі принципів паритетної демократії. Для прискорення цього процесу цілком ефективним і необхідним уявляється формування іміджу саме лідера-жінки в нашому суспільстві, про що свідчить не лише досвід розвитку західної демократії, але й сучасна українська реальність.

Безумовно, проблема конструктивного поєднання гендерних ролей в політичній діяльності, пропорційна представленість в ній лідерів-жінок і лідерів-чоловіків суттєво збагачує суспільство, стимулює його творчу енергію, оптимізує процес прийняття рішень. Ця проблема, безперечно, потребує не тільки соціально-політичного контролю за впровадженням основних принципів гендерної рівності в життя нашого суспільства, а й наукової рефлексії.

Література:

1. Алифанов С.А. Основные направления анализа лидерства // Вопр, психол. 1991. №3. С. 90-98.
2. Никифорова Любовь Юрьевна. Психологический анализ репрезентации личности политического лидера в средствах массовой коммуникации : Дис. ... канд. психол. наук : 19.00.12 : Санкт-Петербург, 2003 136 с.
3. Денисюк С. Гендерні аспекти формування іміджу політичного лідера. Доступ до джерела: <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=69&c=1596>
4. Лавриненко Н. В. Женщина: самореализация в семье и обществе (гендерный аспект). — К.: ВИПОЛ, 1999. С. 87.
5. Табурова С. К. Гендерные аспекты речевого поведения парламентариев (на материале парламентских дебатов ФРГ) // СОЦИС. — 1999. — № 9. — С. 84 – 91.
6. Константинова В. Н. Женщины и проблемы политического лидерства. Доступ до джерела: <http://www.az.ru/women/texts/konstsntinr.htm>
7. ООН; Конвенція, Міжнародний документ від 20.12.1952. Доступ до джерела: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_156
8. Куватова А.А. Словарь гендерных терминов. Доступ до джерела: <http://www.owl.ru/gender/081.htm>

ПРОБЛЕМИ СУСПІЛЬНОЇ ЗЛАГОДИ ТА ТОЛЕРАНТНОСТІ

Логвиненко Сергій Володимирович,

аспірант Міжрегіональної Академії управління персоналом

УДК 316.647.5

НАЦІОНАЛЬНА КОНСОЛІДАЦІЯ І ПРОБЛЕМИ ТОЛЕРАНТНОСТІ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ ТА ТЕРОРИСТИЧНИХ ЗАГРОЗ

В статті аналізуються проблеми консолідації українського суспільства в умовах глобалізму, терористичних загроз. Піднято питання національної безпеки як запоруки єдності і соціальної стабільності.

Ключові слова: національна консолідація, безпека, толерантність, єдність, глобалізація.

В статье анализируются проблемы консолидации украинского общества в условиях глобализации, террористических угроз. рассмотрены вопросы национальной безопасности как условия единства и социальной стабильности.

Ключевые слова: национальная консолидация, безопасность, толерантность, единство, глобализация.

In this article the problems of consolidation in ukrainian society under the conditions of globalization, terroristic actions are analyzed. The question of national defense is shown as the notion of social stability.

Basic words: national consolidation, security, consent, unanimity, global.

За усіх проблем суспільного буття новітньої України незаперечними об'єктивними умовами і обставинами успішної розбудови суверенної, демократичної держави нині є: а) національна консолідація; б) принципова оцінка позитивних та негативних впливів світових глобалізаційних процесів тероризму, системних криз на національне державотворення; в) розробка стратегії сталого розвитку України шляхом упередження та усунення зовнішніх та внутрішніх загроз, можливих конфліктів та дій терористичного характеру, що мають місце у світі в цілому і в Україні зокрема.

Розглянемо ці умови національної консолідації більш предметно.

Щодо ролі і впливів загальносвітових глобалізаційних процесів, то маємо брати до уваги величезну суперечливість цих процесів, їх неоднозначність. З одного боку, глобалізація – це великі інтеграційні процеси (в економіці, культурі, політиці, духовній сфері і т. ін.), а, з іншого боку, як процеси, що багато в чому реально невілюють індивідуалізовані процеси державотворення в окремих державах. Таке протиріччя є природним, оскільки в глобальному плані постає завдання забезпечити зростання ролі і значення людського капіталу взагалі, на будь-яких континентах і у будь-яких країнах і, водночас, людство, українство, зокрема, має протистояти прояву нових, більш глибоких протиріч між культурами, духовним світом людей, врешті, між ідеалами і цінностями. Зокрема, у загальнопланетарному масштабі даються взнаки надто помітні протиріччя між стандартами сучасної західної культури та традиційними цінностями найбільш масових культур і релігій світу. Звідси, до речі, виникає проблема штучного запозичення цінностей одних держав і народів іншими.

Потреба соціальної, політичної, духовної інтеграції українства нині дійсно стає все необхіднішою, актуальнішою. При цьому виникає також гостра необхідність визначення і взяття на озброєння в процесі державотворення багатьох інтегративних чинників, притаманних розвитку будь-якої країни. Тут називаються: державність; демократія; релігія; етнічні інтереси; культура і, навіть, бажання помсти, коли йдеться про пережиті історичні несправедливості [7, с.9-10]. І все ж, торкаючись реляційного аспекту згоди, толерантності конче в українському суспільстві, тобто того, що пов'язане зі стосунками між усіма

суб'єктами соціальних відносин, слід найперше вести мову про політичну систему України (її стан) та такий найважливіший її компонент як держава, оскільки усі проблеми соціальної стабільності взагалі беруть свій початок звідси.

Щодо політичної системи, то тут напрошуються такі основні тези і констатації. Перша: політична система українського суспільства нині існує як формальний набір об'єктивних політичних, соціальних, громадських інституцій, взаємодія яких надто погано детермінована. Саме тому вона надто хитка, недосконала і характеризується: відсутністю чітко визначеного соціального і політичного статусу її структур; браком необхідних механізмів щодо взаємин таких структур; відсутністю належної відповідальності (правової, соціальної, моральної) за свою діяльність найперше в інтересах особи і суспільства. Як зазначав відомий філософ, політолог Ф. Фукуяма, «стабільна політична структура... може виникнути лише за умов, якщо люди, що об'єднані спільними інтересами, **здатні на співробітництво заради загальних цілей** (підкреслено нами – С. Л.) – здатність, заснована, в кінцевому випадку на соціальному капіталі» [10,с.580]. Підкреслимо, що соціальний капітал – це ідеї, прагнення, високі моральні принципи, активна громадянська позиція, інші морально-духовні доброчинності, які мають найперше об'єднувати, консолідувати велику спільноту, але не примус, не острах, не закон. Справжню свободу, рівність, високу моральність, які і є важливішими складовими толерантності, аж ніяк не можна започаткувати на силі, законі. Історія засвідчує, що то шлях до авторитаризму, тоталітаризму. «Якщо керувати народом за рахунок розпоряджень і наводити порядок шляхом покарань, – наголошував великий китайський філософ Конфуцій, – то народ стане ухилятися від розпоряджень і покарань, і втратить сором. Якщо ж керувати народом за допомогою доброчинності (у Конфуція – сила *де* – С. Л.) і підтримувати в ньому порядок шляхом належних норм поведінки, то народ збереже сором і буде керованим» [11,с.700].

Друге, що логічно походить від першого, – структури, особливостей політичної системи, – є те, що впродовж майже двадцяти років еволюційного розвитку політична система України до нині стала демократичною лише за формою (декларативно), однак демократичного змісту не набула. Навпаки, демократичні процеси і механізми все більше використовуються для обслуговування і обстоювання кланово-корпоративних інтересів певних суспільних груп. Політичні ж ресурси все більше використовуються як ресурси економічні, що позбавляє політичну систему можливості забезпечувати дійсно демократичні процеси, в тому числі і необхідну толерантність.

Як це позначається на українській державності, на українському соціумі? Переходячи до проблем української держави, варто починати з нашого розуміння державності взагалі, оскільки і тут без більш-менш єдиного розуміння того, яку державу маємо відбудувати не обійтися. Тут українству бракує не просто усвідомлення того, якою має стати Українська держава, але саме того, що держава, як спільно узгоджений інструмент інтеграції загальнонаціональної дії, нам вкрай потрібна як для буденного життя, узгодження інтересів особистостей, груп, великих людських спільнот, але й процесів реального державотворення взагалі. Така інтеграція, врешті, найперше засіб щодо протистояння негативних глобалізаційним процесам, реальному та можливому все більшому конфліктогенному потенціалу українського суспільства, упередженню та унеможливленню терористичних актів та дій як в Україні, так поза її межами.

Щодо держави і державного управління, як важливішого елементу і механізму консолідації суспільства, інтеграції великого соціуму, то важливо, на наш погляд, брати до уваги саме ту реальну ситуацію в українському суспільстві, що пов'язана зі статусом держави взагалі. Подібно до історичних ситуацій, коли держави створювалися можновладцями у своїх інтересах власне фактично насильницьким шляхом, феномен української новітньої держави є унікальним, хоча і не виключним, а саме: в Україні новітня держава існує не як реальна, об'єктивна потреба більшості, але квазідержавний механізм обстоювання і захисту кланово-корпоративних інтересів окремих фінансово-промислових,

банківських груп. Ця ситуація об'єктивно вивчена в теорії і усвідомлена у практиці національного державотворення.

Реальна українська ситуація доводить, що з державною діяльністю, як тою, що має на меті консолідацію і узагальнення політичних поглядів нації для впровадження їх в механізм розбудови і розвитку країни, в Україні не все добре. Державна діяльність, – зазначає український дослідник В. Токовенко, – це «свого роду бізнес». Нажаль, існує реальна загроза того, що тіньові державотворчі тенденції у формі організованої злочинності в Україні не лише не дадуть і надалі можливості створити національну, суверенну, демократичну державу, але взагалі знищать останні елементи такої державності, те, що вже напрацьовано. Яскравим свідченням цьому є ситуації щодо територіального устрою України, державної мови, стану в освіті і науці, статусу титульного етносу і міжнаціональних відносин взагалі, що потребує окремого розгляду і коментарів. Отже, конфліктогенна ситуація в Україні була і залишається надто гострою і, багато в чому, загрозливою. Про це говорять багато фахівців.

На посилення вище означеного, вкажемо і таку суттєву проблему консолідації українського суспільства станом на кінець 2009 року, як тісне і досить часто нелогічне змішання політичного і державного управління, яке потребує якнайскорішого і найрадикальнішого розмежування. Тут є як мінімум дві найпринциповіші особливості, які слід брати до уваги. Перша полягає в тому, що політичне управління – це управління за певними ідеями, ідеологією. Таке управління, на основі демократичного цивілізованого змагання між ідеологіями, має, на наш погляд, сприяти напрацюванню тієї стратегії суспільно-політичного розвитку держави, яка буде прийнята, усвідомлена і легітимізована більшістю у суспільстві. Державному управлінню залишається друга, тісно поєднана з першою функція – забезпечення проведення в життя цієї стратегії, тобто, її практична реалізація. Такого розуміння суті і функціонального розподілу державного і політичного управління в українському соціумі нині, нажаль, немає.

Інша особливість, що пов'язана з розмежуванням політичного і державного управління, стосується безпосередньо принципової необхідності розмежування держави і громадянського суспільства, що, одночасно, одне без одного не можуть існувати. Як справедливо зазначає з цього приводу російський дослідник О.Ф. Шабров: «Громадянське суспільство і держава взаємопов'язані, взаємодоповнюють одне одного. У громадянському суспільстві домінують механізми самоорганізації, а в державі управління» [12,с.88]. Звідси, реальною є потреба того, щоб держава стимулювала розвиток громадянського суспільства, що врешті і є запорукою його самоорганізації. Йдеться про підтримку з боку держави громадських організацій і об'єднань, рухів, груп інтересів, які, звичайно, спрямовують свою діяльність на позитивні процеси державотворення, консолідацію народних мас. Ми при цьому не є відкривачами ідеї відмежування державного управління від політики. Ще наприкінці XIX століття про це вів мову Вудро Вільсон, який вказував на необхідність позбавлення державного управління політичного забарвлення.

У розвиток сказаного, розглянемо проблему національної консолідації в контексті реляційного феномену толерантності, єднання політичних сил і мас з урахуванням такого принципового аспекту. Реляційний феномен толерантності, а, значить, і національної єдності ще складніше проглядається в процесі формування громадянського суспільства, відпрацюванням та встановленням його взаємин з державою. Дійсно громадянське суспільство має стати основою толерантності, єдності усього українського загалу. Формально, – якщо брати до уваги наявність елементів такого суспільства (політичні партії, рухи, об'єднання, фракції, громадські організації і т. ін.) в Україні таке суспільство реально існує. І все це дієвість, якісні прояви такого суспільства далекі від необхідних і бажаних для національної консолідації. Йдеться найперше про те, що формальні громадські структури громадянського суспільства існують ніби самі по собі, але не працюють конкретно на загальнонаціональні інтереси, інтеграцію суспільства.

Маємо брати до уваги і те, що громадянське суспільство – це не просто наявність дієвої демократії, відповідних соціальних і громадянських інститутів і утворень, плюралізму ідей і

ідеологій. Головне – це реальний механізм взаємозв'язку між громадянами, великими соціальними спільнотами, класами, а також – між державою і кожним з нас, громадянами нашої Української держави.

Тут і дається взнаки толерантність, як важливіша складова культури громадянського суспільства, нашої єдності. Вона забезпечується за рахунок плюралізму у владі і системі ідей, у буденному спілкуванні громадян. У владі він існує у формі певної дифузії, розподілу, врівноваження влади і владних повноважень. Цей процес в новітній Україні спостерігаємо до сьогоднішнього дня включно, як виключно складний і гострий. Щодо плюралізму ідей, то тут ситуація в українському суспільстві виглядає набагато складнішою і потребує детальнішого розгляду.

В буденному житті толерантність – це культура спілкування. Як це виглядає реально? За великим рахунком у сучасній Україні стосунки між державою і громадянами розвиваються: а) на основі удаваного, декларативного демократизму, що є наслідком несформованості стійких інтересів великих соціальних груп; б) неспроможності держави реально стимулювати розвиток громадянського суспільства; в) нездатністю правлячої політичної еліти створити нові «правила гри», як обов'язкових для усіх груп, включаючи і себе [8,с.173]. Це – складна, патова ситуація, а, відтак, де вихід з глухого кута? Колись ще В. Липинський із сумом зазначав, що «... ми є нація не поневолена, ми є нація недержавна...» Великий консерватор доводив, що українська нація без національної державності перспектив для дійсного соціального поступу і прогресу практично не має. Звичайно, твердження, що, мовляв, «чисто» національних, етнічних держав у нинішньому світі практично немає, – має об'єктивні підстави, адже у сучасному світі, в силу найперше війн, переселень, великих міграційних та інших процесів, етнічно гомогенних держав практично дійсно не існує.

Заперечення щодо необхідності розбудови національної української держави, навіть у теоретичному, а не лише практичному плані не є чимось виокремленим, критикою націоналізму, далеко не позбавленого історичних витоків і сьогоднішнього сенсу. Тут вкажемо на спрощене пояснення, – на власну догоду противникам національної державності, – таких її складових, як нація і ідеологія взагалі. І це стосується не лише теорії, але й практики суспільного буття.

Розуміючи і беручи до уваги те, що дефініція «нація» все ж вживається в основному у двох значеннях: «етнонація» і як «політична нація» (співгромадянство) [2,с. 5], наголосимо на тому, що саме будь-яке невілювання першого, навіть на тлі буденної свідомості, і викликає велику загрозу для існування тієї національної згоди і толерантності, про які і нині ведуть мову не лише політики, фахівці-науковці, але й звичайні, як кажуть, пересічні громадяни.

Спірним, але все більш вживаним, поширеним нині, видається і поняття «політична нація», створення якої в Україні останнім часом пропагується все настирніше. Проблема не лише в тому, що дійсно не існує більш-менш логічного, доказового і переконливого пояснення цього феномену в теорії, але тому, що наполегливо доводиться що: якоїсь однієї загальновизнаної й однозначної дефініції терміна «нація» не існує» [7,с.12]; однобічно цитується думка М. Вебера стосовно того, що «нація» має суто суб'єктивний характер; врешті, береться на озброєння теза про «деїтнізацію» державності і особистості. Останнє і викликає велику загрозу сучасному і майбуттю великих етносів, що утворили і творять власні національні держави. Український етнос тут не є виключенням.

Класичним прикладом «політичної нації» (нації, що об'єднана не лише на основі належності до певного культурно-цивілізаційного регіону, а перш за все має спільні політичні погляди, ті що визначають напрямок розвитку і укладу суспільства), – пишуть автори фундаментальної монографії «Українська політична нація» (2004 р.), – є США, тому що жоден етнос не може тут «нав'язати» всім іншим свій спосіб буття, адже тут немає титульного етносу з усіма наведеними ознаками». І далі продовжують: «Хоча, строго кажучи, терміни «політична нація» і «етнічна нація» відображають лише специфіку

конституювання однієї з форм (на сьогодні – найвищої) соціоцивілізаційної зрілості народів [Там само,с.27]. З наведеним, на нашу думку, помітно спрощеним підходом до пояснення терміну і сутності феномену «нація» ми принципово не погоджуємося, як і зі спростованим поясненням, що політичною нацією є не що інше, як громадянське суспільство [Там само]. І хоча у другому фундаментальному виданні фактично тих же авторів – «Український соціум» (2005 р.), ми знаходимо таке: «Політичну націю формують державотворчий етнос, в даному випадку український, а також всі національні меншини країни» [4,с.784], наша власна діяльність в Українській державі по створенню такої етнічної спільності має опиратися на такі загальноконсолідуючі фактори як спільна історична пам'ять (історія, традиції), мова, сумісна і свідомо соціально-перетворююча діяльність. Щодо домінуючих критеріїв національної єдності, то ними були і залишаються: культура, право, економіка. Усі інші критерії є похідними, від тих трьох, хоча і не менш важливими.

Далі. Якщо під «політичною нацією» дійсно розуміти сукупність громадян країни, які незалежно від їхнього соціального статусу, мови, віросповідання, походження та інших соціально-групових відмінностей мають рівні права, і на основі та за допомогою демократичних інститутів влади та форм політичної участі активно сприяють творенню і зміцненню держави, тобто поєднані почуттями солідарності і патріотизму, то такий феномен дійсно має право на життя.

Зовсім інше – бездумна, штучна, а то і свідомо (що становить загрозу національному державотворенню) уніфікація, ототожнення понять «нація» і «політична нація», що невілїє при цьому роль національного фактору державотворення, як такого взагалі. За таких обставин і маємо дбати про етнічну консолідацію як міжетнічне єднання, так і особливо внутрішньоетнічну консолідацію, яку український етнополітолог О.В.Антонюк пояснює як «внутрішню згуртованість етнічної спільності у процесі невілювання відмінностей між наявними в ній групами» [2]. Друге для становлення Української держави, за умов і статусу існування титульного етносу є вирішальним. Бо це той етнос, що не лише є історично висхідним, найбільшим в історії на даній території, але й дає назву своїй державі – Українська держава.

Національній консолідації українського загалу, упередження глибоконаціональних криз в країні серйозно перешкоджає у багатьох випадках невинправдане заперечення ідеологічних засад розбудови національної державності. Побоюючись ідеології, на кшталт комуністичної, що була багато років основою колишнього тоталітарного суспільства, є немало фахівців, які доводять, що такої ідеології взагалі не потрібно мати. Так український дослідник І. Гавриленко пише: «Ідеологія – це логічно впорядкована система суджень, в якій відображається інтерес певної соціальної групи. У нормальній ситуації етнос не потребує ідеології» [5,с.49]. Важко при цьому сказати про яку «нормальну» ситуацію взагалі йде мова.

Зрозуміло, коли йдеться про ідеологію, як таку, але не ідеологію державотворення, яку часто називають не інакше, як національна ідея. Скоріше всього до неї дійсно у даному випадку треба ставитися досить обережно. Точка зору у зв'язку з цим відомого українського політолога С. Телешуна щодо ідеології державотворення нам видається вельми слушною. Він пише: «Без національної ідеології, яку б підтримувала держава, створити єдину політичну націю в Україні буде не можливо» [6,с.429]. Реальне буття українського соціуму сьогодні підтверджує вірність цієї тези.

З вище викладеним важко пояснюється і процес демократизації українського соціуму шляхом взяття на озброєння демократичних цінностей інших народів і, найперше, європейських. Як на наше, то звернення до слідування кращим зразкам демократичних цінностей інших народів має сенс лише тоді, коли етнос (народ) чітко усвідомлює – яких цінностей йому конче бракує. Усвідомлює потребу в таких цінностях. Усе інше – заради простого популізму, словоблуддя, а простіше – від лукавого, бо реально виникає питання: яких же демократичних цінностей нині дійсно бракує українству.

Відтак, стверджуючи, що толерантність, національна злагода і суспільна єдність є дійсно необхідним і можливим (за умови врахування і розв'язання викладених та інших

проблем) засобом, інструментом розбудови суверенної української держави, вкажемо і на те – де знаходяться межі толерантності, національної злагоди. Очевидно, що вони знаходяться там і тоді, коли самі по собі вигоди від толерантності перестають перевищувати шкоду. Тут має діяти принцип політичної доцільності, реалізму, який на загальнонаціональному рівні означає інтереси народу. Визначити таку межу у багатьох випадках надто складно, оскільки від місцевого (регіонального) до загальнонаціонального рівня переважна більшість політиків, політичних сил апелюють конче до народу, виправдовують свої дії виключно інтересами народу. Відтак, саме свідомість народу і є тим механізмом, що встановлює межу єдності, толерантності, а поза нею – соціальна незгода і протест. За таких умов національної консолідації нам і бракує.

В умовах глобалізації, економічних, соціальних криз реально постає потреба все потужніше захищати інтереси власної національної держави, стимулювати усі етноси до активної суспільно-корисної діяльності, як в інтересах особистості, так і суспільства в цілому. Це і є реальний шлях до загальнонаціонального порозуміння і консолідованих дій.

Література:

1. Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. № 30.
2. Антонюк О. В. Основи етнополітики: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. – К.: МАУП, 2005.
3. Белов О. В. Геєць В. М., Пирожков С. І. Про стратегію розвитку України: до розробки проекту «Україна 2010» // Стратегічна панорама (наук.-практ. журнал РНБО України). - № 1-2. – 1998.
4. Власюк О. С., Крисаченко В. С., Степико М. Т. та ін. Український соціум / За заг. ред. В. С. Крисаченка. – К.: Знання України, 2005.
5. Гавриленко І. Чи потрібна державі ідеологія? // Віче. – 1996.
6. Збірник наукових праць Української Академії державного управління при Президентові України / За заг. ред. В. І. Лугового, В. М. Князева. – К.: Вид-во УАДУ, 2000. – Вип. 1.
7. Крисаченко В. С., Степко М. Т., Власюк О. С. та ін. Українська політична нація: генеза, стан, перспективи / За ред. В. С. Крисаченка. – К.: НІСД, 2004.
8. Новакова О. В. Політична модернізація та розвиток демократичних процесів в сучасній Україні: Монографія. – Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2006.
9. Обушний М. І. Політологія: Довідник / М. І. Обушний, А. А. Коваленко, О. І. Ткач; За ред. М. І. Обушного. – К.: Довіра, 2004.
10. Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели: Пер. с англ. – М.: ООО Издательство АСТЗАО НПП «Ермак», 2004.
11. Халипов В. Ф. Энциклопедия власти – М.: Академический Проект; Культура, 2005.
12. Шабров О. Ф. Политическое управление: Проблема стабильности и развития. – М.: Интеллект, 1997.
13. Яковлев Д. В. Політична взаємодія, як комунікативний процес: медіатизація, демократизація, раціоналізація / Д. В. Яковлев; М-во освіти і науки України; Одес. нац. ун-т. ім. І. І. Мечникова. – Одеса: Астропринт, 2009.

Опанасенко Юлія Євгеніївна,
здобувач кафедри політичних наук
НПУ ім. М.П. Драгоманова

УДК 323.1:316.47

“НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ” ЯК РІЗНОВИД СУСПІЛЬНОЇ ЗГОДИ

У статті аналізується можливість розгляду проблеми “національної ідеї” як різновид “суспільної згоди”. Сама категорія “згоди” інтерпретується в онтологічних характеристиках, як кантівська трансцендентальна схема, як передумова відтворення ідеального колективного Суб’єкта (Нації), на основі якої відбувається самоототожнення членів спільноти.

Ключові слова: суспільна згода, національна ідентичність, “національна ідея”, трансцендентальна схема, класичний суб’єкт.

В статье анализируется возможность рассмотрения проблемы «национальной идеи» как разновидности «общественного согласия». Сама категория «согласия» интерпретируется в онтологических характеристиках, как кантовская трансцендентальная схема, как предпосылка воссоздания идеального коллективного Субъекта (Нации), на основе которой происходит самоотожествление членов сообщества.

Ключевые слова: общественное согласие, национальная идентичность,, “национальная идея”, трансцендентальная схема, классический субъект.

The paper deals with analysis of the “national idea” as the modification of “social consent”. The author gives the interpretation of the concept of the “consent” in ontological characteristics, as Kantian transcendental schema, as the presupposition of the creation of Collective Subject (Nation) as the base of self-identification of the members of community.

Keywords: social consent, national identity, “national idea”, transcendental schema, classical subject.

Хоча проблема пошуку української “національної ідеї” не вважається серед українського наукового співтовариства найбільш актуальною, активний інтерес до неї зберігається попри всі коливання ідеологічної кон’юнктури. Достатньо згадати такі роботи як “Ідея і нація в інформаційну епоху” М.Розумного [1], збірку, підготовлену Інститутом політичних і етнонаціональних досліджень “Регіональні версії української національної ідеї: спільне і відмінне” [2] та збірку “Теорія та практика формування української національної ідеї” [3]. Крім перелічених робіт проблематика національної ідеї, національної ідеології та національної ідентичності в тій чи іншій мірі міститься практично у всіх дослідженнях, присвячених проблемам українського державотворення, українському геополітичному вибору, українсько-російським відносинам тощо.

Незважаючи на величезні теоретичні напрацювання в розумінні націогенезу, ролі ідеологічного дискурсу для усвідомлення національної ідентичності та належності до певної спільноти (“нації”), на наш погляд, відносно мало приділено уваги такому аспекту національної самосвідомості, що лежить в самій основі будь-якої національної спільноти і який є продуктом суспільної згоди. Для того, щоб продемонструвати евристичні можливості такої стратегії дослідження усталеної наукової проблеми нагадаймо які аспекти “національної ідеї” знаходяться в полі уваги переважної більшості українських дослідників. На нашу думку, ці аспекти пов’язані з проблематикою **національної ідентичності, національної ідеології** або **національної консолідації**. Наприклад, проблема ідентичності на пострадянському просторі була докладно розглянута в статті О.К.Шевченка [4], яка є спробою узагальнення міркувань відомого російського теоретика В.Малахова [5], який виявив своєрідну моду в світовому масштабі на проблематику ідентичності та на сам

концепт “ідентичності” (внаслідок чого робота В.Малахова є узагальнюючою стосовно тенденцій використання цього концепту в епоху кризи традиційних національних ідеологій та національних держав, в епоху “пост-національного”, коли відбувається активна “расизація” проблеми національного, утворюючи дивну суміш “гіперпримордіалізму” та “гіперконструктивізму” [4, с. С.325]).

“Національна ідея”, яка є тотожною національній ідеології, була предметом дослідження в багатьох роботах за останні два десятиліття. Певною мірою підсумковий характер цієї проблематики має фундаментальна двотомна монографія З.Самчука “Світоглядні основи соціально-філософського дослідження ідеології: проблема критеріїв та пріоритетів вибору” (2009 рік), в якій аспект національної ідеології розглянутий в розділі “Ідейно-світоглядні пріоритети як ключовий фактор генезису українського соціуму”. Зокрема в цьому розділі З.Самчук імпліцитно має на увазі ототожнення “національна ідея – національна ідеологія – державна/державницька ідеологія”. [6, С.803].

Нарешті проблема “національної консолідації” теж тісно пов’язане з “національною ідеологією” і виступає однією з її засадничих функцій. Проблема національної консолідації в Україні теж була предметом багатьох досліджень і стала однією з найпоширеніших не тільки в науковому середовищі, але й в більш широкому політичному дискурсі. (Зокрема про необхідність та імперативність вирішення проблеми національної консолідації в численних роботах писав М.Михальченко. Практично про це йдеться у всіх його роботах (як індивідуальних, так і написаних у співавторстві). Так, в роботі “Культура. Ідеологія. Особистість: Методолого-світоглядний аналіз” ми читаємо: “...В свою чергу, потреби державотворення, які виокремлюються й істотно осмислюються як національні інтереси, все більш широкими верствами населення, обумовлюють нагальну необхідність згуртування, консолідації, духовної єдності українців як політичної нації. Останнє є можливим лише на засадах загальнонаціональних ідей, системно представлених у вигляді державницької ідеологічної доктрини” [7, с.575]. – Ми підкреслили слова, які відображають основну метафорику символу “консолідації” – Ю.О.).

Чим відрізняються проаналізовані стратегії дослідження української “національної ідеї” (при всіх здобутках, які отримала українська соціально-філософська думка на цих шляхах) від нашого підходу розуміння “національної ідеї” як згоди (чи специфічної *угоди*), яка організаційно цементує членів національної спільноти та надає їм ідентифікаційні координати в духовному плані? Передусім, на нашу думку “національна ідея” як згода має не стільки *ідеологічний*, скільки *онтологічний* характер. Інакше кажучи вона має парадоксальний статус. З одного боку розуміння згаданої єдності є майже підсвідоме та не рефлексивне, тобто має характер незаперечних очевидностей, а, з іншого боку, може бути максимально експліцитним та спиратися на відвертий *контракт*, як це було у випадку з єврейським народом (чий Старий Заповіт є угодою спільноти з Богом, яка гуртує саму спільноту).

Інтуїція відмінності між онтологічною національною ідентифікацією та її вторинними ідеологічними нашаруваннями підводить нас впритул до стрижню нашого розуміння цієї проблеми – до висування тези про те, що в цьому ракурсі категорія *єдності* означає переживання певної первинної очевидності належності індивіда до певної спільноти, на яку можуть потім накладатися різні ідеології подальшого *єднання* (етнічні, правові, інституційні, державницькі тощо). Для того, що проілюструвати специфіку цього онтологічного рівня та його відмінності від перелічених вище ідеологій (до яких належать різні моделі ідентичності, національні ідеології, моделі розбудови національної держави), відзначимо, що, наприклад в “консолідаційному дискурсі” його передумовою виступає не єдність, а *розкол*; внаслідок такого розуміння “консолідація” передбачає подолання цього “онтологічного” розколу колективними зусиллями, пропагандою, діяльністю державних інституцій тощо.

Щодо ж заявленої нами первинної єдності, “мовчазної згоди” членів національної спільноти, то її ілюстрацію на феноменологічно-образному рівні блискуче надав Еліас Канетті. Зокрема дослідник в своєму бестселері “Маса і влада”, в підрозділі цієї книги з

красномовною назвою “Масові символи націй” він показово відділив національні ідеології від *очевидностей* національної ідентичності, які у кожній нації різні. Стосовно же відношення цих переживань (які дослідник кваліфікував як “профетичні видіння власної величч”) до ідеологій, Е.Канетті писав: “Але не слід думати, що ці національні ідеології фактично однакові. Вони можливо *хочуть* одного того ж, але *вони самі* – не одне і те ж” [8, с.183].

Розкриваючи цю нібито банальну істину, філософ ставить запитання про *різницю* між націями, оскільки, вважає він, неможливо говорити про нації, не визначивши їх відмінностей. “Нації ведуть довгі війни одна з одною. Значна частина представників кожної нації приймає в них участь. Достатньо ясно говориться про те, за що вони б’ються (тобто про ідеологічні раціоналізації національної свідомості – Ю.О.). Але як вони б’ються, нікому не відомо. Хоча для цього є відповідні назви, і самі вони говорять: як французи, як німці, як англійці, як японці. Але що позначає цим словом людина, застосовуючи його по відношенню до себе? Чим, як він *вірить*, він відрізняється від інших, коли йде на війну як француз, як німець, як англієць, як японець? Нас цікавить тут не те, чим він відрізняється у дійсності. Можна ґрунтовно вивчити його характери та звичаї, спосіб правління, літературу, але все рівно упустити те специфічне, що супроводжує його на війні як *віра*”. [8, с.184].

Ми навели настільки велику цитату з твору Е.Канетті, оскільки в ній ми можемо яскраво відчувати точність постановки проблеми та ракурсу його дослідження тій специфічній єдності, яка не міститься ані в мові (“не за словник люди йдуть битися”), ані в історії (оскільки історію крім професійних істориків мало хто знає), ані в географічному цілому як воно зображується на мапах (оскільки нормальній людині воно байдуже). Іншими словами, дослідник парадоксально відкидає всі звичні для нас, хрестоматійні характеристики національної свідомості, навмисно загострюючи своє розуміння тієї висхідної єдності-згоди, специфіку якої ми намагаємося висвітлити. Цю єдність він висвітлює наступним чином: “З самого початку можна припустити, що представник нації відчуває себе *не самотнім*. Як тільки його внесуть в списки, в його уявлення входить дещо масштабне, деяка *єдність*, з якій він відчуває себе зв’язаним”. [8, с. 184]. (Ми підкреслили слово “єдність”, оскільки Канетті розуміє її в онтологічному, *до-ідеологічному* сенсі, підходячи дуже близько до нашого розуміння згоди як певного зв’язку та *солідарності зі своїми*).

Можна сперечатися з тим якими образними характеристиками він ілюструє цей онтологічний рівень національної свідомості, але треба визнати, що і в його розумінні єдності на рівні *маси* та *масового символу* є багато слушного і глибокого. З нашої точки зору, запропонований Канетті масовий символ, з яким всі представники національної спільноти *згодні*, є ідентифікаційною матрицею, які діє в рамках національної свідомості як згоди. На феноменологічному рівні Канетті надає наступний “список” масових символів: “море” (англійці), “дамба” (голандці), “військо” як метонімія “лісу, що йде маршем” (німці), “революція” (французи), “гори” (швейцарці), “матадор” (іспанці), “пам’ять про колишню величч” (італійці), “вихід з Єгипту та майбутня “земля обетованна” (євреї).

Безсумнівно, запропонована філософом типологія масових символів є вкрай недосконалою, хоча деякі з його спостережень над національною психологією є вельми влучними. Їх основний недолік полягає в самій основі аналізу Е.Канетті, який зосередився на *проміжному* рівні існування національних символів, тобто рівні, що знаходиться між глибинними підвалинами національної єдності та згоди (які, згідно нашої попередньої тези, знаходяться в сфері несвідомого) та її *ідеологічними раціоналізаціями*. Звідси психологізм його опису, ототожнення національної свідомості з національною ментальністю, різнорівневість у виборі висхідних масових символів.

Так, наприклад, деякі з цих символів є суто географічними (море, ліс, гори), деякі – інженерними конструктами (дамба), один приклад взятий зі сфери національних розваг (матадор), в той час як інші мають суто соціально-історичну основу (революція, історична величч, релігія). Очевидно, що наведені приклади не фіксують найбільш глибинний онтологічний рівень національної згоди, який, ми визначили як *конструкт* і сутність якого

ми маємо намір зараз пояснити. Нашою головною тезою в цій ілюстрації виступає теза про те, що “національна ідея” (та її синоніми у вигляді “нації”, “національної згоди”) є аналогом кантівської *трансцендентальної схеми*, яка сама по собі не є об’єктом рефлексії, але яка виступає тим горизонтом очевидностей, який робить *можливим* всі подальші рефлексії з цього приводу.

У фіксації цього онтологічного статусу феномену “нації” дуже точно підійшли М.Хардт та А.Негрі, коли писали про націю як про “конструкт”, як про “конструктивний політичний концепт” наступне: “Духовна ідентичність нації, а не божественне тіло короля тепер уособлювала територію і населення в якості ідеальної абстракції. Вірніше, реальні території і народи тепер вважалися продовженням *трансцендентної* сутності нації. Таким чином, поняття нації успадкувало патримоніальне тіло короля монархічної держави, надавши йому нову форму”. [9, с.98]. Ми підкреслили слово “трансцендентний” для того, щоб проілюструвати ідею абстрактної сутності, яка нетотожна реальному населенню та яка й складає суть концепту “нації”.

Повністю приймаючи логіку та напрямок думки Хардта та Негрі вважаємо за доцільне зробити декілька уточнень. Перше з них пов’язане з тим, що “нація” є не просто трансцендентною сутністю, але й сутністю *трансцендентальною* в кантівському сенсі слова. Іншими словами, цей вимір дозволяє провести паралель між категорією “Суб’єкта” (який нетотожний емпіричній людині але ототожнення з яким робить можливим певний тип досвіду, досвіду пізнання) та категорією “Нації” (яка теж нетотожна емпіричній масі людей, але завдяки якій виникає можливість структуризації та впорядкування цілісного соціального досвіду). Фактично про цю особливість автори говорять, коли вживають термін “горизонт”: “По мірі перетворення патримоніального горизонту в горизонт нації феодальний порядок підданого (subjectus) поступився місцем дисциплінарному порядку громадянина (cives). Перехід населення від ролі підданих до ролі громадян виявився переходом від пасивної ролі до активної”. [9, с.98-99]. (В наведеній цитаті ключовим словом є слово “порядок”, який організує не тільки соціальну взаємодію людей, але й їх духовний світ).

В контексті наших міркувань ми можемо ще раз повторити, що фундаментальна дихотомія, яка лежить в основі співвіднесення емпіричної маси населення та згуртованої спільноти (народ, нація), відтворює те, що М.Фуко називав “емпірико-трансцендентальним дуплетом” відносно класичного Суб’єкта (який передбачає ситуацію постійного подвоєння людської свідомості в залежності від того в якій з іпостасей він “функціонує”: живої людської істоти у всій конкретиці його індивідуальної історії чи абстрактного пізнавального “пристрою”, уніфікованого та позбавленого будь-яких індивідуальних характеристик). Подібний “дуплет” відмічали й цитовані вище автори, наполягаючи на тому, що “маса” є “гетерогенною множиною”, в той час як “народ” уособлює “тотожність та однорідність”: “Народ забезпечує єдність волі та дії, незалежну від множини воль та дій мас і часто знаходиться з ними в конфлікті. Будь-яка нація повинна перетворити маси на народ”. [9, с. 105].

Інакше кажучи, як відтворення Суб’єкта потребує абстракцій, які забезпечують “безперервність досвіду” та “самототожність суб’єкта” [10, с.9] (тобто абстракцій “когіто”, передумов простору та часу, які організують науково спостереження та завдяки їм світ може предстати у вигляді “явищ”), так і “нація” є “конструктом” в тій мірі, в якій вона є продуктом своїх, відповідних абстракцій (абстрактної території, абстрактної держави, абстракції однорідного “народу” тощо). Спільною між класичним трансцендентальним суб’єктом та “нацією” як ідеальною спільнотою є і висхідна *інверсія*, завдяки якій “продукт” певних технологій виступає як їх “причина”.

Так, характеризуючи сутність трансценденталізму як такого М.Мамардашвілі, писав: “Це припущення можливості кожного разу такої реконструкції процесів свідомості, відображення, знання, що ми можемо уявити автономного, незалежного суб’єкта в якості останнього і кінцевого джерела змістів, що ним висловлюються та стверджуються”. [10, с.46]. Аналогічно національна ідентичність не виступає як продукт приглушення соціальних

конфліктів та “ідеологічного спрощення”, але виглядає як продукт “первинної єдності”. “Нація – пишуть дослідники, -- це образ суверенітету до історичного розвитку; або краще: історичний розвиток неможливий без висхідного прообразу. Іншими словами, нація зміцнює поняття суверенітету, стверджуючи, нібито передує йому”. [9, с.103]. (В контексті нашого порівняння трансцендентального суб’єкта та нації характеристика “суверенності” є одно порядковою з характеристикою “автономності”).

Після експлікації загальних принципів висхідної онтологічної єдності феномену “нації” (неважливо, що ця єдність існує в свідомості, оскільки свідомість має свою “онтологію”, свою “достовірність” та свою “очевидність”) необхідно ще раз акцентувати те, що ми з самого початку статті визначили як “штучність” і/або “конструктивність”. Очевидно, що процес вироблення з феодального підданого громадянина “національної держави” передбачав тривалий процес соціального виховання за допомогою “мережі апаратів та повсякденних практик” [11, с.109] або коротше кажучи, те, що цитовані вище автори вслід за М.Фуко та Е.Балібаром називали “дисциплінарним порядком”. Саме в осередді цього процесу ми можемо побачити проблематику “національної згоди”, яка не простим психологічним процесом сприйняття реалій свого національного походження з боку індивідів; на відміну від такого спрощеного психологізму ми стверджуємо, що національна згода є складним процесом розрізнення свого буття в ролі емпіричній маси індивідів та згуртованій спільноті національних суб’єктів. Подібне розрізнення вимагає певної культури та певної звички (звичка до того, щоб, за словами І.-Г.Фіхте “зовнішні кордони стали внутрішніми кордонами”) і саме ця культура та звичка виховується національною державою.

Суть процесу такого виховання полягає не просто у вихованні підкорення індивіда новому дисциплінарному порядку, але у вихованні ілюзії того, що цей порядок він вибрав **добровільно**. Ця добровільність, тобто факт того, що національна спільнота створена в результаті **свідомого** вибору раціонально мислячих суб’єктів (що дозволяє цей вибір інтерпретувати не просто в категоріях “згоди”, але в термінах “суспільної угоди”), підкреслюється фактом **етизації** цього вибору (роль категорій “патріотизму”, “солідарності”, “громадянського обов’язку” тощо). Ця добровільність та свідомість як супутники висхідної національної згоди чітко прослідковуються в імперативі національного виховання, який, за думкою Е.Балібара, полягає в тому, щоб “народ сам відтворював себе в якості національного співтовариства” [11, с.110).

Всі згадані передумови розуміння нації як суб’єкта, продуктом та водночас причиною **згоди** можна чітко побачити у визначенні нації відомим українським істориком Омеляном Прицаком, який в роботі “Мій шлях історика” писав: “Моя тодішня дефініція нації була така: нація – це спільнота людей, що **свідомо** живуть тепер почуттям свого спільного зв’язку в минулому та **свідомо** хочуть жити в майбутньому, реалізуючи свої ясні спільні політичні цілі того майбутнього”. [12, С.70]. (Ми підкреслили слово “свідомо” як таке, що фіксує “суб’єктність” нації, що демонструє в феномені нації певний суспільний пакт суцільної соціальної згоди).

Підіб’ємо деякі підсумки. Наш аналіз національної ідеї як “згоди” підвів нас до висновку про те, що ця згода не є тотожною типам емпіричної згоди, до якої люди доходять в своєму повсякденному житті. Інакше кажучи, ця “згода” не має чіткого психологічного кореляту в масовій свідомості та її виявлення не завжди може бути виявлене через соціологічне опитування. Наша теза полягає в тому, що подібна згода спирається на певні трансцендентальні передумови, які можуть не усвідомлюватися (і частіше за все не усвідомлюються) носіями національної свідомості. Аналогічна ця згода не може бути зафіксована на рівні національних ідеологій, які лише закріплюють *post factum* те, що вже склалося на соціально-онтологічному рівні. І в цій своїй фіксації подібні ідеології можуть реалізовувати себе в залежності від конкретних традицій тієї чи іншої нації (тобто у вигляді спільноті або етнічного походження, або політичних принципів, або національної легенди про минуле, або месіанського проекту в майбутньому, або всіх зазначених складових разом), але наша теза полягає в тому, що всі аналогічні ідеологічні побудови мають **вторинний**

характер. Вони виступають “надбудовою” над первинними онтологічними процесами націєтворення.

(Безсумнівно, неможливо знецінювати роль державних інституцій у вихованні національної свідомості, але необхідно розуміти, що успішність дій ідеологічного апарату держави буде мати місце тоді, коли трансцендентальні передумови національної свідомості **вже** мають місце. Крім того, не слід думати, що в своєму вихованні національної свідомості державні діячі та культуртрегери з самого початку мали готовий образ національної єдності, розуміння природи “національної держави” тощо. Подібні процеси йшли напівінтуїтивно, не на рівні “раціональної дії”, більше нагадуючи роботу Гегелівського Абсолютного Духу).

Наша друга теза полягає в тому, що буттєвий рівень “національної згоди” не є тотожним і феноменологічно-образним аспектам (або “ментальності”) самосприйняття членів національної спільноти або їх сприйняття членами інших національних спільнот. Незважаючи на дотепні спостереження над подібними образними стереотипами, приклад яких ми аналізували на матеріалі поглядів Е.Канетті, вони – як і ідеологічні конструкції – є “історичними перемінними”, залежними від конкретно-історичної ситуації та швидкоплинної кон’юнктури.

Прийняття тези про те, що “нація” є “ідеальним конструктом”, аналогом категорії “суб’єкта” в класичній філософії ставить перед завданням реконструкції трансцендентальних передумов, які роблять можливим згоду більшості населення на належність до “нації” як до своєї ідентифікуючої самоназви. В нашій попередній статті [13] ми вже торкалися цієї проблеми. Повторимо деякі положення тієї статті. Незважаючи на очевидність прийняття тій чи іншій національної ідентичності (обумовленої в масовій свідомості єдністю етнічного походження, території проживання, мови, культурної традиції, нарешті держави) передумови національної згоди на це в масштабах певної спільноти не є такими вже простими. Наприклад, перша передумов пов’язана з нейтралізацією соціальних антагонізмів і полягає в необхідності **не помічати** кричущих відмінностей в рівні доступу до суспільного багатства, різності цілей різних класів та прошарків населення та **погодитися** на те, щоб розглядати ці відмінності в рамках деякої вищої **єдності**.

Друга передумова національної свідомості полягає в спрощенні на рівні народностей, етносів, мов та культур, що складають населення країни. Вона передбачає що все це різнобарв’я буде переплавлене в єдиному плавильному котлі “нації” (американська теорія “melting pot” як ілюстрація такого спрощення). Стосовно європейського сценарію націєтворення, ми можемо констатувати, що будь-яка країна західної Європи формувала свої нації з різних етносів (наприклад, етнічну основу самоназви “француз” склали колишні гасконці, бретонці, аквітанці, бургундці), причому деякі з цих етносів на подібне спрощення “згоди” на давали (як це має місце, наприклад, в ситуації з басками чи каталонцями в Іспанії).

Нарешті третя передумова “національної згоди” є згода ідентифікувати себе як єдину спільноту в межах певних територіальних кордонів (за умов наявності держави ці кордони є реальними, а за умов діаспорного існування спільноти – вони можуть набути віртуального характеру). Інакше кажучи кожен з індивідів, що складають населення, повинен за цих умов виконати цитоване вище побажання І.-Г.Фіхте про те, щоб “зовнішні кордони стали внутрішніми кордонами”. Прикладом останнього типу національної згоди може бути референдум 1991 року, на якому більшість населення України висловила свою думку стосовно незалежності України. Фактично, тим самим вони ідентифікували себе як “українці” (хоча б межах проекту “громадянської нації”), і згода на зміну зовнішніх кордонів означала згоду на зміну ідентифікаційних основ.

Ми висуваємо припущення, що коли хоча б одна з наведених передумов відсутня, то ми маємо ситуацію відсутності “національної згоди” або “національної ідеї” як згоди. Тоді ми стикаємося з суспільною проблемою, яка кваліфікується як **розкол**. І безуспішність закликів до національної консолідації в таких умовах (такі заклики з боку влади постійно лунають, починаючи з самих перших років української незалежності) демонструє відсутність

згоди на буттєвому рівні. Проблема же того чи можна такі умови створити (хоча в рамках мисленнєвого експерименту) за умов більш глобальної соціально-політичної та ідентифікаційної кризи залишається відкритою, і її аналіз ми плануємо провести в наших наступних роботах.

Література:

1. Розумний М. Ідея і нація в інформаційну епоху [Текст] : [Моногр.] / М.М. Розумний. - Х. : Майдан, 2006. - 339 с. - ISBN 966-372-027-1
2. Регіональні версії української національної ідеї: спільне і відмінне. Збірник статей. – К.: Світогляд, 2005. – 186 с. ISBN 966-8837-05-3.
3. Теорія та практика формування української національної ідеї. К., “Фоліант”, 2008. – 300 с.
4. Шевченко О. Стратегії формування національної ідентичності на пострадянському просторі//Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї.—К., Український центр політичного менеджменту, 2009. Вип. 18 – С.320-330.
5. Малахов В. Понаехали тут... Очерки о национализме, расизме и культурном плюрализме. М., Новое литературное обозрение, 2007. – 200 с.
6. Самчук З. Світоглядні основи соціально-філософського дослідження ідеології: проблема критеріїв та пріоритетів вибору. [Текст] Моногр. У 2 т. – Д., АРТ-ПРЕС, 2009. – 904 с. ISBN 978-966-348-203-3
7. Губерський Л., Андрущенко В., Михальченко М. Культура. Ідеологія. Особистість: методолого-світоглядний аналіз. [Текст]/ В. Андрущенко, Л. Губерський, М. Михальченко К., Знання України, 2002. – 577 с. ISBN 966-7999-07-6
8. Канетти Э. Масса и власть [Текст] / Пер. с нем., предисл. Л. Ионина. М.: Ad Marginem, 1997. 528 с.
9. Хардт М., Негри А. Империя [Текст] / Пер. с англ., под ред. Г. В. Каменской, М. С. Фетисова. — М.: Праксис, 2004- — 440 с.
10. Мамардашвили М.К. Классический и неклассический идеалы рациональности. Тбилиси, Мецниереба, 1984. – 82 с.
11. Балибар Э. Нация как форма: история и идеология [Текст] / Э. Балибар, И. Валлерстайн Раса, нация, класс. Двусмысленные идентичности ; пер. с фр. А. Кефал, П. Хицкий, О. Никифоров. - М. : Логос, 2004. - 285 с.
12. Пріцак О. Історіософія та історіографія Михайла Грушевського /Академія Наук України. Археологічна комісія, Інститут української археології; Український науковий інститут Гарвардського університету. – К., Кембридж, 1991. – 80 с.
13. Опанасенко Ю. “Національна згода” як об’єкт філософської рефлексії//Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. К., Український центр політичного менеджменту, 2009. Вип. 18 – С.57-64.

Савич Інна Олексіївна,
аспірантка кафедри політичних наук
НПУ імені М.П. Драгоманова

УДК 323.2:316.647.5

ТЕОРЕТИЧНЕ ПІДГРУНТЯ ПРОБЛЕМИ ТОЛЕРАНТНОСТІ В КОНТЕКСТІ ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ

У статті розглянуто генезис та еволюцію феномену толерантності, трансформації розуміння відповідного феномену у західноєвропейській політичній думці. Висвітлено зміни у інтерпретації толерантності: від констатації часткової потреби у терпимості в період античності, а пізніше в релігійній сфері Середньовіччя, налагодження міжкультурного діалогу між спільнотами до затвердження відповідної категорії в працях вчених Нового часу, Відродження і Просвітництва. Поява феномену толерантності та затвердження цієї категорії в політиці та правових практиках трактується як одна з відповідей на питання можливостей запобігання конфліктам.

Ключові слова: толерантність, терпимість, віротерпимість, свобода, суспільство, лібералізм.

В статье рассмотрен генезис и эволюция феномена толерантности, трансформации понимания соответствующего феномена в западноевропейской политической мысли. Отражены изменения в интерпретации толерантности: от констатации частичной потребности в терпимости в период античности, а позже в религиозной сфере Средневековья, налаживание межкультурного диалога между сообществами к утверждению соответствующей категории в трудах ученых Нового времени, Возрождения и Просвещения. Появление феномена толерантности и утверждения этой категории в политике и правовых практиках трактуется как один из ответов на вопрос возможностей предотвращения конфликтов.

Ключевые слова: толерантность, терпимость, веротерпимость, свобода, общество, либерализм.

In the article genesis and evolution of the phenomenon of tolerance, transformations of understanding of the proper phenomenon, is considered in a political idea of Western Europe. Reflected change in interpretation of tolerance: from establishment of partial requirement in tolerance in the period of antiquity, and later in the religious sphere of dark Ages, adjusting of dialog between cultures to associations to claim of the proper category in labours of scientists of New time, Revival and Inlightening. Appearance of the phenomenon of tolerance and claim of this category in a policy and legal practices is interpreted as one of answers for the question of possibilities of prevention of conflicts.

Key words: tolerance, toleration, freedom, society, liberalism.

Толерантність пов'язана з культурним рівнем суспільства і визнанням свободи як цінності. Механізми впровадження ідеї терпимості пов'язані з усією системою суспільних відносин, з дотриманням громадянських прав і свобод, із рівнем політичної культури громадянина й держави в цілому. Тільки юридично закріплене право на самовираження дає змогу індивіду захищати свої погляди, розраховуючи на повагу з боку інших людей або держави. Це звичайно викликає велику кількість суперечностей й конфліктів, вирішення яких вимагає толерантної свідомості. А тому завданням будь-якого цивілізованого суспільства виступає в першу чергу теоретичне формування проблеми толерантності.

Хоча ідея толерантності почала набувати концептуального оформлення лише у Новий час, зокрема під час Реформації і боротьби за утвердження принципу свободи совісті, але схожі ідеї щодо поважного ставлення до інших завжди були присутні в історії політичної думки. Ці ідеї можливо розбити на дві групи: джерела, що стали передумовою розвитку ідеї толерантності та джерела, які започаткували вивчення феномену терпимості.

Метою даної статті є аналіз теоретичного підґрунтя проблеми толерантності в контексті західноєвропейської політичної думки. З огляду на поставлену мету поставлено наступні завдання:

1. дослідити історичні передумови формування феномену «толерантність»;
2. визначити джерела, що передували розвитку ідеї терпимості, але за змістом – були її предтечею;
3. проаналізувати теорії, які вже були присвячені питанням толерантності і закладали її фундамент для подальшого розвитку.

Проблематикою з даної теми займалися такі вчені, як Круглова Н.В., Іщенко Ю.А., Бобовнікова Л., Уолцер М., Мчедлов М.П., Валітова Р., Магометова М.В., Монастирська О. тощо. Проте в дослідженнях розглядаються лише окремі аспекти толерантності і бракує системного погляду як на історико-політичне явище.

Отже, аналіз праць зазначених учених свідчить, що проблема толерантності є актуальною, певним чином розробленою, але такою що потребує подальшого розвитку та вивчення, що зумовлено багатьма особливостями розвитку сучасного суспільства.

Теоретичне обґрунтування терміну «толерантність» було започатковано в період Нового часу. Звичайно, це не означає, що до цього часу не існувало жодних соціальних і політичних відносин стосовно особистостей, груп, думок або вірувань, які ми можемо визначити як терпимі. Хоча поняття терпимості на той час розумілось по-різному.

Погляди сучасних дослідників розходяться щодо зародження і джерел толерантності. Ми поділяємо точку зору Л. Бобовнікової, Н. Круглової, Ю.Іщенка та інших вчених щодо зародження теорії терпимості в античному світі. Ю. Іщенко вказує на проблемність пошуку дослідження терпимості в період античності через відсутність категоріальної визначеності даного терміну. Але можна зробити припущення, що поняття толерантності могло виникнути лише в суспільстві, де існували конфлікти, різні цінності та світобачення, тобто «у ситуації співіснування несумісних і непримиренних ціннісних світів, систем думок, колективних та індивідуальних ідентичностей» [4, с. 121]. Адже саме допускання таких форм спілкування, як дискусія, діалог, суперечка, полеміка тощо передбачають існування і визнання різноманітності людей, вірувань і поглядів. Цей факт інтерпретується як абсолютна присутність толерантності, відсутність будь-яких проблем з її втіленням і дає можливість зробити висновок, що «античне суспільство – це суспільство абсолютної толерантності» [4, с. 120]. Але терпимість в даний період має свій особливий характер, зумовлений суспільно-економічними факторами. Зокрема, питання толерантного ставлення до рабів і варварів навіть не обговорювалось. Хоча й зазнають критики погляди цих вчених через відсутність конкретних теоретичних визначень та понятійного осмислення толерантності на той час, але деякі прояви терпимого ставлення все ж таки існували у стосунках між вільними громадянами або в межах культурних цінностей.

В Стародавній Греції ідейним підґрунтям толерантності, на думку Круглової Н., є філософське вчення софістів, адже «сама наявність їхніх шкіл: можливість виникнення, поширеність, тривалість існування і результативність є яскравим підтвердженням хоч і мінливої, нестійкої, тимчасової, але все ж реальної толерантності» [5, с. 18]. Для софістів всі люди були рівні за потребами, але відрізнялись один від одного законами та звичаями.

Сократ пов'язував проблему добра та зла із соціальною відповідальністю, яка неможлива, на його думку, без наявності моральної незалежності, а також свободи думки й дій. Досягнення доброчинності можливе лише через пригнічення пристрастей шляхом виховання й знань, які формують таку моральну цінність, як терпіння. Воно проявляється через стриманість, через яку людина досягає високих цілей в творчості та праці [6, с.139–142]. Сократ був одним з перших філософів, хто проголошував право людини на власні переконання через самопізнання, незалежно від того, чи повністю відповідають вони існуючим у суспільстві нормам.

Платон розвивав подібну ідею далі. На його думку, головна мета діяльності людини – досягнення блага, тобто очищення і піднесення душі через доброчинність. Включаючи

уявлення про толерантність у своє бачення доброчинності, Платон вводить її у моральну норму, якій потрібно слідувати.

Аристотель також висловлював ідею терпимості до інших людей в своїй праці «Нікомахова етика». Він розумів толерантність як певне внутрішнє ставлення до оточуючих, в певній мірі схоже на дружні відносини, що виявляється у бажанні «однаково вести себе з незнайомими і знайомим, близькими і сторонніми» [13, с. 874].

Згідно вченням стоїків людина не повинна активно впливати на оточуюче середовище, але через спокій і терпіння вона досягає більших висот. Тобто, терпіння пов'язується з витримуванням страждань, що виховує стійкість і мужність.

Наступний етап формування передумов виникнення і осмислення феномену толерантності пов'язаний із суспільством Стародавнього Риму. Правове регулювання відносин між різними народами в багатонаціональній імперії дозволяло вирішувати конфліктні ситуації мирним шляхом. На думку М. Уолцера, владу можна назвати лише умовно толерантною, лише заради миру і територіальної цілісності, а насправді відмінностям просто не надавали належної уваги [12, с. 29–30]. Іноді заради збереження завойованих територій імперська влада вдавалася до жорстоких методів. Так як політичного плюралізму не було, це свідчить про існування політичної нетерпимості. В політико-правовій думці Стародавнього Риму не зустрічається згадок толерантності, але є сліди запозичення з творів стоїцизму, епікурейства та скептицизму.

Наприклад, для Сенеки терпіння є головною доброчинністю, яка передуює мужності і стійкості [10, с. 144]. Марк Аврелій звертає увагу на органічну єдність всіх людей, що проявляється в терпимості, а її моральними цінностями виступають справедливість, істина і мужність. «Тому в кожному окремо взятому випадку потрібно відповідати перед собою: це походить від бога, це відбувається через певний зв'язок, визначений поєднанням такого ж складу й долі, це ж зобов'язане своїм існуванням моєму одноплеменнику, родичу чи співгромадянину, хоч він і не знає, що від нього потребує природа. Але я ж знаю і тому відношусь до нього доброзичливо і справедливо, згідно природному закону спілкування. Разом з тим, я прагну визначити і відносну цінність речей власне байдужих» [1].

В епоху Середньовіччя погляди про терпимість зустрічались в основних релігійних вченнях того часу – християнстві та ісламі. І хоча в священних текстах цих релігій проголошується любов до ближнього, толерантність існувала лише в теоретичному вигляді і не мала місця а в реальному житті. І мусульмани, і християни ставилися до своїх священних книг як до вищої і єдиної істини, що, звичайно, заперечувало існування терпимості як такої.

Стоїцизм і патристика можна вважати теоретичною базою для християнської концепції толерантності. Тертуліан, розглядаючи віру як співвідношення добра і зла, називав її мірою терпимості, так як зло – це нездатність переносити добро; щоб стати злим, треба перестати терпіти добро [11, с. 324]. Рівень терпимості визначається співвідношенням здійснених нами вчинків до вчинків, які були спрямовані на нас [11, с. 329]. Особливе місце в Тертуліана займає терпіння в процесі досягнення згоди, воно ототожнюється з поняттям «любов» [11, с. 330]. Фома Аквінський розуміє терпимість як витримка страждань на основі їх мужнього подолання і пов'язана з можливістю терпимого відношення до людини з боку церкви, держави або окремо взятого індивіда, який більш сильніший, але милосердний в разі невиконання його приписів і вимог. Тобто толерантність розглядається як поблажливе ставлення однієї людини до іншої. Для Ф. Аквінського терпимість походить із страждань і вимагає беззаперечного виконання суспільних звичаїв, традицій і законів.

Ці ідеї стали теоретичним підґрунтям для концептуальної розробки толерантності вже як політичної категорії, починаючи з доби Відродження та у Новий час (М. Монтень, Дж. Локк, Вольтер, Д. Дідро та інші). Ідею толерантності сучасні дослідники вбачають також у соціальній утопії Т. Мора та теорії «справедливої держави» Г. Гроція. В період Відродження виникли нові принципи формування феномену толерантності. Це було пов'язано в першу чергу з мирним співіснуванням релігійної і світської політики, поступовою втратою тотального домінування церкви та постановкою питання релігійної терпимості.

Дж. Локк довів необхідність відокремлення церкви від держави для закріплення порядку та гарантії захисту життя населення, соціального благополуччя всього суспільства й свободи совісті кожного громадянина. Він виокремив три сфери життєдіяльності, в яких має бути присутня толерантність: «по-перше, всі думки й вчинки, які самі по собі не стосуються держави і суспільства, таким є спекулятивні думки і віра в бога; по-друге, які за своєю природою ні гарні, ні погані, але стосуються суспільства і відносин між людьми, такими є всі практичні думки і вчинки щодо байдужих речей; по-третє, ті, які стосуються суспільства, але в той же час за своєю природою гарні чи погані, таким є моральні чесноти й пороки» [7, с. 67]. Дж. Локк не визнавав терпимості до тих, хто протидіє моралі, загрожує цілісності суспільства і цивільним благам (життю, свободі, фізичному здоров'ю, приватній власності, відсутності болю тощо), використовує релігію для отримання привілеїв або взагалі заперечує існування Бога. Він вважає, що принцип толерантності має бути впроваджений в політику держави і влади, таким чином стає об'єктом дослідження для політичних наук.

В період Просвітництва терпимість розумілася як раціональний засіб врегулювання соціальних відносин. Просвітники наголошували на необхідності знання про можливості і межі толерантності та вміннях нею користуватися. Наприклад, М. Монтень «терпимість і мудрість» вважає поняттям одного плану [9, с. 382]. Дідро також приділяв увагу взаємозв'язку між розвитком розуму, почуттям і відношенням до миру. «Нетерпимість обмежує розум та увічнює забобони. Нетерпимість завжди ворожа істині і вигідна лише неправді» [3].

В «Трактаті про віротерпимість» Вольтер не критикує багатоманітність релігій, але вказує на їхню нетерпимість до інших. Він відстоював думку, що загальне благо людства потребує свободи переконань, совісті і культу. Розглядаючи проблему віротерпимості, він спирався на ідею слабкості людей та їхню схильність до помилок. Вони не можуть знати Божих таємниць, але деякі вважають навпаки, що й викликає нетерпимість. Проголошуючи загальну терпимість, Вольтер упевнений, що всі люди повинні вважати один одного братами: «Християни повинні терпимо ставитися один до одного. Я йду ще далі, я стверджую, що слід усіх людей вважати нашими братами. Як – і турок мій брат? І китаєць? І єврей? Так, без сумніву. Ми всі – діти одного батька» [2, с. 40-41]. Важливим внеском Вольтера, а також інших дослідників терпимості того часу, було визнання терпимості як основу миру й згоди між релігіями, народами та іншими соціальними групами.

Теоретичне обґрунтування толерантності як явища вперше було представлене в працях Дж. Мілля, який проголошував перевагу свободи над будь-яким проявами користі, моралі тощо. Дж. Мілл розглядає терпимість як одну з основних цінностей лібералізму, як умову свободи людини в суспільстві. Він стверджував, що суспільство не може вважатись вільним, якщо в ньому не поважають вільне вираження думки й почуттів, свободу смаків й занять, а також свободу об'єднуватись в групи на основі будь-яких цілей, при умові, що ці групи нікому не чинять шкоди. Якщо певна думка може спровокувати поганий вчинок, вона втрачає своє право на толерантність [8, с. 11]. З того часу толерантність почала використовуватись частіше в політичній та правовій сферах через такі категорії, як «свобода», «справедливість», «рівність».

Таким чином, у західноєвропейській політичній думці XVII-XVIII століть ідея толерантності розглядалася як категорія міжконфесійних відносин. Також терпимість у даний період була політичним гаслом, проголошеним епохою Реформації у протистоянні протестантизму й римо-католицької церкви. В епоху Просвітництва політичний акцент знято не було. Практичного розвитку ідея толерантності як свобода совісті набула в документах Великої Французької буржуазної революції («Декларація прав людини й громадянина» 1789 р.) і війни за незалежність США («Білль про права» 1791 р.).

Сучасні концепції зарубіжних та вітчизняних вчених, а також міжнародні документи, становлять вагомую групу джерел вивчення власне феномену толерантності як політичної категорії і є окремим об'єктом подальшого дослідження. Аналіз саме теоретичних передумов формування толерантності дозволяє зробити наступні висновки:

- в Стародавніх Греції та Римі склалися специфічні форми терпимості, нестійкі за часом та обмежені повноваженнями;
- в період Середньовіччя терпимість розумілась виключно через проблему релігійності: як покірність, придушення людських пристрастей;
- виникнення власне феномену «толерантності» відбувається в епоху Нового часу і пов'язане з проблемою свободи людини.

Таким чином, поняття толерантності формувалося упродовж століть, і цей процес триває й до цього часу. Накопичуючи різнобічні значення, термін «толерантність» прагне відповідати дійсності, в якій різноманітні прояви нетерпимості вимагають нових засобів подолання.

Література:

1. Аврелий Марк. Наедине с собой. Размышления // Пер. с древнегреч. под общ. ред. А.В.Добровольского. – К.: Collegium Artium Ing, Ltd. – Черкасы: РИЦ "Реал", 1993 <http://psylib.org.ua/books/avrel01/txt03.htm>.
2. Вольтер Ф. М. Трактат о веротерпимости // Философские сочинения. – М.: НАУКА/ИНТЕРПЕРИОДИКА МАИК, 1989. – 752 с.
3. Дидро Д. О терпимости http://www.philosophy.ru/library/diderot/about_tolerance.html
4. Іщенко Ю. Умови можливості толерантності в античності // Філософська думка, 2001. - № 3. – С. 115 -142.
5. Круглова Н.В. Виртуальность и реальность толерантности // Виртуальное пространство культуры. Материалы научной конференции 11-13 апреля 2000 г. – СПб.: Санкт-Петербургское философское общество, 2000. – С. 18-21.
6. Ксенофонт. Воспоминания о Сократе. – М.: Мысль, 1993. – 380 с.
7. Локк Дж. Опыт о веротерпимости. Сочинение в 3 т. Том 3 / Ред. и сост. авт. примеч. А. Л. Субботин. – М.: Мысль, 1988.- 668 с.
8. Милль Дж. О свободе // Наука и жизнь. – 1993. - №11. – С. 10–15.
9. Монтень М. Избранное. – М.: Советская Россия, 1988. – 416 с.
10. Сенека Л.А. Нравственные письма к Луцилию. – Кемерово: Кемеровское книжное издательство, 1986. – 464 с.
11. Тертуллиан К.С.Ф. Избранные сочинения / Пер. с лат. и сост. А.А.Столярова. – М.: Прогресс, 1994. – 448 с.
12. Уолцер М. О терпимости. Лекции по этике, политике и экономике. Перевод с англ. Яз. И. Мюртер. – М.: Дом интеллектуальной книги, 2000. – 160с.
13. Философы Греции. Основы основ: логика, физика, этика / Сост. В.Шкода. – М.: Эксмо-Пресс, 1999. – 1056 с.

Волощук Юлія Іванівна,

*аспірантка кафедри політичних наук
НПУ ім. М.П.Драгоманова*

УДК 322(498):261.7

РЕЛІГІЙНА ПОЛІТИКА РУМУНІЙ ПО ВІДНОШЕННЮ ДО УКРАЇНСЬКОЇ МЕНШИНИ (1918-2000-НІ РР.)

У статті на основі аналізу суспільного становища православної та греко-католицької церков розкривається їх роль у консолідації національної меншини, формуванні національної свідомості українців. Досліджено позицію держави щодо підтримки панівної церкви і використання її у боротьбі проти інших конфесій. Вказано проблеми перерозподілу церковного майна і позиції Румунії та України у їх вирішенні.

Ключові слова: релігійна політика, держава, православ'я, греко-католики, конфесія.

В статье на основе анализа общественного положения православной и греко-католической церквей раскрывается их роль в консолидации национального меньшинства, формировании национального самосознания украинцев. Исследовано позицию государства по поддержке господствующей церкви и использованию ее в борьбе против других конфессий. Указано проблемы перераспределения церковного имущества и позиции Румынии и Украины в их решении.

Ключевые слова: религиозная политика, государство, православие, греко-католики, конфессия.

The article is based on the analysis of social situation of the Orthodox and Greek Catholic churches reveal their role in the consolidation of national minorities, the formation of Ukrainian national consciousness. The position of the state in supporting the ruling church is investigated and it is used in struggle against other confessions. Specific problems of church property's redistribution and the position of Romania and Ukraine in their solution are depicted.

Keywords: religious politics, state, Orthodox, Greek Catholics, confession.

В період глобальних світових змін, бурхливого розвитку інтеграційних процесів на площину політичних і культурних аспектів розвитку постають і проблеми життєдіяльності національних меншин у світі. Особливої уваги потребують ті меншини, які волею долі, будучи автохтонним населенням відповідних територій, опинились у складі інших держав. Однією з них є українська національна меншина Румунії. Автор статті, з великої низки проблем, що на сьогоднішній день, постають перед її самозбереженням і розвитком, вважає за доцільне виокремити її релігійне життя.

Дослідження проблематики, пов'язаної з релігією української меншини в Румунії пов'язане, зокрема з працями Куреляка В. [4,5], Ріцко Віргілій [9] та Марциновського А. [7]. Названими авторами здійснено ґрунтовий аналіз актуальних проблем, пов'язаних із релігійним життям меншини та розкрили державну політику Румунії в цій сфері.

Сленський В.[3] та Рот А. [10] аналізували, не тільки в цілому релігійне життя, але акцентували увагу на суспільно-політичному становищі церкви в Румунії. Багато матеріалу щодо релігії української меншини в Румунії містять періодичні видання Союзу українців Румунії "Вільне слово" [11], "Український вісник"[12] та "Наш голос"[8]. Завжди є рубрика "Голос церкви", яку ведуть Генеральні вікарії Православного та Греко-католицького Вікаріатів. Однак суспільно-політична значимість релігії в житті української меншини в Румунії є ще не достатньо досліджена.

Метою даної статті є на основі аналізу розвитку державно-релігійних і міжконфесійних відносин показати роль православної та греко-католицької церков у національному та суспільно-політичному збереженні української меншини в Румунії.

Упродовж багатьох століть українські поселення в Румунії перебувала під чужоземним впливом. З боку Австро-Угорщини, зокрема, проводилася мадяризація українців та представників інших національностей, які проживали на цій території. Асиміляційний процес впроваджувався у життя насильницьким способом. Українське населення мало обмежені права, зокрема це торкалося і його культурно-релігійного життя.

Тому однією із основних інституцій українського національно-культурного відродження була і по сьогодні є українська православна та греко-католицька церкви.

Після розпаду в 1918 р. Австро-Угорської імперії і переділу її земель Румунське королівство, приєднавши Буковину, Бессарабію, Трансільванію (Семігороддя), Банат і південну Добруджу, перетворилося на державу з великою територією (295 049 км²), поліетнічним і поліконфесійним складом населення. Більшість складали представники румунського етносу, які проживали серед значного числа угорців, німців, євреїв, ромів. Згідно з переписом 1930 р. 72,6% підданих румунської монархії складали православні, 7,9% – греко-католики, 6,8% – римо-католики, 3,9% – реформати, 2,2% – лютерани, 0,4% – унітаристи, 0,3% – старообрядці-липовани, 0,3% – баптисти, 4,2% – іудеї, 1% – мусульмани

[10, с. 9]. В країні з'явилась значна група румун-уніатів і достатньо сильна греко-католицька церква, яка порушила традиційну для Румунії монополію православ'я. Отже, за нових умов поставала проблема консолідації нації, від чого залежала подальша витривалість держави. В одне з найважливіших середовищ суспільного життя, де вирішувалося це завдання, перетворилась сфера державно-релігійних і міжконфесійних відносин.

Щоб дати правильні оцінку цим відносинам на сучасному етапі, варто проаналізувати шлях, пройдений кожною із провідних церков разом із змінами політичної системи держави Румунії.

Румунська православна церква.

Православна церква не мала єдиної ієрархії, а була поділена на 4 автономні відгалуження. До них належали автокефальна митрополія Бухареста із статусом Румунського екзархату, автономна митрополія в Германштадті в Семигороді, митрополія Буковини і єпархія, що діяла в Бессарабії, як частина Російської православної церкви. Постановня Румунії в нових територіальних межах дало поштовх до пошуку шляхів об'єднання цих православних структур. Цей процес, долаючи труднощі, відбувався за кілька етапів: перший – це об'єднавчий Бухарестський синод православних церков (1918р.) з усіх регіонів нової Румунії, в тому числі Трансільванії і Буковини; другий – проголошення митрополита Бухареста Мирона Крістя главою румунського православ'я; наступний – ухвалення з'їздом делегатів від усіх православних структур країни (1920р.) проект статуту Румунської православної церкви [11, с.9].

Конституція, прийнята 23 березня 1923 р. визнала православ'я національною релігією Румунії. Універсал міністерства релігійних сповідань, передбачав створення патріархату Румунської православної церкви. Після того, що зробили з православ'ям більшовики в СРСР, Румунія стала країною, де залишалось найбільше прихильників цієї гілки християнства [11, с.9].

Остаточо затвердивши статут Румунської православної церкви, Святіший синод підняв статус Унгро-Волоської православної митрополії з садибою в Бухаресті до рангу патріархату. Патріархат, який складався з 5 митрополій, визнавав своє підпорядкування державі. В свою чергу, світська влада гарантувала викладання релігії в школі, надання душпастирської опіки в армії та медичних закладах. Держава допомогла церкві налагодити систему підготовки кадрів священнослужителів, для чого було відкрито кілька духовних семінарій і теологічний факультет в Бухарестському університеті.

Новий статус Румунської православної церкви, затверджений Константинопольським патріархом, та визнання рішення румунського синоду канонічним, дало змогу провести Інtronізацію першого патріарха Румунської православної церкви – Мирона Крістя.

Спільне функціонування світської і церковної влади надалі стало настільки органічним, що патріарх Мирон деякий час навіть займав посаду прем'єр-міністра Румунії (1 лютого 1938 р. – 6 березня 1939 р.) [11, с.10].

Після II Світової війни Румунській православній церкві, як і всьому народу, довелося пожинати результати військово-політичного альянсу Румунії з гітлерівською Німеччиною, що призвів до участі румунської армії в бойових діях і окупації півдня України і Молдавії. З приходом Червоної армії в Румунію, в Москві визрів план підпорядкування румунського православ'я щойно відродженому за велінням Кремля Московському патріархатові. З цією метою у Бухаресті побувала делегація ієрархів Російської православної церкви, до Москви було запрошено патріарха Никодима, невдовзі московський патріарх Алексій наніс візити практично до всіх румунських єпархій [2, с. 433].

Греко-католицька церква.

Перші відомості про існування українців греко-католиків у Сереті датують з 1780 року, коли невелике число цих віруючих оселилося на місці з назвою Селеще. Проте, чимало українських родин були змадяризовані, хоч багато українських священників обстоювали свої релігійні обряди і чинили опір мадяризації. Саме завдяки їхнім старанням українці зберегли головні свої звичаї.

В розширених межах Румунської держави (1920р.) опинилася унійна митрополія Фарагаш (Алба Юлія) і 3 єпархії – Герла, Лугож і Орадя Маре. Із виникненням «Великої Румунії» греко-католицька церква ідентифікувала себе з новопосталою державою. Якщо раніше межі її діяльності поширювалися лише на Трансільванію, то за нових умов вона прагнула поєднати в своїй ідентичності не лише регіональні, але й загальнонаціональні парадигми, висуваючи на передній план інтегральність процесу націотворення [6, с. 222-232].

Конституція 1923 р., окрім Православної церкви, визнавала державною релігією також Католицьку церкву східного обряду, а укладений з Апостольською Столицею конкордат (1927 р.) гарантував свободу діяльності різним обрядам Католицької церкви. Папа Пій XI своєю буллою *Solemnī conventione* здійснив реорганізацію унійної церкви в Трансільванії, створивши 2 нові її єпархії, водночас юрисдикцію митрополита поширивши на всю країну. Надалі ця церква мала близько 2560 храмів, 563 000 віруючих, яких обслуговували понад 1800 священників. Діяльність церкви не обмежувалась суто релігійними справами, а її вплив поширювався далеко за межі парафій. В її розпорядженні перебували 34 школи, де здобували освіту 6 тисяч учнів. В католицькій акції брали участь близько 8 тисяч дорослих. Виходило 20 греко-католицьких періодичних видань, загальний наклад яких становив 250 тисяч екземплярів [9, с.25].

Перехід влади до комуністів спричинився до руйнування Католицької церкви східного обряду. Відбулись масові арешти її священників, накладено заборону на друкування і поширення католицької періодики. Це були перші ознаки рішення світської влади про ліквідацію цієї конфесії.

Згодом до боротьби з уніатами було підключено Румунську православну церкву. Коли влада стала змушувати греко-католиків відмовитися від підпорядкування папі Римському, то цю вимогу повністю підтримав православний патріарх Юстиніан, який оголосив про повернення румунських греко-католиків в лоно православ'я.

Влада визначила для священнослужителів віковий ценз душпастирської діяльності, примушуючи парафіяльних священників і дяків виходити на пенсію після досягнення сімдесятирічного, а єпископів і ігуменів – шістдесятирічного віку. На виконання цього урядового розпорядження, попри протест патріарха Никодима, значну частину священників й ієрархів було позбавлено можливості виконувати свої функції.

Конституція 1948 р. гарантувала – по аналогії зі сталінською моделлю державно-релігійних відносин – «свободу сумління і віросповідання». Так само, як і в Радянському Союзі, проголошувався принцип відокремлення школи від церкви. Запроваджувалося виключне право держави на діяльність в галузі освіти і виховання дітей і молоді. Заборонялося також функціонування клерикальних політичних партій [3, с. 66].

Новий основний закон вже не містив традиційного для Румунії положення про визнання православ'я національною релігією. Проте на цьому схожість румунської і радянської моделей державно-релігійної політики вичерпувалася. В Румунській Народній Республіці не передбачалося відокремлення церкви від держави. Натомість церква цілковито підпорядковувалася державі, яка залишала за собою право втручатися у будь-які сфери духовного життя своїх громадян. Так, згідно з вказівками світської влади організаційну побудову церкви було пристосовано до адміністративно-територіального поділу країни, право керівництва церковними структурами надавалося лише громадянам Румунії. Щойно висвячені єпископи повинні були пройти процедуру затвердження парламентом республіки. Держава також зобов'язувала церкву молитися за найвищих своїх достойників. 14 лютого 1949 р. парламент затвердив статут Румунської православної церкви, згідно з яким її діяльність підпорядковувалась Міністерству релігійних сповідань, а також видав указ про започаткування Українського Православного Вікаріату з центром в м. Сігету Мармаціей у складі Румунської православної церкви [8, с.25].

Після приходу до влади Чаушеску (1965р.) забороняється друк релігійної преси здійснюються заходи по повному витісненню церкви з освітньої галузі. Школи, які належали

релігійним інституціям, було передано у відання держави, духовні семінарії закрито, у світських школах скасовано викладання Закону Божого. Подібним чином здійснювалася секуляризація медичної галузі. В католицькій церкві було відібрано всі лікарні, які перейшли у власність держави.

Слідом за конфіскацією церковного майна і витісненням релігійних інституцій з різних сфер публічної діяльності держава стала вживати репресивні заходи щодо служителів церкви. Було заарештовано і відправлено до виправно-трудовах таборів сотні священників, ченців і черниць.

В Трансільванії насильно було ліквідовано Румунську католицьку церкву. Водночас держава докладала зусиль, намагаючись організувати підконтрольне світській владі штучне релігійне утворення – «національну церкву», яка всупереч засадам католицизму, не залежала б від Риму і не підтримувала б з ним ніяких зв'язків. Священників, які залишалися на волі, влада примушувала складати присягу на вірність атеїстичній державі. Водночас їм суворо заборонялось підтримувати будь-які контакти з Ватиканом.

Лише після грудневої революції 1989 р. в Румунії було відновлено Греко-католицький та Український Православний Вікаріати. Їх діяльність спрямована на збереження української мови, релігійних традицій, обрядів. Значна кількість парафій на Буковині, Добруджі та парафія с. Тіса повіту Марамуреш не належать до Українського Православного Вікаріату, тому, що Міністерство культів та деякі священники протистоять возз'єднанню.

Носіями українського національно-культурного відродження є українська православна та греко-католицька церкви. Інші релігійні громади не вживають у богослужіннях української мови (проводять їх румунською мовою).

У межах усієї української етнічної території регіону простежуються незначні відмінності щодо релігійного складу порівняно з повітом Марамуреш. Усе населення на 1 січня 1992 р. налічувало 38403 особи, з яких 31311 осіб (81,5%) - православні, 3274 особи (8,5%) - п'ятидесятники, 1029 осіб (2,7%) - римо-католики, 718 осіб (1,9%) - адвентисти, 527 осіб (1,4%) - греко-католики. В усіх українських селах основною вірою є православна, в окремих населених пунктах, наприклад, у селі Бістра, частка православних християн перевищує 90% [5, с.107].

Про релігійний склад населення деяких сіл Мараморощини (в % відношенні) свідчать дані наведені в таблиці 1.

Таблиця 1

Релігійний склад населення деяких сіл Мараморощини (в % відношенні)

Назва села	Православні	Греко-католики	Римо-католики	Аден-тисти	П'ятиде-сятники	Інші
Репедя	66.3	---	---	3.8	29.2	0.7
Русково	86.2	---	---	1.9	11.0	0.9
Красна Вішеулуй	96.0	---	---	3.5	---	0.5
Валя Вішеулуй	94.7 +1.3 старого стилю	---	---	-- -	---	4(переважно СвіткиСгови)
Коштуй	27.6	22.5	45.5	---	---	4.4
Рона де Сус	72.5	5.5	8.1	-- -	---	13.9
Бочкою Маре	83.7	2.7	8.5	---	---	5.1
Кричунешті	93.4	3.1	1.2	---	---	2.3

Національний склад та релігійна свідомість населення між собою тісно пов'язані. Наприклад, для сіл, де проживають угорці, характерною є значна частка римо-католиків та реформаторів.

На сучасному етапі правильне розуміння релігії - дуже важливий чинник духовного життя суспільства. Кожна конфесія має право на самовизначення та прояв найвищих етичних норм. Серед українців Мараморощини останніми роками простежуються значні зміни у

релігійній структурі. Зокрема, православні повертаються до греко-католицької церкви (с.Коштуй, Кричунешті), і переходять до п'ятидесятників (комуни Поієніле де суб Мунте, Репедя, Рускова), Свідків Єгови та інших конфесій [5, с.138].

Найбільшим гарантом українського культурного відродження є збереження української православної та греко-католицької церков, оскільки усі українські церкви правлять Службу Божу українською та старослов'янською мовами. Перспективи української православної церкви тісно пов'язані з потребою запроваджувати у життя віруючих українську мову, обряди, формувати національну свідомість та створювати з цією метою при церквах недільні школи. Велике значення має також створення української єпархії для об'єднання всіх українських церков Мараморощини, Буковини, Банату та Добруджі під опікою українського єпископату.

Православний Вікаріат підлягає безпосередньо Патріархові Румунської Православної Церкви. Духовенство може офіційно контактувати лише з УПЦ (Московського Патріархату), хоча за настроями є значно ближчим до УПЦ КП та УАПЦ, у навчальних закладах яких здобули освіту багато молодих місцевих священиків. Не виключається можливість входження у майбутньому до складу Православної Церкви в Україні, однак лише за умови її єдності і канонічності та паритетного перепідпорядкування румунських православних парафій в Україні Патріарху у Бухаресті [4, с.82-83].

Перебуваючи в Румунії, за дорученням Конгрегації Східних Церков владика Діонізій Ляхович проаналізував стан розбудови української греко-католицької церкви. Він відмітив, що служителі церкви не повинні сидіти, склавши руки, а діяти і це приведе до доброго успіху. В Румунії українці мають право на своє існування, мову, культуру. «Я думаю, що тим більше це визнано й Європейський Союзом. А ця відмінність даної культури є саме за збагачення даної держави, адже те що українці будуть мати свою культуру, чи мадяри, мчи німці, чи будь-який інший народ це не є припинення даної культури, її збагаченням, і те, що Блаженніший бажає, щоб не було ототожнення, ідентифікації, асиміляції. Але з іншого боку, щоб наші люди могли себе інтегрувати в політичне, громадське життя даної держави. Отже, інтеграція без асиміляції, без такого, що втрачаємо нашу ідентичність», – відзначив владика Діонізій Ляхович [8].

Оцінюючи роль вікаріатів у розбудові православної та греко – католицької церков, колишній голова СУР Степан Ткачук з особистим піднесенням відмічав роль їхньої діяльності для українців: " Наші рідні церкви православні та греко – католицькі, їхні вікаріати та вікарії Іван Піцура та Іван Волощук, наші священики та наші віруючі зберігають, як зіницю ока, наші національні віри та безнастанно розповсюджують серед нашого населення християнську віру в Бога та Його Сина Ісуса Христа"[12].

Стосунки між вірними обох українських конфесій нині на загал непогані, хоча між священиками досить натягнуті. Найбільше отруює стосунки обох громад питання майна: у Румунії, на відміну від України, власником храмів є Церкви, а не окремі громади. Отож, згідно із законом, Греко-Католицькій Церкві повинні бути повернуті храми, якими нині користуються православні громади. Однак, до останніх належать більшість нащадків давніх будівничих цих храмів, тож ті відмовляються виконувати розпорядження судів. Гострота проблеми частково вирішується спорудженням громадами обох конфесій нових храмів; на 2003 р. було зведено три православні і два греко-католицькі, ще по два храми будувалися.

Велику увагу щодо релігійного життя української меншини приділяє Союз українців Румунії, клопочеться про повернення українцям Румунії церков, які під час комуністичного режиму були силоміць прилучені до Румунського патріархату, які є не лише духовним, а й історичним скарбом українців, а також надає фінансову допомогу у будівництві та реконструкції храмів.

З церквою тісно пов'язане й національне самоусвідомлення місцевих українців. У Мараморощині більшість з них зберігають в побуті українську мову, румунізуються переважно прихильники протестантизму, оскільки їх відправи йдуть румунською.[7] Натомість, на Південній Буковині, українська меншина якої офіційно налічує понад 9 тис. осіб, у православних церквах в українських селах, за винятком кількох, повсюдно

вживається румунська мова. Більш того, відомі факти усунення звідти свідомих та діяльних українських священиків та заміни їх румунськими. Ще сильнішої асиміляції віддавна зазнають українці Подунав'я. Однак, результати останніх домовленостей між Президентами обох держав дозволяють сподіватися покращення становища української меншини. На загал, національний та релігійний аспекти життя української меншини нероздільно пов'язані: брат колишнього греко-католицького вікарія очолює український ліцей ім. Т. Шевченка у Сігеті, а обидва нинішні вікарії - православний та греко-католицький є серед заступників голови Союзу українців Румунії.

Отже, важливою проблемою у сфері релігійного життя є пошук взаєморозуміння між різними конфесіями в українських селах, застереження національного розколу між українцями, що завдало б непоправної шкоди справі згуртування української діаспори.

Ми бачимо, що питання релігії для української меншини Румунії на сьогоднішній день є непроста. Воно потребує вирішення ряду організаційних та правових проблем, що можуть зробити тільки керівники як Румунії, так і України. Останній візит Президента України В. Ющенка до Румунії, що був виключно успішним, дає підстави вірити у покращення взаємовідносин українських релігійних організацій з національною меншиною Румунії, в особливій увазі до релігійних проблем на державному рівні [1, с.4].

Література:

1. Віктор Ющенко "Візит до Румунії виключно успішний". // Урядовий кур'єр . – 2007. – 2 листопада. – С.4.
2. Волокитна Т., Мурашко Г., Носкова А. Москва и Восточная Европа. Власть и церковь в период общественных трансформаций 40–х – 50–х годов XX века. – Москва, 2008. – С. 433.
3. Єленський В. Релігія після комунізму. Релігійно–соціальні зміни в процесі трансформації центрально– і східноєвропейських суспільств: фокус на Україні. – К., 2002. – С. 66.
4. Куреляк В. Територіальні відмінності у релігійній структурі населення українських сіл Мараморощини. // Вісник Львів. ун-ту. Сер. геогр. – 1998. – Вип.22. – С. 82-83.
5. Куреляк В. Українці Румунської Мараморощини : Монографія. – Львів, 2001. – с. 156.
6. Манер Г.–К. Греко–католицька церква в Семигороді (Румунія) у період між двома світовими війнами. Між національними претензіями і поліконфесійною реальністю. // Ковчег. – 2003. – №4. – С.222–232.
7. Марциновський А. Чи легко бути українцем в Румунії ? // Голос України. –2002. –13 листопада.
8. Українці в Румунії мають право на своє існування, мову, культуру [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.ugcc.org.ua/>
9. Ріцко Віргілій. Духовне життя українців Доброджі XIX ст. // Наш голос. – 2003. –№ 103 (січень). - С. 25.
10. Рот А. Релігія в Румунії: посттоталітарний ландшафт // Людина і світ. – 1999. – №7. – С.9.
11. Румунська православна церква. // Вільне слово. – 2003. – №2. – С. 9-11
12. Ткачук С. Наші Вікаріати // Український вісник. –2003. –№ 15-16 (жовтень).

Вяльцева Юлія Сергіївна,
студентка філософського факультету
КНУ ім. Тараса Шевченка

УДК 300-399-32

ПРОБЛЕМИ ІНТЕГРАЦІЇ МУСУЛЬМАН КРИМУ В УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО

Ислам не є релігією, традиційною для України. Разом з тим іслам існує на теренах сучасної України декілька сотен років і має тут свою досить довгу історію.

Нині відроджується релігійне життя мусульман України. За умов забезпеченої Українською державою небаченої досі релігійної свободи мусульмани здобули можливості сповідувати свою релігію, задовольняти свої релігійні потреби, здійснювати ісламські обряди, відроджувати мусульманські святині та місця для молінь. Але так легко і безперешкодно не можуть існувати мусульмани Криму в нашому суспільстві, і хочуть вони того, чи ні, та перед ними постає серйозний вибір інтеграції або автономізації. Що ж з цього вийде?

Ключові слова: інтеграція, ідентичність, єдиновірці, дискримінація, громада мусульман, єдність, співпраця, відродження, релігійні погляди, відчуженість.

Ислам не является религией, традиционной для Украины. Вместе с тем ислам существует на поприщах современной Украины нескольких сотен лет и имеет здесь свою достаточно длинную историю.

В настоящее время возрождается религиозная жизнь мусульман Украины. При условиях обеспеченной Украинским государством невиданной до сих пор религиозной свободы мусульмане получили возможность исповедовать свою религию, удовлетворять свою религиозную потребность, осуществлять исламские обряды, возрождать мусульманскую святыню и места для молитв. Но как бы там ни было, так легко и беспрепятственно не могут существовать мусульмане Крыма в нашем обществе, и хотят они того, или нет, перед ними появляется серьезный выбор интеграции или автономизации своей этнической группы. Что же в дальнейшем из этого выйдет?

Ключевые слова: интеграция, идентичность, единоверцы, дискриминация, общество мусульман, единство, сотрудничество, возрождение, религиозные взгляды, отчужденность.

Islam is not traditional religion for Ukraine. At the same time an islam exists on the walks of life of modern Ukraine a few hundred years and has the long enough history here.

Presently religious life of moslems are regenerates in Ukraine. At the terms of well-to-do moslems got all possibilities to hear the confession the religion the Ukrainian state of extraordinary until now religious freedom, without difficulty to satisfy the religious necessities, carry out islam ceremonies, revive moslem sacred objects and places for beg. But all of it interlaces with influence of Ukrainian power, with the ungrant of complete rights for freedom the moslems of Crimea. Then is there what exit from it?

Key words: integration, identity, co-religionists, discrimination, society of moslems, noninteraction, unity, collaboration, religious looks, estrangement.

Громада мусульман Автономної Республіки Крим продовжує динамічно розвиватися. Однак цілеспрямоване, системне вивчення цієї специфічно-конфесійної групи населення в масштабах усієї країни практично не проводилося, що зумовлено надзвичайною складністю дослідження такого об'єкту, а також відсутністю будь-якої державної підтримки ісламознавства як напряду наукової діяльності. Внаслідок цього конкретні соціальні параметри побутування мусульман в українському суспільстві протягом останніх років залишалися практично невідомими. Більш того – невідомою є точна кількість мусульман в країні. Складними, як і раніше, залишаються проблеми пошуку і вибору українськими

мусульманами моделі свого життя в українському суспільстві, збереження своєї релігійної і культурної ідентичності в іншорелігійному середовищі.

Що стосовно демократизації в Україні і правових проблем життя мусульман в країні, то сьогодні мусульмани нашої держави визнають величезне значення тих позитивних зрушень, які відбулися у ній від 1991 р. Вони відзначають, що в незалежній Україні докорінно змінилися політична, економічна та ідеологічна системи. Країна заявила про себе у світі як незалежна, відносно демократична держава, яка встановлює повноцінні відносини з сусідами, але найбільшу увагу мусульмани звертають на досягнення нашої країни у запровадженні релігійних свобод і свободи совісті, що особливо сприятливо позначилося на них, прибічниках ісламу. Позитивні зміни в Україні вони вбачають і в тому, що стало можливим спорудження мечетей, з'явилися недільні школи, зросла кількість мусульман, виникли громадські організації єдиновірців, утвердилася справжня свобода віровизнання, почалося вільне поширення ісламу, стала доступною ісламська література, поступово відбувається відродження ісламу серед народів, що його традиційно сповідували, виходять мусульманські газети, книги, з'явилися ісламські духовні і культурні центри, віруючим повертають відібрані раніше мечеті, зростає інтерес до ісламу у немусульман. Але в той же час, при вирішенні питання про побудову мечеті, відзначилися труднощі з виділенням ділянок у містах для спорудження. Мусульмани помічають, що місцеві органи влади сприяють будівництву лише православних храмів, не стримують прагнення православних християн встановлювати свої символи у безпосередній близькості до мусульманських кладовищ і мечетей. Зазначається, що ісламським організаціям дуже важко одержати ефірний час на державних радіо- і телеканалах, існують випадки прямого або опосередкованого тиску окремих державних установ на ісламські державні організації, їх лідерів та працівників. Даються взнаки неврегульовані питання щодо організації п'ятничної молитви та дозволеного для мусульман харчування в армії та місцях позбавлення волі, надання перерв під час роботи для проведення п'ятиразової молитви.

Іншою проблемою виступає дискримінація, упереджене, несправедливе ставлення з боку офіційних осіб і владних органів в Україні по причині приналежності до іншої релігійної віри. Надмірну спеціальну увагу до частини мусульман-іноземців з боку працівників силових структур, нерозв'язану проблему представництва у виборчих органах кримських татар, недосконалість закону „Про свободу совісті та релігійні організації”, складність доступу духовних осіб ісламу до мусульман, які перебувають в ув'язненні, скрутне становище мусульманських дітей, до якого вони потрапляють у разі запровадження предметів з християнського виховання у школах, труднощі з організацією загальноосвітньої школи для дітей з мусульманських родин, прояви расової дискримінації у побуті та в контактах з окремими представниками міліції, відсутність державної підтримки у будівництві мечетей так, як це відбувається зі спорудженням православних храмів. Таким чином, перед мусульманами постає питання вибору, чи наполягати і відстоювати у влади того, щоб діти у школі навчалися основам ісламу, якщо діти з християнських родин вивчатимуть в якійсь формі свою релігію, або ж змиритися з тим фактом, що для мусульманської общини це неможливо.[1, с.275]

Поруч з необхідністю розв'язання означених вище проблем, віруючі визнають наявність конфесійних резервів у справі поширення ісламу в Україні, дехто відзначає важливість для цього спорудження мечетей та ісламських культурних центрів, набуття знань про іслам через різні засоби масової інформації, об'єднання існуючих духовних центрів і створення загальноукраїнського муфтіята, необхідність матеріальної підтримки віруючих, проведення масових культурних заходів, вільний друк релігійних видань для українців українською мовою. Називають також в цьому ряду обов'язкову для муфтіїв умову – громадянство України, більш чітке прагнення мусульман країни до єдності, необхідність більш серйозної співпраці міжнародних ісламських організацій з місцевими мусульманами, до того ж організації не тільки з арабських країн; таким чином мусульмани Криму зможуть

організовано створити свою общину, центр для розвитку своєї нації і тим самим підтримувати дружні та ділові зв'язки з людьми християнської віри.

З поширенням ісламу українські мусульмани пов'язують свої уявлення про шляхи вдосконалення суспільства, про покращення життя у нашій країні. Віруючі переконані, що релігія ісламу підвищує духовність і моральність людей. Іслам робить людей соціально активними, і виступає основою для відродження національної самобутності кримських татар; є елементом політичного життя нашого суспільства, а свобода релігійного життя мусульман виступає передумовою для подальшої демократизації нашого народу. Помітну роль мусульмани відіграють лише у Криму, вони непомітні в Україні в цілому, але учасники мусульманських общин моляться перед Аллахом, щоб він допоміг у цьому віруючим у нього.

Що стосовно адаптації мусульман до українського суспільства, то вона проявляється зокрема у виході ісламу за межі домашнього помешкання і мечеті, що, як на мене, є позитивним для ісламістів. Також вони також бажали б, щоб їхні діти одержували середню загальну освіту у спеціальній ісламській школі, окремі визнають виправдовувальні мотиви при відмові дівчини від хіджабу, вважають, що в Україні його важко носити через осуд і непорозуміння серед колег по роботі чи навчанню.

Державна політика України щодо ісламу, де мова йде про Раду представників духовних управлінь і центрів мусульман України при Державному комітеті у справах національностей і релігій: сьогодні важливо організувати дієву роботу цієї Ради, особливо у налагодженні активної участі представників мусульманських організацій у доопрацюванні таких вкрай важливих законопроектів, як «Про свободу совісті і релігійні організації», концепція державно-конфесіональних відносин в Україні, про повернення культових споруд релігійним організаціям. Важливо бачити перспективу перетворення української умми у складову частину загальноєвропейської умми, необхідно також доопрацювати, відповідно до європейських вимог і стандартів, політико-правові основи такої політики.

Що стосовно освітньої сторони поставленої проблеми, то розробка і прийняття довгострокової програми розвитку ісламської освіти і культурно-освітніх центрів дозволить якісно покращити наявні сьогодні дуже гострі проблеми нестачі підготовлених імамів, налагодження випуску сучасних і кваліфікованих учбово-методичних матеріалів, підручників. Важливі завдання стоять перед українською наукою, яка має на рівні сучасних вимог і рівні розвитку світового ісламу глибше досліджувати багато загальних проблем його розвитку в сучасному світі, його роль у подоланні наслідків глобальної фінансово-економічної кризи, формування нової моделі розвитку людства, що відповідає потребам ХХІ століття. У цьому плані потрібно якісно поліпшити роботу Всеукраїнської громадської організації «Український центр ісламознавства», перетворити її на справжній загальноукраїнський координаційний центр вивчення найважливіших проблем розвитку української і світової мусульманської умми, генерування дієвих ініціатив щодо розвитку і збагачення міжрелігійного і міжцивілізаційного діалогу, активного використання і впровадження досягнень мусульманської цивілізації в економічне, соціально-політичне і духовне життя країни. Центр і його активісти повинні задати тон розробці ряду найважливіших проблем, таких, як формування європейської моделі політики відносно ісламу в Україні, державна стратегія вирішення кримськотатарського питання у сучасних українських реаліях, практичне використання механізмів ісламського банкінгу й ісламських фінансових інститутів в Україні та ряду інших.[2, с.27] Або ж кинути все це на самотік і спостерігати занепад і етнічної меншини, і релігії, і культурних надбань, і того всього, що властиво кожному етносу, безпосередньо, кримським татарам.

Серед головних «донорів-помічників» у вирішенні будь-яких питань, що постають перед громадою мусульман Криму, є Туреччина. Головними напрямками її впливу на ситуацію в АРК є підтримка діяльності релігійних організацій кримських татар, відновлення мечетей, налагодження економічних зв'язків. За фінансової допомоги Туреччини побудовано близько 1200 будинків для кримських татар, автомобільні шляхи, розвивається соціальна інфраструктура місць компактного проживання кримськотатарського народу[3, с.175].

В 1991р. було створене Духовне управління мусульман Криму (ДУМК), встановлені перші контакти з ісламськими центрами, окремими організаціями та партіями Туреччини. У вересні того ж року, під час перебування групи турецьких громадських діячів в АРК, М.Джемільєв та голова «Товариства турецької інтелігенції» Н.Ялчинташ заклали символічний камінь у фундамент мечеті Кебир-Джами в м.Сімферополі. Релігійний Фонд імені Х.Акшемсетдина зобов'язався побудувати релігійний центр у М.Бахчисараї. Загалом, за допомогою Туреччини було побудовано 12 мечетей у Криму. Здійснюється спеціальна програма підготовки молоді АРК у турецьких релігійних закладах: у 1999р. на річні курси з вивчення Корану було направлено 10 юнаків і 12 дівчат. У 2000р. в Туреччині навчалися 122, а в 2005р. 158 студентів з АРК. Активно розвивається діяльність представників Міністерства у справах релігії Туреччини. Так, після II Курултаю до складу Муфтіяту був обраний громадянин Туреччини, якій має вищу релігійну освіту[3, с.49].

В 1993 р. були встановлені тісні контакти з партією Благоденства Турецької Республіки та її головою. Активну роботу в Криму проводять Міністерство у справах релігії, Міністерство народної освіти, Релігійний фонд Туреччини. [3, с.118]. Отже, Туреччина поглиблює економічні та культурні зв'язки з АРК. І найбільш активно є співпраця в релігійній сфері.

А от російська присутність в АРК поступово переходить із політичної в економічну площину. Важливим фактором впливу на ситуацію в АРК залишається присутність Чорноморського флоту РФ на території України. Головним торговим партнером АРК є Росія, на яку припадає третина загального обсягу зовнішнього товарообігу Криму. Росія є також головним іноземним інвестором АРК. Загалом, економічна присутність Росії в АРК є досить відчутною і справляє помітний вплив на ситуацію в автономії. Розвиток економічних відносин Криму і Росії сприяє створенню в автономії нових робочих місць, розвитку туристичного бізнесу, загалом - поглибленню взаємовигідної співпраці між Україною та Росією.

Переважна частина мовлення кримських телерадіоорганізацій (75-80% ефірного часу) здійснюється російською мовою. Севастопольська регіональна ТРК транслює російські авторські програми, державна ТРК «Крим» - блок новин російського каналу РТР. Частина російських програм передається кабельними мережами, що охоплюють біля 55 тис. абонентів.[2, с.90]

На 2006р. для передплати в Україні, в т.ч. в Криму, було запропоновано 2095 найменувань газет і журналів Росії і лише 946 - України. Загальноукраїнський щоденний тираж газет «Аргументи и Факти. Украина», «Комсомольская правда. Украина», «Труд. Украина», «Известия. Украина» перевищує 850 тис. примірників. Ці газети зареєстровані в Україні, але публікують переважно матеріали базових (російських) видань. На книжковому ринку АРК, як і загалом в Україні, провідні позиції посідають російські видання. Отже, ми бачимо, як яскраво зберігається висока присутність Росії в інформаційній, культурній і гуманітарній сферах АРК. З одного боку, це сприяє задоволенню культурних потреб кримчан, поглибленню взаємин між Україною і Росією; з іншого - створює можливості для цілеспрямованого впливу на населення автономії з боку РФ, в першу чергу для України і Криму, як українського, в цілому.

Таким чином, на перший план вийшли проблеми якісного покращення життя і діяльності мусульманської, а також підвищення ефективності використання її потенціалу у розвитку економіки, науки і культури, подолання наслідків глобальної фінансово-економічної кризи. Цей етап привів до відтворення інфраструктури мусульманського життя. В Україні діють кілька духовних управлінь і центрів. При цьому важливого значення набувають питання більш повного задоволення духовних потреб мусульман України, підвищення їхнього внеску у зміцнення міжнародних позицій країни, обґрунтування якісно нової моделі розвитку України, адекватної сучасним реаліям. Рішення цих та інших проблем вимагає, насамперед, формування і затвердження державної стратегії подальшого розвитку мусульманського відродження у контексті євроінтеграційних прагнень України. У цих

умовах особливе значення має консолідація в рамках мусульманської умми України, подолання розколів і роздробленості. У 2009 році мусульманами України були зроблені важливі кроки у вирішенні цих питань. Так у квітні минулого року при Державному комітеті у справах національностей і релігії була створена Рада представників духовних управлінь і духовних центрів мусульман України. Рада, до складу якої ввійшли ДУМ України «Умма», ДУМ Криму і Релігійне об'єднання незалежних мусульманських громад України «Київський муфтіят», що представляють більшість всіх мусульманських громад України. Тим самим, провідними управліннями і центрами українських мусульман був створений координуючий орган, що дозволяє якісно покращити як злагожденість діяльності мусульманських організацій, так і їх взаємодій з державними структурами України.

Політика Меджлісу і його керівництва спрямована на надання допомоги у розвитку традиційного ісламу у Криму, протидії поширенню на півострові діяльності екстремістських структур. Перший заступник голови Меджлісу кримськотатарського народу, Президент Всесвітнього конгресу кримських татар Чубаров неодноразово говорив про те, що керівництво Меджлісу турбують цілеспрямовані дії по зміцненню у Криму політичних організацій екстремістського толку, що прикриваються ісламом. Це, за його словами, «викликає у нас стурбування, оскільки такі організації намагаються поширювати у Криму невластиві традиційному ісламу цінності, зокрема, такі, які привносять недовіру і страх у поліетнічне і багаторелігійне кримське суспільство, заперечують можливість мирного співіснування людей різних культур і духовних цінностей» [4]. Що стосується ролі зовнішнього фактора у поширенні екстремістських течій, що прикриваються ісламом, Чубаров однозначно відзначає, що в появі подібних організацій Меджліс розглядає діяльність зовнішніх сил, які хочуть послабити єдність кримських татар. На думку Президента Всесвітнього конгресу кримських татар, радикальні організації можуть бути створені структурами Російської Федерації. У світлі сказаного, особливого значення набуває сьогодні кардинальне і системне підвищення уваги державних структур і громадських організацій до надання дієвої допомоги традиційному ісламу в Криму, зміцненню його матеріальної і кадрової бази й, звичайно ж, вирішення злободенних проблем кримських татар. Помітними стають спроби політичних сил Криму, які зазнають впливу російських політиків і політтехнологів, викликати ісламофобію серед російськомовного населення півострова, використавши ці настрої під час виборів Президента України. Усе це робить соціально актуальною проблему започаткування діалогу між мусульманами і християнами Криму. Така потреба постійно зростає, бо люди втомилися від взаємної відчуженості і не хочуть іншого вибору, крім надання переваги обговоренню аспектів зближення, налагодження діалогу шляхом аналізу його можливого змісту, визначення його оптимальних форм, труднощів та прихованих небезпек.

Складність полягає у тому, що навіть у наші дні, по суті, відсутній справжній інтерес до діалогу між мусульманською і християнською спільнотами, і він реально мало кому сьогодні потрібний. На заваді християнсько-мусульманському діалогові можуть стати також невизначена мета такого спілкування, відсутність навичок подібних контактів та зацікавлення керівників релігійних організацій та діючих можновладців, складні теологічні та історичні питання.

Таким чином, можна зробити висновок, що поступове, поетапне обговорення найскладніших проблем відкриє шлях до глибшого розуміння і обрання правильного вибору широкими верствами релігійних людей суті віри в єдиного Бога, поглядів обох конфесійних спільнот щодо Нього і пов'язаних з цим релігійних традицій. Маловірогідно, що мінятиметься у цій ситуації зміст обох релігій в їх догматичних засадах, та з плином часу може змінитися індивідуальне ставлення людини до релігій. Діалог не змінюватиме релігій, але він навчатиме його учасників нового відношення до оточуючих співгромадян, які мають інші погляди. Люди усвідомлюють, що нікуди один від одного їм не подітися – треба вчитися жити разом, а для цього потрібне не лише знайомство один з одним, пізнання іншої релігійної традиції, а необхідне проникнення вглиб соціальної реальності в контексті якої

живуть і діють усі члени суспільства, і тоді вже сформується досить важливе усвідомлення того, що іслам і християнство – це дійсно різні релігійні системи, але спільноти, що їх сповідують, життям нерозривно пов'язані. Україна цілком може стати країною, в якій буде започаткований ефективний діалог між мусульманським і західним, здебільшого християнським, світом. Мусульманська община зможе зробити впевненіші кроки до вірного вибору проживання на території України, а лідером у вирішенні цього питання і вибору: адаптації мусульманської громади і взаємодії з українським суспільством, чи автономізації, відчуженості, самотійності, розбрату сумісного проживання людей різних релігійних поглядів, але спільного минулого, сумісно пережитої історії, має стати Крим і сьогоднішня еліта правлячих гілок влади.

Оскільки Україна уникала, не стикалася з серйозними зіткненнями між мусульманами і християнами, то є всі засади для надії, що община мусульман нашої Батьківщини з часом буде зростати як під впливом демографічного фактора, так і за рахунок тих, хто самотійно прийшов до ісламу. Досвід стосунків мусульман України з державою, з усією українською спільнотою заслуговує високої оцінки і уважного вивчення зі сторони наукової спільноти.

Література:

1. Кирюшко М.І., Бойцова О.Є. «Іслам в Криму: релігійно-національна само ідентифікація кримськотатарського народу» Київ, 2005;
2. Кирюшко Н.И. «Мусульмане в украинском обществе: социологическое исследование» Киев, 2005;
3. Абдулхамедова И.И. «Мусульмане Крыма и их взаимоотношения с соседними странами» Симферополь, 2009;
4. Історіографія сучасного українського ісламознавства і становлення мусульманської спільноти в незалежній Україні//Культура народів Причорномор'я 2002, №2(28);
5. «Исламская идентичность в Украине» Киев, 2006;
6. Муратова Э.С. «Ислам в современном Крыму: индикаторы и проблемы процесса возрождения», Симферополь, 2008.

СОЦІАЛЬНА ПОЛІТИКА

Пантюхін Володимир Олександрович,
доктор філософії в галузі державного управління,
старший викладач кафедри адміністрування,
Східно-Український національний університет ім. В. Даля
(м. Луганськ)

УДК 33:346.232

**СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК РЕГІОНУ В УМОВАХ
РЕФОРМУВАННЯ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ**

Досліджено основні напрямки формування стратегії соціально-економічного розвитку регіону в умовах реформування органів місцевого самоврядування України. Визначено ключові ідеї зростання ділової активності в регіоні для забезпечення позитивних тенденцій його соціально-економічного розвитку.

Ключові слова: самоврядування, соціально-економічний розвиток регіону, реформування місцевого самоврядування, інструменти і технології самоврядування, адміністративна реформа.

Исследованы основные направления формирования стратегии социально-экономического развития региона в условиях реформирования органов местного самоуправления Украины. Определены ключевые идеи роста деловой активности в регионе для обеспечения позитивных тенденций его социально-экономического развития.

Ключевые слова: самоуправление, социально-экономическое развитие региона, реформирования местного самоуправления, инструменты и технологии самоуправления, административная реформа.

The author studies main directions of formation of the regional social-economic development strategy in conditions of reformation of the institutions of local government of Ukraine. Outlined are key ideas of the growth of economic activity in the region for providing positive trends of its social-economic development. The stress is made on the necessity of the efficient management for successful development of the region.

Key words: local government, regional social-economic development, reformation of the local government, instruments and technologies of local government, administrative reform.

Загальновідомо, що довгостроковий і стабільний успіх в територіальному розвитку можливо забезпечити завдяки новим інструментам і технологіям. В першу чергу мова йде про стратегічне планування. Його концепція виходить з того, що майбутнє тої чи іншої території не визначено, проте на нього можливо впливати за допомогою спланованих певним чином дій, мета яких полягає в досягненні нового стану території, який відповідає умовам сьогодення.

З підвищенням ролі регіонів у соціально-економічному житті України зростає відповідальність органів місцевого самоврядування за створення на певній території стабільних умов життя й господарювання. Перехід на ринкові відносини та адаптація до постіндустріальних умов обумовлюють необхідність нових підходів до розвитку регіональної економіки. Попередня модель управління пішла в минуле, а інститути нового державного управління і місцевого самоврядування, механізми їх функціонування й взаємодії ще тільки створюються. Саме тому існує нагальна потреба пошуку оптимальних управлінських моделей, заснованих на принципі партнерства держави та її регіонів.

Зазначимо, сьогодні, на жаль, неможливо говорити про ефективність державного управління. Характерними ознаками низької ефективності державного управління регіональним розвитком, на нашу думку, можна визначити наступні:

- Відсутність системного формування інституційного й законодавчого забезпечення розвитку регіонів України. Положення чинного законодавства щодо регіонального розвитку носять переважно декларативний характер.

- Надмірна політизація управлінських рішень. Практика захисту окремими посадовцями інтересів політичних сил, які вони представляють, порушує всі конституційні норми й демократичні принципи діяльності органів державної влади й місцевого самоврядування. В ряді випадків це призводить до недовіри населення щодо ефективності соціально-економічних реформ на регіональному рівні в наслідок корупційних і протиправних дій окремих представників місцевої влади.

- Існування практики «ручного управління» соціально-економічним розвитком регіонів. Перевищення окремими посадовими особами своїх повноважень, врешті-решт, призведе до суб'єктивізму при прийнятті рішень відносно перспектив розвитку регіонів.

- Наявність суперечностей відносно розподілу матеріальних і фінансових ресурсів між місцевими органами державної влади й органами місцевого самоврядування.

Отже, неефективність державного управління призводить до посилення соціально-економічної диференціації регіонів і поглибленню структурних диспропорцій їх економічного розвитку, що, в свою чергу, призводить до диспропорції в оплаті праці і, як наслідок, неможливості забезпечення єдиних національних стандартів високого рівня життя людей і становлення середнього класу. Крім всього вищезазначеного, суттєвий вплив має недосконалість механізмів фінансово-бюджетного стимулювання розвитку регіонів. Підтримка «регіонів-аутсайдерів» виключно шляхом бюджетних дотацій неефективна, що знижує мотивацію регіонів до саморозвитку за рахунок використання власних ресурсів.

Неефективність державного управління призводить до посилення експортної складової виробництва промислових регіонів, що є прямою залежністю від кон'юнктури зовнішніх ринків, світового господарства й при цьому не враховуються потреби внутрішнього ринку та збереженню сировинної орієнтації економіки регіонів, зростанню ресурсо- та енергоємності виробництва.

Варто зазначити, структура і функції національної виконавчої влади наприкінці 90-х років зазнала чисельних змін. Проте, радикальні зміни вніс «Указ Президента України від 22 липня 1998 р. «Про заходи щодо впровадження Концепції адміністративної реформи в Україні», який постановляв покласти в основу здійснення реформування системи державного управління основні положення Концепції адміністративної реформи в Україні, розробленої Державною комісією з проведення в Україні адміністративної реформи. Зміст адміністративної реформи полягав, з одного боку, в комплексній перебудові існуючої в Україні системи державного управління всіма сферами суспільного життя. З другого, у розбудові деяких інститутів державного управління, яких Україна ще не створила як суверенна держава. Метою адміністративної реформи названо поетапне створення такої системи державного управління, яке забезпечить становлення України як високорозвинутої, правової, цивілізованої європейської держави з високим рівнем життя, соціальної стабільності, культури та демократії, дозволить їй стати впливовим чинником у світі та Європі. Її метою є також формування системи державного управління, яка стане близькою до потреб і запитів людей. Головним же пріоритетом її діяльності буде служіння народowi, національним інтересам.

Як ми бачимо, процес реформування мав зачепити і органи місцевого самоврядування. Адміністративні перетворення в системі місцевого самоврядування, метою яких проголошено підвищення ефективності діяльності цих органів, більш чітко розмежовування повноважень між владними рівнями та їх забезпечення бюджетними коштами еволюційно проходили з кінця 90-х рр., проте реальна реформа так і не розпочалась. Указом Президента України № 340/2006 від 3 травня 2006 року «Про деякі питання впорядкування діяльності консультативно-дорадчих органів при Президентові України» ліквідовано Державну комісію з проведення в Україні адміністративної реформи і Комісію з питань адміністративно-територіального устрою і затверджено Положення про Національну раду з

питань державного управління та місцевого самоврядування. Наступним кроком був Указ Президента України №149/2008 від 21 лютого 2008 року «Про Національну раду з питань взаємодії органів державної влади та органів місцевого самоврядування», який ліквідував Національну раду з питань державного управління та місцевого самоврядування та утворив Національну раду з питань взаємодії органів державної влади та органів місцевого самоврядування як дорадчий орган при Президентові України. Проте суть основних завдань адміністративної реформи залишилась незмінною. Більш того, на сучасному етапі державотворення України створюються нові нормативно-правові акти, які покликані прискорити та вдосконалити процес реформування органів державної влади та органів місцевого самоврядування України, але, на жаль, цей процес гальмується складною політичною ситуацією в державі та низкою чинників, які спричинила світова економічна криза.

Безсумнівно, що реформування органів місцевого самоврядування сьогодні проходить із серйозними труднощами, що обумовлено невирішеними питаннями щодо фінансових можливостей органів місцевого самоврядування відносно своїх повноважень, а також часткової дискредитації базових принципів адміністративної реформи, у зв'язку з передачею новоствореними органами своїх повноважень на попередній районний рівень, що, в свою чергу, пов'язано із різким збільшенням кількості органів місцевого самоврядування без урахування їхніх фінансових, кадрових та інших ресурсів.

Стратегічний регіональний маркетинг – це процес постійної адаптації соціально-економічного розвитку території до безперервно змінних ринкових відносин, який здійснюється на систематичній основі, засобом якого є діагностика ситуації в регіоні. Мета діагностики територіальної ситуації полягає не тільки у визначенні ключових утримуючих розвиток регіону проблем, а й у виявленні передумов розвитку конкретного регіону.

Зазначимо, потреба в розробленні стратегії розвитку регіонів України обумовлена необхідністю державного регулювання й прогнозування соціально-економічного розвитку кожної адміністративно-територіальної одиниці в умовах, коли ринкові механізми не здатні забезпечити комплексне вирішення стратегічних проблем.

Для подолання стратегічних проблем, на наш погляд, необхідно вирішити цілий ряд суттєвих для забезпечення розвитку регіонів питань, а саме:

- Законодавчо закріпити концептуальні підходи державної політики у сфері регіонального розвитку, виходячи з реформи адміністративно-територіального устрою і місцевого самоврядування; визначити межі територіальної юрисдикції органів державної влади та органів місцевого самоврядування.

- Регламентувати процедуру делегування повноважень обласними радами обласним державним адміністраціям.

- Активізувати роботу щодо практичного запровадження Угод регіонального розвитку між Кабінетом Міністрів та регіонами України.

- Визначити пріоритетними завданнями органів місцевого самоврядування задоволення потреб внутрішнього ринку й вирішення соціальних питань.

- Створити рамкові умови для саморозвитку регіонів. Питання надання цілеспрямованої державної бюджетно-фінансової підтримки має розглядатися лише у випадках, коли регіони не в змозі самотійно вирішити проблеми структурної адаптації територіальних економічних комплексів до умов господарювання.

Все це, врешті-решт, має послабити суб'єктивізм на систему управління регіональним розвитком, забезпечити відкритість процесів формування й реалізації державної регіональної політики, максимально наблизити центри прийняття управлінських рішень до населення, подолати диспропорцію економічного й соціального розвитку регіонів України. При цьому мають вирішуватися важливі задачі децентралізації державної регіональної політики й зміцнення інститутів місцевого самоврядування, забезпечення ролі держави як координатора регіональних, міжрегіональних і державних інтересів, як гаранта реалізації європейських принципів рівності прав, відповідальності регіонів й центра.

Визначена стратегія дозволить кожному органу місцевого самоврядування в Україні відчувати свою значущість і можливості перспективного розвитку свого регіону, чітко уявляючи роль регіону в системі розподілення виробничих сил, його місце й можливості у відносинах з іншими регіонами; конкурентні переваги, сильні сторони й пріоритетні напрямки розвитку регіону; організацію діяльності, спрямовану на досягнення визначених пріоритетів і т. ін.

На нашу думку, для забезпечення позитивних тенденцій соціально-економічного розвитку необхідне зростання ділової активності в регіоні, розвитку якого буде сприяти наступне:

- скасування адміністративних бар'єрів на шляху розвитку підприємництва;
- розвиток системи послуг для підприємницького сектору економіки;
- збільшення темпів зросту та підвищення інвестиційної активності в транспортному обслуговуванні, природокористуванні, системі комунальних послуг, галузі туризму і т. ін.;
- забезпечення ефективного комерційного використання результатів науково-технічної діяльності;
- подальше вдосконалення земельних відносин і підвищення рівня сільськогосподарського виробництва та розподілення.

Отже, головною метою розвитку будь-якого регіону України має стати зростання добробуту та досягнення нової якості життя людей, які проживають на його території, на довгострокову перспективу на основі досягнення стійких темпів економічного росту.

На сучасному етапі розвитку Україну можна охарактеризувати як територію з вигідним географічним і геополітичним положенням, розвинутим промисловим, науково-освітнім та історико-культурним комплексами. Разом з тим, знаходячись по сусідству з динамічно розвинутими адміністративно-територіальними одиницями, більшість областей вимушена конкурувати з останніми за трудові ресурси, ринки збуту та інвестиції. Наприклад, високі заробітна плата й бюджетна забезпеченість що склалась у Києві та Київській області, чинять ціновий тиск на ринок інших регіонів.

Ми переконані, що стратегія соціально-економічного розвитку регіону має бути побудована, спираючись на створений у регіоні потенціал. Кожна область України має об'єктивні можливості значного економічного зросту за рахунок розвитку власних конкурентних кластерів, а також розширення своєї участі у міжрегіональних кластерах. Все це, звичайно, потребує підвищення ділової і соціальної активності. В рамках такої стратегії зусилля регіональної влади варто зосередити на поліпшенні підприємницького та інвестиційного клімату, а також стимулюванні ініціатив інститутів громадянського суспільства.

Економіка і соціальний розвиток будь-якого регіону нашої держави не може носити вузькоспеціалізований характер. Оскільки Україна володіє потужним різноманітним потенціалом і традиціями. Це автоматично перетворить її в сильну, міцну, стабільну державу.

Безумовно, інноваційний розвиток може бути реалізований лише за підтримки місцевих ініціатив, шляхом реалізації цільових програм розвитку, які забезпечать високу ефективність витратних ресурсів. Комплекс таких програм необхідно розробляти за активної участі всіх органів місцевого самоврядування.

На нашу думку, в якості основних пріоритетів соціально-економічного розвитку регіону в довгостроковій перспективі можливо визначити наступні:

- підвищення потенціалу й ефективності функціонування традиційних галузей промисловості;
- розроблення та впровадження механізмів переходу від відомчої до цілісної загальнодержавної політики розвитку малого та середнього підприємництва;
- проведення реформи житлово-комунального господарства, створення ефективної конкурентної середовища;

- розвиток сфери послуг, в тому числі інфраструктури, що сприятиме становленню ринкових відносин;
- визначення напрямів реформування діяльності органів виконавчої влади у сфері адміністративних послуг та підвищення якості надання адміністративних послуг і т. ін.

Зауважимо, стійкий розвиток регіонального комплексу може бути реалізований лише в рамках системи соціального партнерства, яке об'єднує інтереси суспільства, місцевої ради та бізнесу. Основою такої системи і є стратегія розвитку регіону, що розроблена із залученням активних сил місцевого сполучення й прийнята в якості офіційної програми дій місцевої влади.

Отже, ефективність функціонування національної економіки значною мірою залежить від рівня соціально-економічного розвитку регіонів, які відзначаються галузевою, територіальною й соціальною диференціацією. Ефективне управління системою регіонального розвитку передбачає підвищення рівня використання потенціалу території з орієнтацією на соціальні пріоритети при забезпеченні економічного зростання, структурну збалансованість та зміцнення внутрішньо- та міжрегіональних зв'язків. Прискорення соціально-економічного розвитку регіонів потребує активізації структурних зрушень, розробки і впровадження нових форм і методів управління регіональним розвитком.

З підвищенням ролі регіонів в соціально-економічному житті України підвищиться й відповідальність органів місцевого самоврядування за створення на певній території стабільних умов життя й господарювання. Оцінка ефективності управління адміністративно-територіальною одиницею підкреслює необхідність прийняття ефективних управлінських рішень на рівні органів місцевого самоврядування та визначення ролі інформаційного забезпечення в ряду інструментарію сфери управління. Таким чином, для успішного розвитку регіонального комплексу необхідна не лише стратегія розвитку, а й ефективне управління органів місцевого самоврядування. Стратегічною метою соціально-економічного розвитку регіонів України сьогодні має стати подолання негативних наслідків світової економічної кризи й глибокої політичної нестабільності державної влади.

Література:

1. Указ Президента України від 22 липня 1998 р. «Про заходи щодо впровадження Концепції адміністративної реформи в Україні».
2. Указ Президента України № 340/2006 від 3 травня 2006 року «Про деякі питання впорядкування діяльності консультативно-дорадчих органів при Президентах України».
3. Указ Президента України №149/2008 від 21 лютого 2008 року «Про Національну раду з питань взаємодії органів державної влади та органів місцевого самоврядування».

Лук'янова Наталія Леонідівна,
аспірант кафедри політичних наук
НПУ ім. М.П. Драгоманова

УДК 316.752

СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ДЕТЕРМІНАЦІЇ ЦІННОСТЕЙ ДІТЕЙ, СІМ'Ї ТА МОЛОДІ В КОНТЕКСТІ ГЛОБАЛІЗАЦІЙ НИХ ТА НАЦІОНАЛЬНИХ ПРОБЛЕМ В НОВІТНІЙ УКРАЇНІ: ПОЛІТОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ

Розкривається суть та особливості цінностей та ціннісних орієнтацій дітей, сім'ї та молоді в умовах глобалізації та системних криз, притаманних Україні як новій суверенній державі в процесі переходу до демократичних форм життя.

Ключові слова: *молодь, діти, сім'я, цінності, ціннісні орієнтації, глобалізація, демократія.*

Раскрывается сущность и особенности ценностей и ценностных ориентаций детей, семьи и молодежи в условиях глобализации и системных кризисов, характерных для Украины как государства, в котором осуществляется переход к демократическим формам жизни.

Ключевые слова: *молодежь, дети, семья, ценности, ценностные ориентации, глобализация, демократия.*

In the article the peculiarities of life heritage and orientations of children and youth are presented, that are existed under the circumstances of globalization and systematical crises in Ukraine like a state, that try to become a democratic state.

Basic words: *young people, children, family, valuables orientation, global democratic.*

Заявлена до розгляду проблема є актуальною в контексті розробки та практичної реалізації державної політики стосовно дітей, сім'ї та молоді, оскільки дієве здійснення такої політики сприяє не лише належній соціалізації молодого покоління, його активному вступу у життя, але й необхідній спадкоємності поколінь.

Важливішою характеристикою молоді особистості молодого покоління в цілому є цінності.

Цінності, як поняття і надто широке, і досить конкретне явище. Це те, що почуття людей, - зазначає П.Менцер, - диктують визнати таким, що стоїть над усім і до чого можна прагнути, що можна спостерігати і до чого можна ставитися з повагою і визнанням.

Цінність – не властивість будь-чого. Це – сутність, умова повноцінного буття об'єкту, і суб'єкту одночасно, тобто людини.

Цінність – це певна значимість об'єкта для суб'єкта. Це також певні ідеї, погляди, утвердження, керуючись якими люди задовольняють свої потреби і інтереси.

Будь-яка історична, суспільна форма життєвладштування, життєдіяльності людей, будь-яка суспільна група людей має не просто окремі цінності, але їх систему, ієрархію таких цінностей. Цінності – це результат і передумова діяльності конкретних людей, особистостей одночасно.

На основі цінностей виявляють ціннісні орієнтації, які, за відповідної мотивації і соціальних умов і спрямовують життя і діяльність людини.

З поміж усієї ієрархії цінностей маємо ті, що найперше є загальнолюдськими, або глобальними, тобто притаманними максимально великій кількості людей, наприклад: Праця, Свобода, Гуманізм, Творчість, Людинолюбство, Солідарність, Народ, Діти, Щастя і т. ін.

Проблема цінностей, їх зміст, ієрархія у відповідності в тому числі і з віком людини, глибоко цікавила зарубіжних вчених (М.Вебер, Е.Дюркгейм, К.Клакхон, Н.Смелзер, Ф.Вернон, Г.Ліндзі, А.Маслоу та ін.), російських дослідників (І.С.Кон, М.І.Баряз, В.Б.Ольшанський, В.Т.Лісовський), українських вчених (О.М.Балакірева, В.В.Бовкун, М.Ф.Головатий, Г.Я.Головних, В.А.Рибкало та ін.). При цьому за типологією цінності

поділяють на: цінності-цілі (термінальні); цінності-засоби (інструментальні цінності); ситуативні цінності.

Цікавою, хоча детально й не схарактеризованою, є типологія цінностей, здійснена українською дослідницею К.Г.Богуславською, яка поділяє цінності на: визнані (інституціолізовані); невизнані (але дійсні); потенційні [4,с.7].

Найповнішою і найвдалішою, на наш погляд, є класифікація, поділ цінностей на: а) матеріальні і морально-духовні; б) індивідуальні, групові, суспільні; в) егоїстичні і альтруїстичні; г) конкретні й абстрактні; д) ситуативні і стійкі; е) термальні й інструментальні; є) пізнавальні, творчі, естетичні, наукові, релігійні.

З огляду на вище означене маємо можливість робити аналіз цінностей, ціннісних орієнтацій дітей, молоді у сучасному світі та в Україні конкретно.

Стисло основні цінності молоді у нинішньому стані українського суспільства можна схарактеризувати таким чином. Цінності вільного часу, дозвілля, сім'ї, гедонізму, споживчих запитів. Вони до того ж посилюються в силу нестабільного соціально-економічного розвитку України, неможливості створити умови для більш потужного духовного розвитку людини.

Ціннісні орієнтації молоді, за усієї їх динаміки, є, однак досить сталими для певного історичного періоду функціонування суспільства. Так, рейтинг цінностей молоді за перші чотирнадцять років незалежності України фактично був і залишається слідуючим: сім'я; друзі, знайомі; робота; вільний час; хобі; політика; власний бізнес; відвідування вечірок, танців, кафе, дискотек; релігія. [10,с.37].

Можна окремо визначити, врахувати ціннісні орієнтації молоді і у такий спосіб:

- серед життєвих орієнтацій – сім'я;
- серед цінностей праці – висока і гарантована заробітна плата;
- у сфері сімейного виховання – почуття відповідальності, працездатність, терпимість та повага до інших людей;
- у процесі формування політичної культури особистості – виховання любові до Батьківщини, національної гордості і патріотизму [7,с.124].

За усіх особливостей зміни суспільних, соціальних, політичних та інших цінностей українських громадян, їх розмаїття, можна виділити такі з них, що мають інтегральний, загальнолюдський характер. Це: мир і злагода у суспільстві, чесна праця і добробут; соціальна справедливість, людська і національна гідність; права і свободи громадянина, соціальна і правова захищеність людини; громадянська відповідальність і законність, тобто світоглядні ідеали і моральні норми, які відображають досвід усього людства і є спільними для всіх людей [14,с.8].

Хоча в останній час традиційні соціальні цінності українства зазнали відповідних змін, трансформацій і навіть деформацій під впливом притаманних іншим, особливо західним суспільствам, цінностей, традиційними і надто суттєвими були і залишаються такі цінності як сім'я, друзі, здоров'я, релігія тощо.

Врешті, братимемо до уваги ту принципову особливість (О.В.Бабкіна, М.Ф.Головатий, Н.М.Юрій та ін.), що певна частина української молоді останнім часом – за період посткомуністичної трансформації, - хоча і прийняла головні демократичні цінності, але ніколи не розглядала їх як реальний інструмент вирішення суспільних проблем. Ця проблема потребує більш глибокого і окремого наукового аналізу.

Засвоєння соціального досвіду, перейняття суспільних цінностей кожним новим поколінням – складний, динамічний, і нерідко протирічливий процес. Так, у сучасній Україні маємо складну ситуацію, коли моделі поведінки, засвоєні попередніми поколіннями, не відповідають новим соціальним, духовним, політичним реаліям, а нові формуються і засвоюються повільно. Тому в останні роки актуальною стала проблема освіти взагалі, політичної освіти: знайомство і засвоєння соціального, політичного досвіду інших країн, дослідження особливостей функціонування соціальних, політичних систем, засобів впливу на них і реалізації власних і групових інтересів, адаптація зарубіжного досвіду до національних

традицій. Як окремий напрямок соціалізації виділяється політичне виховання, яке містить два компоненти: раціональний та емоційний. Від такого виховання значною мірою залежить формування чіткої громадянської позиції молодой людини, її соціальної активності.

Цінності соціально-політичного, загальнодержавного характеру послаблюються в результаті послаблення відносин між державою і особистістю, втратою авторитету влади перед народом, посилення впливу на громадян інших, непритаманних українству цінностей.

Врешті важливо брати до уваги і таке. В кінці XX – на початку XXI століття маємо ускладнення життя, вплив інтеграційних, глобалізаційних процесів на розвиток і взаємини між державами. Загострення багатьох соціально-економічних, політичних і духовних процесів, криза духовних ідеалів і орієнтацій громадян в країнах перехідного періоду, посилили потребу в розробці і реалізації принципово нової державної молодіжної політики. Можна цілком при цьому погодитися з думкою Н.М. Юрій стосовно того, що ефективність молодіжної політики залежить «від того, чи будується вона з урахуванням відповідної політичної системи суспільства» [Там само, с.10].

Українські вчені В.П.Перебенісюк та І.Е.Бекешкіна, розглядаючи сучасне українське суспільство, як соціум з великим конфліктним потенціалом, акцентують увагу на тому, що «одним з вирішальних чинників, який необхідно враховувати при розгляді соціальних конфліктів сучасного перехідного стану розвитку країни, є глобальний процес зміни базового типу особистості що розпочався у нашому суспільстві задовго до початку демократичних перетворень, починаючи з 70-х рр. Це процес приватизації життя людини, зростання значення у її житті приватних інтересів порівняно з суспільними. Але однозначним є те, що в житті людей після розпаду СРСР, утворення самостійних, суверенних держав на терені колишніх союзних республік СРСР, цінності суспільного, колективного характеру стали другорядними у порівнянні з цінностями найперше приватного життя: здоров'я, матеріальна забезпеченість, загальнонаціональні цінності дещо відступили на другий план, а, відтак і процес формування України, як суверенної, самостійної держави принципово ускладнився.

Цінності, ціннісні орієнтації є важливішою умовою самовизначення, соціалізації та соціальної адаптації дітей, молоді, в цілому молодого покоління.

Процес формування людини як особистості, що не має аналогів, є складним і багатоаспектним. Його намагалися пізнати і пояснити стільки, скільки існує людство, однак і у сучасному світі тут не бракує непізнаного, складного і проблематичного. З поміж багатьох складових цього процесу, в контексті теми дисертаційного дослідження, виокремимо: самовизначення, соціалізацію та соціальну ідентифікацію.

На відміну від інших великих соціальних груп, саме молоді в першу чергу і вирішальним чином притаманні самовизначення, інтенсивна соціалізація та соціальна ідентифікація. Самовизначення – це пошук та встановлення молодого людиною (починаючи з підліткового віку) свого місця в системі суспільних та міжособистісних відносин [12, с.258]. Соціалізація – це процес засвоєння індивідом зразків поведінки, психологічних механізмів, соціальних норм і цінностей, необхідних для успішного функціонування індивіда у суспільстві.

Самовизначення особистості розпочинається раніше, власне з моменту звичайного засвоєння дитиною головних визначень, норм і правил, але пізніше цей процес стає все більш самостійним і свідомим, оскільки розвивається інтелект, з'являються більш складні форми самосвідомості. В цей час самовизначення стає не лише більш активним, але й багатоваріантним, вибіркоким, критичним (М.Й.Борщевський, Н.І.Губкіна, М.П.Лукашевич, Е.Еріксон та ін.). «Зіставлення себе зі світом у реальному часі і просторі, субординація з конкретними історично-суспільними та індивідуальними умовами буття, - доречно зазначає українська дослідниця Л.Пилипенко, - і є життєвим самовизначенням особистості – в тому числі й самовизначенням громадянським» [Там само, с.259].

Зазначимо, що самовизначення «громадянське» постає як необхідна умова формування високої духовної, політичної культури особистості, її чіткої громадянської активності

(В.М.Бєбик, М.Ф.Головатий, В.А.Рєбало та ін.) [8]. За таких умов і обставин молодий громадянин не лише має високий рівень соціальної свідомості, чіткі життєві цілі і ідеали але й займає активну, дієву соціальну позицію, стає активним суб'єктом усіх суспільних процесів (І.Є.Бекешкіна, Ж.Бодуєн, Е.І.Головаха, В.С.Небоженко, О.С.Панарін, Г.Г.Почепцов та ін.). Особливе значення це має на етапі радикальних соціально-економічних трансформацій, в тому числі і таких, що притаманні українській історії і суспільству новітньої доби. «Оскільки суть перехідного періоду, - зазначають Є.Головаха, І.Бекешкіна, В.Небоженко, - визначається необхідністю вибору альтернатив політичного і економічного розвитку, особливі вимоги висуваються до особистості як суб'єкту вибору. Якщо в періоди стабільного функціонування суспільство спроможне виконувати своєрідну патерналістську функцію по відношенню до особи (наприклад, виховання «зразкової» людини у тоталітарних державах або створення соціальної інфраструктури для індивідуальної самореалізації в країнах із сучасним типом розгорнутої демократії), то у перехідний період ролі міняються і особистий вибір стає передумовою вибору суспільного» [6, с.91]. Згадані автори – українські соціологи – відповідно з вище викладеним подають соціально-історичну типологію змін особистості у її трьохзначному вимірі: особистість, «розчинена» у суспільстві (що не виходить за межі традиційних зв'язків); особистість, відчужена від суспільства (базовий тип особи поступового послаблення, зникнення тоталітарної системи); амбівалентна особистість (сприймає і визнає найвищі цінності демократії, однак не має достатнього рівня правової, економічної, політичної культури для послідовної реалізації своїх цілей) [Там само, с.120-121].

Майже одночасно із самовизначенням людини, як зазначалося, розпочинається і вже у підлітковому віці потужніше відбувається процес її соціалізації, що, відтепер є нерозривним із самовизначенням (останнє, все більше конкретизується, в тому числі може бути і кардинальним за своїм характером).

Відомі російські дослідники І.Кон, В.Ольшанський (їх точку зору підтримують М.Ф.Головатий, М.П.Лукашевич, В.В.Москаленко та ін. українські вчені), соціалізацію визначають як «процес, у ході якого людська істота з певними особистісними задатками набуває якостей, необхідних їй для життєдіяльності».

Відтак, соціалізація – це вже процес взаємодії особи із суспільством. Це – ще більш активний процес виховання, який, одночасно з колективістськими началами, все більше і автономізує особистість (право і можливість вибору зростає).

Соціалізація «неможлива без активної участі самої людини в процесі освоєння соціального досвіду і культури» (Андреєнкова Н.В. «Проблема социализации личности» / Социальные исследования. Вып. 11. – М., 1970). Вона, незалежно від політичної і соціальної системи, умов і т. ін. – здійснюється на мікросоціальному, мезосоціальному та мікросоціальному рівнях.

Мікросоціальний рівень – це існуючі у суспільстві соціально-економічні, політичні, духовні і т. ін. умови і стосунки, специфіка етнонаціонального, релігійно-конфесійного та іншого спілкування. Вони обумовлені характером суспільства, держави, влади, змістом національної культури тощо.

Мезосоціальний рівень соціалізації складає такі чинники як становище певних соціально-класових, етнічних, професійних, територіальних, статево-вікових та інших великих соціальних груп у суспільстві, їх культурні традиції і т. ін.

Мікросоціальний рівень найперше пов'язаний з родиною (родинні традиції, норми, правила), роботою (трудоий колектив), неформальним середовищем (друзі, неформальні групи, об'єднання поза межами сім'ї і роботи). До тих трьох рівнів соціалізації останнім часом все більш помітно додається і мегарівень. Його вплив на соціалізацію особистості пов'язаний з процесами інтернаціоналізації, глобалізації, етнополітичної кооперації, політичної інтеграції, потужним розвитком засобів масової інформації – Інтернет, масові комунікації, телебачення тощо.

Таким чином, в процесі соціалізації особа засвоює: ціннісні орієнтації; інтереси; стереотипи поведінки; звичаї, діючі соціальні норми [8, с.124].

Основними інститутами соціалізації особистості є: сім'я, дошкільні організації, школа, ВУЗи, громадські об'єднання, організації, а основними стадіями соціалізації (впродовж усього життя людини) є: дотрудова, трудова і післятрудова. Дотрудова і трудова стадії є вирішальними, і саме вони випадають на дитячий та молодіжний вік.

Свої специфічні особливості мають економічна, політична, духовна та інші соціалізації молоді в конкретному суспільстві, у відповідних умовах життя і формування особистості.

Економічна соціалізація сучасної української молоді (А.М.Авер'янова, Е.В.Козлова, Н.А.Побірченко, Е.Б.Щедрина та ін.) відбувається в умовах економічної нестабільності, ситуації, коли ринкові відносини, форми господарювання лише складаються, надто великого розвитку набрала (станом на 2010 р.) тіньова економіка і корупція, більшість молоді ще достатньо не підготовлена ні в освітньому, ні в професійно-управлінському станах. Г.Авер'янова та В.Москаленко у даному випадку ведуть мову про те, що в особі української людини маємо «перехідний тип соціального характеру», який знаходиться в стані вибору між орієнтацією і архетипами старого суспільства [12, с.298].

Така ситуація дійсно вимагає одночасного формування (та й існування) у особистості двох протилежних соціально-психологічних особливостей – соціальної лабільності (адаптації до соціальних змін) і розгорнутої персональної ідентичності, що є внутрішнім стрижнем особистості [Там само, с.298].

Політична соціалізація української молоді також ускладнюється нестабільністю політичного життя, різкою зміною його векторів, включаючи ідеологічне підґрунтя, недемократичністю політичних процесів і т. ін. Центральною ж проблемою була і є відмова від комуністичної ідеї і ідеології, притаманної авторитарному тоталітарному суспільству, його владі і відсутність достатньо чітко визначених ідейних засад розбудови нової України як суверенної держави. Як справедливо зазначає Н.М.Юрій «В наш час розробляється нова концепція політичної соціалізації, в якій з одного боку соціально-політичне середовище впливає на індивіда, а з другого – формується політична індивідуальність, що має вільний вибір і відповідає за прийняті рішення» [14, с.5]. Вона ж доречно звертає увагу на те, що «важливою проблемою політичної соціалізації перехідного суспільства є відсутність спадкоємності в передачі політичного (додамо – усього соціального – Н.Л.) досвіду.

Духовна соціалізація молоді в Україні також обумовлена радикальною зміною духовних векторів суспільства – цінностей, інтересів, запитів і потреб громадян, засиллям так званої масової культури, послабленням виховної роботи у всіх її формах і методах.

Третьою важливою складовою формування особистості є соціальна ідентифікація.

Ідентифікація – це процес, що безпосередньо пов'язаний із свідомістю, на ній базується, нею детермінується.

Яку б ідентифікацію ми не розглядали – історичну, етнічну, культурну та т. ін., особистісна є визначальною бо пов'язана як з розвитком і вдосконаленням самої людини, так і великої групи, спільноти, суспільства. На думку російської дослідниці О.В.Попової перехід до демократії пов'язаний з «глобальними змінами на двох рівнях - на інституціональному, що передбачає реформу економічної й політичної системи, та соціальному, що порядкує зміни в ментальності та соціальній психології громадян, як еліти, так і мас» [11].

З.Фрейд вважав, що соціальна ідентифікація – це процеси, що пов'язані із самосвідомістю, самопізнанням особи, коли відбувається ототожнення себе з іншими людьми, уявлення іншої людини як продовження самої себе, перенесення себе на місце іншої людини. Існує немало різних методологічних підходів до пояснення, обґрунтування поняття, феномену «соціальна ідентифікація» (П.Бертер, Т.Лукман, Д.Г.Мід, О.Скнар і т. ін.), однак, на наш погляд, найбільш вдалим є таке (Белінська Є.П., Тихомандрицька О.А.): «Активний процес, що супроводжується виникненням у людини відчуття власної безперервності, тотожності та визначеності внаслідок приналежності до певного надіндивідуального цілого» [2].

Отже, - ідентичність – це проблема самобутності особистості та можливості її існування (І.Гофман), оскільки людина не лише є учасником багатьох взаємодій але й постійно міняється. Саме з урахування усього вище викладеного і має будуватися уся соціальна, виховна робота з дітьми і молоддю.

Завершуючи розгляд означеної проблеми, наголосимо на слідуючому.

Формування цінностей, ціннісних орієнтацій, як і подальша соціалізація та соціальна стратифікація особистості, великих молодіжних спільнот є такими, якими є конкретне суспільство, соціально-економічні та інші умови життєдіяльності людей у ньому і, врешті, - відносини, що склалися і існують у конкретному суспільстві. Тут треба брати найперше до уваги те, що кінець ХХ - початок ХХІ століття виявилася часом не лише інтенсивного, глобалізованого, соціально-економічного, технологічного, інформаційного та іншого розвитку людства, спільнот і держав, але й появою нових соціальних ризиків, криз і загроз стосовно людини, її життя і діяльності. До раніше існуючих проблем здоров'я, навчання, професійного становлення та адаптації, наркоманії і СНІДу, алкоголізму тощо додалися і проблеми, які раніше не мали таких масштабів свого існування і не створювали таких соціальних загроз людства. Йдеться про соціально-економічні причини та масштаби: дитячої злочинності; насильства над жінкою і насильства у сім'ї; торгівлю людьми і сексуальну експлуатацію; різновиди адитивної поведінки і т. ін.

Більшість суспільств у світі є досить складними середовищами для життя дітей, права яких на регіональних, національних рівнях в надто багатьох випадках абсолютно не забезпечуються.

Історичний розвиток та практичне забезпечення прав дитини, молоді людини, сім'ї, в тому числі і в українському суспільстві, визначальним чином обумовлене швидкими, динамічними і багато в чому непередбачуваними трансформаціями і перетвореннями, культурною неоднорідністю таких суспільств, порушенням діалектичної спадкоємності поколінь, суттєвими проблемами виховання і навчання, кризою влади і т. ін.

Викладені проблеми багато в чому обумовлені не лише загально цивілізаційними, глобалізаційними процесами, але й значною мірою тими національними проблемами і умовами державотворення, які притаманні окремо взятому суспільству. З урахуванням цього і має формуватися державна політика стосовно дітей, сім'ї та молоді і у новітній Україні, на етапі великих суспільних змін і трансформацій.

Література:

1. Бебик В., Головатий М., Ребкало В. Політична культура сучасної молоді. – К., 1996.
2. Белинская Е.П., Тихомандрицкая О.А. Социальная психология личности. – М., 2001.
3. Блакхок Н. Насилие в семье: работа с нарушителями, общественностью и организациями // Обзор современной психиатрии. – М., 2001. – Вып. 2 (10).
4. Богуславська К.Г. Ціннісні орієнтації молоді новітньої України (соціологічний вимір). Авторіф. дис. на здоб. наук. ступ. докт. філос. в галузі соціології. – К., 2009.
5. Главник О.П. Як допомогти дітям і молоді у збереженні психічного здоров'я. – К.: Укр. ін-т соц. досліджень, 2005.
6. Головаха Е.И., Бекешкина И.Э., Небоженко В.С. Демократизация общества и развитие личности. От тоталитаризма к демократии. – К., 1992.
7. Головатий М.Ф. Соціологія молоді: Курс лекцій. – К.: МАУП, 2006. – 2-ге вид. переробл. і допов.
8. Лукашевич М.П., Туленков М.В. Спеціальні та галузеві соціологічні теорії: Навч. посіб. – 2-ге вид., доп. і випр. – К., 2004.
9. Максимова Н.Ю., Милютина К.Л. Курс лекций по детской патопсихологии. – Ростов-на-Дону, 2008.
10. Молодь України у дзеркалі соціології / Заг. ред. О. Балакіревої і О. Яременко. – К.: УІСД, 2001.

11. Попова О.В. Политическая идентификация в условиях трансформации общества. – СПб.: Изд-во С.-Петербург. у-та, 2002.

12. Соціально-психологічний вимір демократичних перетворень в Україні / За ред. Максименка С.Д., Циби В.Т., Шайгородського Ю.Ж. та ін. – К.: Український центр політичного менеджменту, 2003.

13. Торгівля людьми з України з метою трудової і соціальної експлуатації: Проект звіту про результати дослідження / НДІ праці і зайнятості населення Міністерства праці та соціальної політики України і НАН України; Центр соціальних експертиз Інституту соціології НАН України; Міжнародний жіночий правозахисний центр «Ла-Страда-Україна». – К., 2003.

14. Юрій Н.М. Політична соціалізація молоді в умовах трансформації суспільства: порівняльний аналіз міжнародного і українського досвіду. Авториф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. політичних наук. – Одеса, 2002.

Семенець-Орлова Інна Андріївна,
аспірантка кафедри політичних наук
НПУ ім. М.П.Драгоманова

УДК 316.42

МОДЕЛІ СІМЕЙНОЇ ПОЛІТИКИ В СВІТІ: ОЦІНКА В КОНТЕКСТІ АНАЛІЗУ РІВНЯ НАРОДЖУВАНOSTІ ТА ДЕЯКИХ ІНШИХ СТАТИСТИЧНИХ ДАНИХ

Робота присвячена світовій практиці сімейної політики в контексті політичних викликів ХХІ століття, зокрема падіння рівня народжуваності; визначено які моделі сімейної політики є більш ефективні й раціональні за показниками фертильності та рівня зайнятості жінок, які автором детермінуються як визначальними в розрізі цього аналізу.

Ключові слова: сімейна політика, модель сімейної політики, індекс розвитку людського потенціалу.

Работа посвящена мировой практике семейной политики в контексте политических вызовов ХХІ столетия, в частности падения уровня рождаемости; определены какие модели семейной политики есть более эффективные и рациональные за показателями фертильности и уровня занятости женщин, которые автором определяются как определяющими в разрезе этого анализа.

Ключевые слова: семейная политика, модель семейной политики, индекс развития человеческого потенциала.

An article is devoted to world practice of family politics in a context of political calls in ХХІ century, in particular falls of birth rate; what models of family politics are determined more effective and rational behind parameters of fecundity and level of employment of women, which are defined as determining in a cut of this analysis by the author.

Key words: family politics, model of family politics, index of development of human potential.

Сімейна політика в кожному суспільстві – це вираження соціальної справедливості.

Г. Кришталь

Характерною тенденцією другої половини ХХ століття стало співпадіння бурхливого економічного, соціального і політичного розвитку із значним спадом народжуваності і темпів росту населення у світі. Не лише однією із головних економічних проблем нового тисячоліття, але і назрілим політичним викликом стало швидке старіння населення.

У соціальних науках негативний зв'язок між ростом рівнем народжуваності і соціально-економічного розвитку став визнаною емпіричною закономірністю. У публіцистичній

літературі часто зустрічається думка про те, що чим більше економічне зростання демонструє конкретна країна, тим менший показник народжуваності вона має. Але, звернувшись до статистики, цю тезу легко спростувати. Якщо проаналізувати найбільш розвинені країни світу в розрізі певних статистичних даних, то відмінності між ними у рівні народжуваності іноді сягають дворазової величини. Така різниця багато в чому залежить від того наскільки всеосяжною чи, навпаки, аморфною є сімейна політика у цих країнах, які цілі переслідують виробники сімейної політики і в рамках якої моделі втілюються конкретні заходи державної підтримки сім'ям.

Мета нашої статті – порівняти ступінь ефективності напрямків сімейної політики у рамках конкретних моделей із показниками росту населення та рівня зайнятості жінок, що вважаються автором одними із визначальних в процесі оцінки ефективності різних моделей сімейної політики, проаналізувати досі малодосліджений зв'язок між рівнем розвитку держави та тенденцією до зміни коефіцієнта фертильності у ній через призму деяких статистичних показників.

Окремі аспекти теми трансформації та практики сімейної політики знайшли відображення у вітчизняній та зарубіжній науковій літературі. Загальні проблеми та тенденції розвитку європейської сімейної політики в цілому у своїх роботах розглядали Е.Лібанова, О.Палій, Н.Руденко, В.Скуратівський та інші. Питання соціального забезпечення сімей з дітьми у контексті європейського досвіду виступили предметом досліджень Л.Кулачок та О.Пономаренко. Питання соціально-демографічної й сімейної політики були детально розглянуті в роботах російських вчених А.Антонова, В.Бодрової, М.Мацковського, О.Осколкової, А.Харчева та інших. Питання розвитку народонаселення Європи та аналіз концепцій впливу держави на сім'ю також представлені у працях П.Демені, Г.Еспінг-Андерсена, С.Камермана, А.Карлсона, П.Пірсона та інших зарубіжних дослідників. Теоретико-практичний аналіз варіантів трансформації сімейної політики у руслі витворення нової моделі соціально-відповідальної держави більш конкретно подано у дослідженнях В.Дюмона, К.Леві-Стросса, Ф.Кауфмана, Дж.Роулза, Е.Рудинеску, В.Спідла. Вперше проблеми взаємозв'язку рівня соціально-економічного розвитку та ступеню ефективності сімейної політики з використанням широкого емпіричного аналізу на основі порівняння різних статистичних показників звернулися О.Тевенон, М.Мирскула, Г.-П.Кофлер та Ф.Біларі.

Демографічна еволюція останніх десятиліть ХХ століття привела до гострої необхідності посилення заходів допомоги родинам у розвинених країнах світу. Зниження народжуваності розпочалося у більшості європейських країнах у середині 1970-х років і за останні тридцять років упало нижче рівня простого відтворення (менш 2,1 дитини на 1 жінку). Так у 1980 р. лише у 19 з 47 нинішніх країн-членів ЄС сумарний коефіцієнт народжуваності перевищував оцінку в 2,1. У 1990 році кількість таких країн скоротилося до 10, а з настання нового тисячоліття тільки Ісландія і Франція знаходилися близько до рівня простого заміщення. Лише завдяки африканським країнам, де кількість 6-8 дітей на одну жінку є звичним явищем, середній показник фертильності у світі був вище рівня простого відтворення (див. Табл. 1).

Таблиця.1. Середні показники фертильності [10]

Регіони	1970-1975	2005-2010	2045-2050 (прогноз)
Світ	4,47	2,55	2,02
Європа	2,16	1,45	1,76
Більш розвинені	2,13	1,60	1,79
Менш розвинені	5,41	1,75	2,05

Народжуваність можна назвати стратегічним фактором розвитку будь-якої держави, оскільки чисельність населення прямо впливає на рівень добробуту у ній. Одним із найбільш дієвих інструментів впливу на рівень народжуваності є державна підтримка сімей з дітьми як одна із важливих складових сімейної політики.

У вітчизняній науковій літературі поняття “сімейна політика” використовується відносно недавно, з кінця 80-х років ХХ століття. Однак широкого поширення поняття не одержало, його визначення відсутнє в українських та російських енциклопедіях і словниках, наприклад недавно виданому в Москві енциклопедичному словнику “Народонаселення”. Тому, з приводу сутності сімейної політики має місце широка полеміка в наукових колах.

У той же час, цей термін має широке поширення на міжнародному рівні, у документах ООН і інших міжнародних організацій, державних актах багатьох країн світу. У 1991 р. у Москві була проведена конференція Міжнародного союзу сімейних організацій “Глобальна сімейна політика і права родини”. Це, мабуть, була перша конференція на пострадянському просторі, у назві якої використовувався даний термін.

Частина вчених ототожнюють сімейну політику із соціальним захистом, зводять її фактично до допомоги, компенсацій і пільг. Досить цікавою є думка теоретика Д.Лекайлону, який пропонує свою точку зору у виділенні політико-функціональних відмінностей між соціальною та сімейною політикою. Варто прослідкувати його логіку. Соціальна політика, на його думку, в основному, стосується всього, що пов'язано з життям у суспільстві. При такому підході всіляка політика стосується соціального життя, але настільки глобальна дефініція не дозволяє помітити всіх важливих нюансів. Інше розуміння соціальної політики – це покращення ситуацій людей, які потребують допомоги. Ціль соціальної політики – це подолання такого стану, який ми вважаємо некорисним і небажаним (вбогість, злидні, хвороба, втрата роботи). Виходячи з такого розуміння соціальної політики, Д.Лекайлон виводить критерій, який дозволяє відрізнити соціальну політику від сімейної. Адже соціальна політика повинна зникнути в результаті її застосування, бо вона має зліквідувати причину небажаної ситуації. Зовсім іншу ціль має сімейна політика. Сім'ю не вважаємо хворобою, поразкою чи небажаним явищем. Відтак ціллю сімейної політики є турбота про сім'ю, оскільки вона становить для нас цінність. Таке розрізнення цих двох політик означає різні способи їх реалізації і застосування відмінних в обох випадках засобів і знарядь. [6]

Відповідно до ідеології ООН “політика і відповідне законодавство, що сприяє зміцненню родини, повинні стати пріоритетними напрямками діяльності національних урядів і міжурядових організацій”. [2, с. 112]

У світовій практиці простежується чітка залежність між типом (моделлю) демократії і типом (моделлю) соціальної політики, відповідно типом (моделлю) сімейної політики. Упродовж тривалого періоду своєї історії держави Заходу формували ідеологічні, правові й соціальні засади держави загального добробуту. *В межах цієї концепції ефективність економіки і політики вимірюється рівнем і якістю життя родини.*

Держава – це головний суб'єкт формування сімейної політики, на ній лежить обов'язок і відповідальність за визначення, ведення і фінансування цієї політики. Іншими суб'єктами сімейної політики є також позаурядові організації, профспілки, церква. Така модель сімейної політики, на думку польських теоретиків, є типовою для європейських держав. Немалу роль відіграють ЗМІ, які мають вагомий вплив на громадян країни. Сімейна політика повинна охопити всі згадані сектори. В Західній Європі виступає виразна тенденція до збільшення числа суб'єктів, які реалізують сімейну політику завдяки процесам децентралізації повноважень і зростання ролі соціальних партнерів.

На думку російських вчених А.І.Антонова та В.М.Медкова, сімейна політика – це діяльність держави, політичних партій, суспільних організацій, груп інтересів тощо, направлена на відродження сім'ї, сімейного образу життя, втраченого на довгому історичному шляху фамілістичної культури суспільства, повернення сім'ї органічно належних їй соціальних функцій. Дана політика направлена на укріплення сім'ї як соціального інституту, первинної ланки суспільства, важливої соціальної цінності. [1, с.51]

На думку чеських учених, сімейна політика не може бути однозначно ідентифікована ні як соціальна, ні як економічна. Не слід сприймати неправомірне і у сутності небезпечне ототожнення виробничої і соціальної сфер у соціальній й сімейній політиці, а також сімейного та жіночого питань. Родина є первинно осередком суспільства, причому як

соціальної сфери, так і економічної. Отже, *сімейна політика не підмінює інші напрямки державної політики, а забезпечує в процесі їхньої розробки і реалізації врахування інтересів родини.*

У ході дослідження сімейна політика розглядається як складова частина соціальної політики, як цілеспрямована діяльність держави й інших суб'єктів політики, орієнтована на забезпечення соціальної безпеки родини. За допомогою сімейної політики повинні коректуватися принципові державні рішення. Практично всі державні рішення мають сімейний аспект, адже, вони пов'язані з життєдіяльністю родини і роблять на неї визначені впливи. Зважування сімейного фактора є обов'язковим при плануванні й оцінці національних і регіональних програм, прогнозуванні розвитку країни.

Таким чином, благополуччя родини є пріоритетним критерієм оцінки суспільних явищ, соціальних перетворень. Це ставить проблеми родини в центр суспільної і державної уваги, дає імпульс для їхнього вирішення, ресурсного забезпечення.

На даному етапі число дітей у родинах, особливо європейських, часто виявлялося менше того, котре вказувалося при опитуваннях населення як бажане. Саме через це сімейна політика, в першу чергу, націлена на реалізацію бажання сім'ї в народженні певної кількості дітей і спрямована на усунення будь-яких перешкод народженню дитини. Тому, аналізуючи рівень народжуваності в конкретно взятій країні можна говорити про ступінь ефективності сімейної політики у даній державі загалом. Збільшення числа розлучень, повторних шлюбів, так само, як і збільшення числа позашлюбних народжень і числа самотніх батьків, спонукали держави підсилювати соціальну допомогу родинам, зокрема тим, що знаходяться в скрутному становищі. Паралельно, держави намагаються заохочувати жіночу зайнятість, полегшуючи батькам сполучення професійної діяльності і сімейного життя. У цілому, інвестиції держав у допомогу і фінансування послуг родинам, збільшилися в значній мірі, досягши в середньому 2,7% ВВП у 2008 році в країнах Європи і в США у порівнянні з 1,6 % ВВП у 1980 році.

Задачі сімейної політики у різних державах відрізняються; пріоритети теж різні: підвищення народжуваності, комфортне поєднання роботи і сімейного життя, боротьба з економічною нерівністю і бідністю родин, допомога у процесі догляду за дітьми, більш рівномірний поділ сімейних обов'язків між чоловіками і жінками. Заходи в межах конкретної національної моделі сімейної політики можуть бути зовсім суперечливі і, навіть, заперечувати один одного, що детермінується нетривалою традицією реалізації сімейної політики та відсутністю потужного досвіду в цій сфері в певному регіоні чи намаганням «швидкого залатування дір» в процесі форсованого відродження найміцнішого інституту соціалізації – сім'ї.

Дві мети – підвищення рівня жіночої зайнятості і збільшення народжуваності – можуть показатися на перший погляд теж суперечливими. На думку автора, навпаки, саме об'єктивний аналіз цих двох показників є визначальним у оцінці рівня ефективності сімейної політики в межах конкретної держави. Проаналізуємо дані таблиці 2.

Таблиця 2. Коефіцієнти народжуваності та рівня зайнятості жінок у країнах світу у 2005 році [9]

Держава	Рівень зайнятості жінок	Коефіцієнт народжуваності
Ісландія	82%	2,1
Данія	75%	1,7
Норвегія	74%	1,9
Швеція	74%	1,8
Фінляндія	73%	1,8
Великобританія	69%	1,8
США	67%	2,1
Ірландія	58%	1,9
Франція	57%	1,9
В середньому	57%	1,6

Швейцарія	71%	1,3
Німеччина	63%	1,4
Австрія	60%	1,3
Іспанія	52%	1,3
Польща	51%	1,2
Італія	45%	1,3

Середні показники 14 проаналізованих держав світу із високим рівнем економічного розвитку для рівня зайнятості жінок – це 57% і рівня народжуваності – 1,6. За невеликим винятком можемо стверджувати, що **сьогодні народжуваність вище саме в тих країнах, де високий рівень зайнятості жінок**. Тому, маємо підстави констатувати на основі аналізу статистичних даних, що ті країни у списку, які стоять вище середньої позначки у вищенаведеній таблиці мають у більшій чи меншій ступені, але досить ефективну сімейну політику.

Вплив економічної кризи 2008 року зумовив схожість ризиків, потреб і проблем у розвинених країнах світу. Однак у кожній країні в силу особливостей економіко-демографічного розвитку та культурно-ментальних особливостей народу, що її населяє сформувалася своя своєрідна система сімейної політики. Олів'єс Тевенон радить класифікувати моделі сімейної політики на основі класифікації режимів соціального забезпечення, які дав Еспін-Андерсен у 1990 році у своїй роботі "The Three Worlds of Welfare Capitalism" [5]. Він виділив ліберальний, консервативний та соціал-демократичний режими. Зважаючи на те, що трансформація сучасних сімейних відносин спонукає країни світу не тільки збільшувати допомогу родині, але і розробляти нові форми заходів сімейної політики, ми можемо констатувати про трансформацію та урізноманітнення традиційних трьох типів моделей сімейної політики. Тому, на основі цієї класифікації, у ході дослідження було виділено наступні моделі сімейної політики (див. Табл. 3): ліберальну, скандинавську (соціал-демократичну) та консервативну (за обмеженої державної підтримки; за частково лімітованої державної підтримки; за широкої державної підтримки; із акцентованою відповідальністю сім'ї).

Таблиця 3. Моделі сімейної політики

Держава	Основне джерело формування добробуту сім'ї	Зайнятість жінок	Модель сімейної політики	Модель соціальної держави
Великобританія	Ринок	Висока	Ліберальна	Англо-саксонська
США	Ринок	Висока	Ліберальна	Англо-саксонська
Ірландія	Ринок	Висока, зросла за останнє десятиліття	Ліберальна	Англо-саксонська
Швейцарія	Ринок	Дуже висока	Ліберальна	Англо-саксонська
Данія	Держава	Дуже висока	Скандинавська	Скандинавська
Швеція	Держава	Дуже висока	Скандинавська	Скандинавська
Норвегія	Держава	Дуже висока	Скандинавська	Скандинавська
Фінляндія	Держава	Висока, дещо зросла за останні роки	Скандинавська	Скандинавська
Франція	Родина	Висока	Консервативна за широкої державної підтримки	Континентальна
Німеччина	Родина	Висока	Консервативна за частково лімітованої державної підтримки	Континентальна
Австрія	Родина	Висока	Консервативна за	Континентальна

			обмеженої державної підтримки	
Італія	Родина	Невисока	Консервативна (акцентована відповідальність сім'ї)	Континентальна
Іспанія	Родина	Середня, дуже зросла за минуле десятиліття	Консервативна (акцентована відповідальність сім'ї)	Континентальна
Португалія	Родина	Висока	Консервативна (акцентована відповідальність сім'ї)	Континентальна

Ліберальний режим соціального забезпечення характерний для Великобританії, Ірландії, Швейцарії, поза Європою – для США, Канади, Австралії. Основним джерелом формування добробуту при цьому режимі є ринок. Це досягається за рахунок заохочення індивідуальної турботи про добробут родини й обмеження державних обов'язків по усуненню недоліків ринку. Скандинавський режим соціального забезпечення надає головну роль у забезпеченні добробуту родини державі. Консервативний режим властивий більшості країн континентальної Європи. Основною характерною рисою цього режиму є стійка прихильність традиційної відповідальності родини самої за своє благополуччя. Найбільше це виражено в Південній Європі, найменш у Франції. Тому консервативний режим у дослідженні поділено на підвиди.

Рівень зайнятості жінок у країнах консервативного режиму не перевищує 65 %, тоді як у скандинавських країнах він складає більш 80%, а в країнах з ліберальним режимом – 70 %. При цьому найвищі показники народжуваності – в країнах із скандинавською та ліберальною моделлю сімейної політики. Це дає підстави стверджувати про високий рівень ефективності підтримки сім'ї державою та іншими суб'єктами сімейної політики у цих країнах.

Якщо розглянути розподіл держав у залежності від сумарного коефіцієнта народжуваності і рівня жіночої зайнятості (Табл. 1), то одна країна розташована не зовсім поряд інших країн своєї групи. Це - Швейцарія. Річ у тім, що сполучення порівняно високої жіночої зайнятості у Швейцарії із значним ступенем обмеженості можливості використання різних дошкільних установ батьками у процесі догляду за дитиною зумовлює малий показник фертильності і звідси – розташування даної держави не з країнами ліберального режиму, а – консервативного. Це дає підстави стверджувати, що в процесі аналізу ступеня ефективності сімейної політики конкретної країни слід зважати на всі фактори, які прямо чи опосередковано впливають на підтримку сім'ї, а не лише зазначені у вищенаведеній таблиці, наприклад, і на рівень доступу до дошкільних установ, і на тривалість відпустки по догляду за дитиною тощо. Однак, Швейцарія в процесі визначення закономірності оцінки загального рівня ефективності сімейної політики за показниками рівня народжуваності та зайнятості жінок швидше є винятком.

Тезу про високу ефективність заходів сімейної політики в країнах із скандинавською та ліберальною моделями також може підтвердити інформація про рівень матеріального забезпечення дітей у сім'ях, наведена в Таблиці 4.

Таблиця 4. Показники бідності серед дітей, молодше 18 років у 2008 році [7]

Модель сімейної політики	Країна	Рівень бідності дітей (у %)
Скандинавська	Данія	2,7
	Швеція	3,8
Ліберальна	Швейцарія	9
	Великобританія	9
Консервативна	Бельгія	10
	Німеччина	15,8

У ході дослідження з'ясовано, що на рівень народжуваності в конкретній державі впливає не лише модель сімейної політики, яка у ній втілюється, а й загальні показники розвитку, котрі входять у зміст поняття індексу розвитку людського потенціалу (ІРЛП).

ІРЛП у 1960 році для оцінки людського розвитку в широкому значенні цього слова у конкретній країні вперше використала Програма розвитку Організації Об'єднаних Націй. ІРЛП включає показники здоров'я, рівня життя і людського капіталу. Значенню ІРЛП 0,9 відповідає очікувана тривалість життя 75 років, ВВП на душу населення по паритеті купівельної спроможності (ПКС) 25000 доларів США й індекс освіти рівний 0,95 як сума рівня освіченості дорослого населення країни і сукупної частки учнів на ланках початкової, середньої та вищої освіти.

Таблиця 6. Показники ІРЛП та рівня народжуваності по роках у країнах світу

	1970 ІРЛП [14]	1970 рівень народ. [8]	1990 ІРЛП [3]	1990 рівень народ. [11]	2000 ІРЛП [3]	2000 рівень народ. [12]	2007 ІРЛП [3]	2007 рівень народ. [15]	2009 рів. нар. [12]	2015- 2020 рів. народ. [16]
Країни з дуже високим рівнем розвитку людського потенціалу										
Норвегія	0,878	2,5	0,924	1,9	0,961	1,85	0,971	1,78	1,78	1,85
Австралія	0,862	2,7	0,902	1,9	0,954	1,79	0,970	1,66	1,78	1,85
Канада	0,887	2,2	0,933	1,7	0,948	1,51	0,966	1,61	1,58	1,67
Ірландія	0,829	3,9	0,879	2,1	0,936	1,91	0,965	1,86	1,85	1,87
Швеція	0,881	2	0,906	2	0,954	1,53	0,963	1,66	1,67	1,85
Франція	0,871	2,5	0,909	1,8	0,941	1,8	0,961	1,98	1,98	1,85
Швейцарія	0,872	2	0,920	1,5	0,948	1,47	0,960	1,44	1,45	1,54
Японія	0,875	2,1	0,918	1,6	0,943	1,41	0,960	1,23	1,21	1,3
Фінляндія	0,855	1,9	0,904	1,7	0,938	1,70	0,959	1,73	1,73	1,85
США	0,881	2,2	0,923	2	0,949	2,06	0,956	2,09	2,05	1,95
Австрія	0,857	2,3	0,899	1,5	0,940	1,39	0,955	1,37	1,39	1,46
Іспанія	0,820	2,9	0,896	1,3	0,931	1,15	0,955	1,29	1,31	1,44
Данія	0,879	2,1	0,899	1,7	0,936	1,73	0,955	1,74	1,74	1,85
Бельгія	0,851	2,2	0,904	1,6	0,945	1,61	0,953	1,64	1,65	1,84
Італія	0,831	2,5	0,889	1,3	0,927	1,18	0,951	1,29	1,31	1,65
Великобританія	0,873	2,3	0,891	1,8	0,932	1,63	0,947	1,29	1,66	1,85
Німеччина	0,856	2	0,896	1,4	0,933	1,38	0,947	1,40	1,41	1,39
Португалія	0,588	2,8	0,833	1,5	0,895	1,47	0,909	1,48	1,49	1,44
Країни з високим рівнем розвитку людського потенціалу (ІРЛП)										
Польща	-	2,2	0,806	2	0,853	1,38	0,880	1,26	1,28	1,34
Росія	-	2	0,821	1,9	0,791	1,25	0,817	1,39	1,41	1,53
Країни з середнім рівнем розвитку людського потенціалу (ІРЛП)										
Україна	-	2,1	-	1,9	0,754	1,26	0,796	1,24	1,26	1,57

У ході аналізу показників ІРЛП в хронологічному порядку (див. Табл. 6) з'ясовано, що у державах із дуже високим рівнем ІРЛП тенденція до спаду народжуваності зупиняється і стабілізується (Норвегія, США, Ірландія), показник фертильності у деяких країнах навіть починає рости (Австралія, Канада, Франція, Швейцарія, Фінляндія). Отже, **більш високий рівень ІРЛП відповідає більш високому рівню народжуваності. Приблизний поворотний рівень ІРЛП, при якому взаємозв'язок народжуваності і рівня розвитку людського потенціалу перетворюється з негативного в позитивний можна оцінити у 0,86.** Отже, **як тільки країна досягає рівня ІРЛП в 0,86** (це загальне правило, насправді для кожного регіону він є специфічним і може коливатися від 0,833 до 0,899), **вона переходить від колишнього спаду народжуваності до її стабілізації, а, може, навіть росту.**

У першій десятці держав-лідерів по показникам зростання людського розвитку розташувалися переважно держави із ліберальною (Австралія, Канада, Ірландія, Швейцарія, США) та скандинавською моделлю сімейної політики (Норвегія, Швеція, Фінляндія).

Найбільш бурхливе зростання рівня народжуваності і коефіцієнту розвитку людського потенціалу спостерігаємо саме в державах з ліберальною моделлю сімейної політики. Це дає підстави стверджувати не лише про високий ступінь ефективності даної моделі сімейної політики, але про найвищий ступінь її раціональності, відповідності вимогам часу та економічним потенціям конкретних держав в порівнянні із іншими моделями.

Беручи до уваги різnorodність інституціональних, культурних і політичних контекстів у розвинених країнах, необхідним постає подальше дослідження різних механізмів, що можуть найбільше впливати на ефективність державної допомоги сім'ям із дітьми. У ході дослідження з'ясовано, що в даний час спостерігається позитивний зв'язок між народжуваністю й індикаторами нововведень у сімейну політику такими, як підвищення зайнятості жінок. Встановлено, що високі показники людського розвитку у конкретній країні створюють умови для стабілізації народжуваності після спаду 1970-х років і навіть її зросту. Ці результати дозволяють зовсім по-іншому поглянути на майбутнє десятиліття.

Література:

1. Антонов А., Сорокин С. Судьба семьи в России XXI века: Размышления о семейной политике, о возможности противодействия упадку семьи и депопуляции. – М., 2000. – 416 с.
2. Государственная семейная политика в странах Европейского сообщества и США: Сб. обзоров / О. Осколова (отв. ред.), РАН, Институт научной информатизации по общественным наукам. – М., 1996. – 223 с.
3. Доклад о развитии человека 2009 // <http://www.unicef.org>.
4. Country Comparison :Total fertility rate // <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/rankorder/2127rank.html>.
5. Esping-Andersen G. The Three Worlds of Welfare Capitalism. – Princeton: Princeton University Press, 1990. – P.164.
6. Lecaillon J.-Didier. Konieczność odróżnienia polityki prorodzinnej od polityki socjalnej// http://www.srk.opoka.org.pl/srk/srk_pliki/dokumenty/art.html.
7. Neyer G., Andersson G. Consequences of family policies on childbearing behavior: Effects or artifacts? – Population and Development Review 34(4), 2008. – P.378.
8. OECD: // <http://www.oecd.org/els/social/family/database>.
9. Olivier Thevenon. Family Policies in Developed Countries: Contrasting Models // http://www.ined.fr/en/resources_documentation/publications/pop_soc/bdd/publication/1368.
10. Population Division of the Department of Economic and Social Affairs of the United Nations Secretariat (2007). World Population Prospects: the 2006 Revision Highlights. – New York: United Nations, 2007. – P.122.
11. Statistics 1990// http://www.unicef.org/infobycountry/ukraine_statistics.html.
12. Statistics 2009 // http://www.unicef.org/infobycountry/ukraine_statistics.html.
13. The CIA TFR Ranking// http://en.wikipedia.org/wiki/List_of_countries_and_territories_by_fertility_rate
14. The Human Development Index revisited// http://hdr.undp.org/en/media/hdr_1994_en_chap5.pdf.
15. Total fertility rate (children born/woman) 2007 Country Ranks// http://www.photius.com/rankings/population/total_fertility_rate_2007_1.html.
16. Total fertility rate (children per woman) 2010-2015 // <http://data.un.org/Data.aspx?d=PopDiv&f=variableID%3A54>.

ПРОБЛЕМИ ГЛОБАЛЬНОГО РОЗВИТКУ

Смолянук Володимир Федорович,
доктор політичних наук, професор,
завідувач кафедри політології і соціології
Київського національного економічного університету
ім. Вадима Гетьмана

УДК 327.3

**ГЕОПОЛІТИЧНА ДИНАМІКА ХХІ СТОЛІТТЯ:
НАСТУПНА СТАНЦІЯ «БАГАТОПОЛЯРНІСТЬ»?**

У статті досліджено основні тенденції розвитку сучасної геополітики на європейському та світовому рівнях, специфіку геополітики провідних держав, необхідність її врахування в українських державотворчих реаліях.

Ключові слова: геополітичні зміни, центри сили, геополітична лідерство, провідні держави, геополітичні ризики та загрози.

В статье исследованы основные тенденции развития современной геополитики на европейском и мировом уровнях, специфика геополитики ведущих государств, необходимость ее учета в украинских реалиях государственного строительства.

Ключевые слова: геополитические изменения, центры силы, геополитическое лидерство, ведущие государства, геополитические риски и угрозы.

The article examined the main trends of contemporary Development geopolitics in European and world levels, specifics of geopolitics leading states, necessity of its incorporation of the Ukrainian state building realities.

Key words: geopolitical changes, power centers, geopolitical leadership, leading states, geopolitical risks and threats.

З початком нового тисячоліття світ вступив у смугу масштабних змін, що зачіпають більшість сфер людського існування та визначають перспективи розвитку цивілізації мінімум на кілька століть. Існують підстави для наступного ствердження: глобальна економічна криза є лише початком геополітичних катаклізмів, що радикально переформатують людство у його ключових вимірах – економічному, політичному, соціальному, інформаційному, духовно-культурному.

Радикально змінюється роль держав-націй, значна частина з яких не є самодостатніми у проведенні не лише зовнішньої, але й внутрішньої політики. Міцніє припущення, що вже в недалекому майбутньому держави-нації виявляться витісненими на периферію міжнародного життя. Відомий на пострадянському просторі російський геополітик А.Дугін наголошує, що «у майбутньому світі не буде ані держави Росія, ані держави Франція, ані держави Україна, ані держави Німеччина. Будуть цивілізаційні геополітичні блоки, засновані на інших принципах, ніж норми класичної державності. І саме ці геополітичні блоки – імперії нового типу – будуть носіями суверенітету».

Криза фінансової системи США, початок якої відносять до 2008 р., виходить далеко за межі фінансово-економічної проблематики. Зовнішній борг Сполучених Штатів вже перевищує половину ВВП цієї країни. Китай, Японія, Бразилія, Індія, Росія, чії економічні системи були надто тісно прив'язаними до долара, все різкіше критикують систему світового домінування США та у різний спосіб пропонують демонтувати будівлю глобального американоцентризму.

Критика на адресу Сполучених Штатів звучить і з європейських столиць. Якщо Франція та Німеччина ніколи не приховували свого скептичного ставлення до деяких американських геополітичних проєктів (тієї ж війни в Іраку), то останнім часом до них доєдналися нові країни. Резонансною подією літа 2009 р. став відкритий лист лідерів країн Центрально-

Східної Європи на адресу адміністрації Президента США Б.Обами. Лист ініціювали колишні Президенти Польщі та Чехії Лех Валенса й Вацлав Гавел. Політики закликали Сполучені Штати відродити могутність НАТО, більш активно втручатися у справи ЄС та повернутися до жорсткої антиросійської політики, оскільки сучасна Росія «втілює порядок денний XIX сторіччя за допомогою тактики й методів XXI сторіччя».

Сполучені Штати, чия адміністрація приступила до «перезавантаження» американо-російських відносин, доволі мляво відреагували на цей заклик. Така млявість тим більше показова з огляду на те, що порівняно нещодавно – у 90-х роках – польські, чеські, балтійські та деякі інші східноєвропейські політичні лідери були візрцями «руху до свободи й демократії» й радо віталися на американській землі.

Різні аналітичні центри у різний спосіб та на відмінний між собою аргументній базі доходять змістовно тотожного висновку: виникли нові геополітичні центри, назрів новий переділ світу, Сполучені Штати усвідомлюють необхідність відходу від усталених трафаретів своєї зовнішньої політики.

Ідеалістично (а для когось й ностальгічно) звучать слова чинної на сьогодні Стратегії національної безпеки США, підписаної Президентом Дж. Бушем 16.03.2006 р.: «Сполучені Штати не можуть встановити мир, безпеку та процвітання без широкого залучення до світових справ. США мають очолювати міжнародні зусилля не тільки словом, а діями і власним прикладом. Саме так ми плануємо лідирувати у світі, це – спадок, який ми залишимо тим, хто піде за нами».

Президент Б.Обама не проти світового лідерства своєї країни, проте він дав зрозуміти як співвітчизникам, так і світові: забезпечувати таке лідерство слід на іншій основі, відмінній від підходів його попередників. Якій? Чіткої відповіді з Білого дому поки що не прозвучало. Нової Стратегії національної безпеки заокеанської держави світ не побачив попри те, що Президент США африканського походження вже другий рік на посаді. Проте факт присудження Б.Обамі Нобелівської премії миру за 2009 р. (іронічно коментують, що «авансом») дозволяє стверджувати про бажання невоюючої частини людства бодай частково сповільнити всепланетарний «марш американських батальйонів».

Звучать й більш радикальні узагальнення неамериканського походження: Вашингтон «надломився» у своєму бажанні правити світом й змушений «взяти паузу» для внутрішньодержавного одужання. Проте цю паузу з максимальною ефективністю для себе прагнуть використати й інші держави, які відчули ситуативну вразливість Сполучених Штатів й прагнуть її обіграти на власну користь.

На відміну від США, Росія 12.05.2009 р. отримала нову Стратегію національної безпеки, підписану Президентом Д.Медведевим. Це – один з небагатьох документів, під яким не стоїть підпис попереднього глави Російської держави. Проте підходи В.Путіна збереглися: до 2020 р. Москва прагне повністю відновити свої позиції серед планетарних геополітичних авторитетів.

Росія налаштована доволі амбіційно. Зокрема, у документі підкреслюється: «В цілому сформовані передумови для надійного запобігання внутрішнім і зовнішнім загрозам національній безпеці, динамічного розвитку і перетворення Російської Федерації в одну з лідируючих держав за рівнем технічного прогресу, якістю життя населення, впливом на світові процеси». І ще: «Російська Федерація володіє достатнім потенціалом для того, щоб розраховувати на створення у середньостроковій перспективі умов для її закріплення в переліку держав-лідерів у світовій економіці на основі ефективної участі у світовому розподілі праці, підвищення глобальної конкурентоспроможності національного господарства, оборонного потенціалу, рівня державної і громадської безпеки».

Це опирається на цілу сукупність державних документів, які покликані забезпечити відновлення глобальних геополітичних впливів РФ. Зокрема, це: Концепція довгострокового соціально-економічного розвитку РФ на період до 2020 р.; Концепція зовнішньої політики РФ до 2020 р.; Стратегія національної безпеки РФ до 2020 р.; Основи державної політики РФ

в Арктиці до 2020 р. і на подальшу перспективу; Морська доктрина РФ до 2020 р.; Стратегія розбудови і розвитку Збройних Сил РФ до 2020 р. ...

Не дивно, що геополітичний лексикон сучасної Росії на рівні державних документів поповнився словосполученням «лідуюча держава» («держава-лідер»). Знаючи з історії здатність Росії до короткотермінової мобілізації (до 2020 р. - ?), яка іноді навіть не має логічного пояснення, слід очікувати принаймні часткового успіху Кремля. Це матиме неабияке значення для десятків країн світу, особливо тих, що розміщені поряд.

Якщо узагальнити, то світова геополітична стабільність залишається насамперед рівнодіючою регіональних нестабільностей, напруженостей, локальних війн та військових конфліктів, і лише після цього – цілеспрямованою діяльністю людства, спрямованою на свідоме уникнення варіанту самознищення.

Для України особливо важливими є геополітичні підходи Російської Федерації, США, КНР, а також традиційних європейських лідерів – Франції, Великобританії, Німеччини. Про ці держави докладніше.

Як йшлося вище, **Росія** нарощує комплекс економічних, політичних, військових, духовно-культурних та ін. перетворень, метою яких є відновлення світового впливу Російської держави.

Протягом років президентства В.Путіна (насамперед, його другої каденції 2004-2008 рр.) відбулось серйозне зміцнення позицій Російської Федерації. Завдяки позитивним зрушенням в ресурсно-видобувній економіці, зміні стилю державного управління, посиленню уваги до Воєнної організації РФ, а також реставрації великодержавницької ідеології, Росія стала більш організованою регіональною і світовою потугою. Це дозволило Кремлю істотно підвищити вплив своєї країни на регіональні та глобальні процеси.

Президент Д.Медведев в основу власної концепції розвитку РФ закріпив п'ять «І»: інвестиції, інфраструктуру, інститути, інновації, інтелект. Хоча такі проєкти скептично сприймаються на Заході, у власній країні вони мають доволі багато прибічників.

В РФ сформовано нову ідеологію державного патріотизму, у якій «поєднані двохголовий орел та червона зірка». Знято художні фільми, в яких служіння Росії у складі державної силової структури возвеличене до вищої людської чесноти. Показовим є фільмостанок останнього часу: 2005 р. – «9 рота», «Турецкий гамбит», «Статский советник», «Первый после бога»; 2007 р. – «1612», «Слуга государев»; 2008 р. – «Господа офицеры: спасти императора», «Александр. Невская битва», «Адмиралъ». Бюджет останнього – \$20 млн. – приблизно відповідає видаткам Голівуду на масштабні історичні кінокартини.

У 2009 р. світ побачив кінокартину «Царь», вихід якої «випадково» співпав з пропозицією реставрації інституту самодержавства в Росії ХХІ ст. Поки що це доволі неоднозначно сприйнято російським суспільством, проте...

Збільшено термін перебування Президента РФ на посаді до 6 років. Існують вагомі підстави для наступного прогнозу: 2012 р. – в Росії відбуваються не лише гучне святкування 200-річчя Вітчизняної війни 1812 р. та вигнання наполеонівських військ, але й тріумфальне повернення В.Путіна на посаду глави держави з перспективою перебування на ній до 2024 р.

Проте в путінсько-медведевській Росії не все так благополучно. Впливова британська «The Times» у серпні 2008 р., відразу після російсько-грузинської війни, застерегла:

«Не дивлячись на все своє великодержавне похвалення, Росія слабка і вразлива. Так, російські танки і літаки з легкістю розгромили молоду грузинську армію, але велика частина застосованого арсеналу була створена в роки «холодної війни», а багато військовослужбовців були призовниками. Кожен, хто бачив, як діє російська армія на Кавказі, знає, що на модернізацію буде потрібно ціле покоління. Тим часом, Америка і її основні союзники по НАТО пішли на декілька десятиліть вперед в питаннях розвитку військових технологій і бойовому досвіді.

Крім того, Росія зіткнулася з серйозною демографічною кризою. Її населення скорочується на 700 000 чоловік в рік. За оцінками ООН, до 2050 р. чисельність її населення, що складає сьогодні приблизно 146 мільйонів, знизиться приблизно на третину.

Що стосується економіки, то вона переживає бум завдяки природним ресурсам, на які доводиться 70 відсотків багатства країни. Але ціна на нафту мінлива. Росія не зуміла диверсифікувати свою економіку. Якщо ціни на енергоносії різко впадуть, то економіка може впасти, як це відбулося десять років тому».

Сполучені Штати Америки залишаються світовим лідером за своїми економічним потенціалом, фінансовими та технологічними можливостями, інноваційними ресурсами, війсьній могутності та готовності її використати. Вражають військові витрати США, які на 2010 р. становлять \$640 млрд.

Іракська криза значно послабила привабливість США у світі. Республіканська адміністрація Дж. Буша намагалась виправити ситуацію, що їй не вдалось. Тепер це пробує зробити Б.Обама.

Сполучені Штати в «очікуванні масштабних змін», які поза сумнівом матимуть світове значення. Лозунгом переможної для демократів передвиборчої компанії Б.Обами стали слова *«Ми повинні повністю змінити Америку»*. У військовому контексті це означає:

- зниження бюджетних видатків на військові потреби;
- виведення військ з Іраку протягом 2-3 років, проте залишення американських військ в Афганістані, який залишається «розсадником тероризму»;
- помірковане співробітництво з РФ; переговори з Москвою щодо відміни стану підвищеної бойової готовності взаємно націлених МБР;
- відмова від протиставлення європейських країн, об'єднаних в НАТО, за ознакою «нові – старі»;
- перегляд політики стосовно Ірану (сприяння членству Ірану у ВТО; відміна військових приготувань проти цієї країни);
- припинення процесу розгортання системи ПРО у Східній Європі.

Наміри виглядають доволі серйозними. Водночас, існує світова традиція обмеженого виконання політиком своїх передвиборчих обіцянок в період реального перебування на високій державній посаді. Не все зможе виконати й Б.Обама. Проте навряд чи він посягне на головне – подальше реформування американської армії з метою утримання нею «абсолютної переваги». Чинними залишаються документи: «Стратегія національної безпеки США» 2002 р., «Національна воєнна стратегія США» 2004 р., «Стратегія національної оборони» 2005 р. Заходи, передбачені згаданими стратегіями, фінансуються і виконуються.

Продовжується глобальне оновлення конфігурації військових баз і об'єктів Сполучених Штатів, яка поступово набула 3-ешелонного вигляду: а) перший ешелон – крупні військові бази з розвинутою інфраструктурою на території США та найбільш надійних союзників (Великобританії, Німеччини, Іспанії, Італії, Японії); б) другий ешелон – передові операційні бази, наближені до регіонів потенційної нестабільності та загроз (Центральна і Південна Америка, Африка, Східна Європа, Перська затока, Центральна і Східна Азія); в) третій ешелон – передові операційні пункти, в яких війська розміщуються лише в кризових ситуаціях, а також у випадку проведення конкретної операції (акції).

У новообраного американського лідера значні плани щодо приведення військової сфери США до реалій сучасності. Б.Обамі доведеться зазначені вище плани або коригувати, або змінювати їх по суті, або навіть відмовлятися від деяких з них. При цьому не слід забувати про могутність американського ВПК, значні можливості спецслужб, новітні (але сталі) традиції американського політичного істеблішменту стосовно силового перетворення світу на користь заокеанської країни.

Перехід політичної влади від республіканців до демократів навряд чи змінить головне: бажання Білого дому бути світовим лідером якомога довше, в ідеалі – завжди.

Зважаючи на серйозні політичні перетворення, 44-й Президент США має пам'ятати: чотири Президенти Сполучених Штатів – 16-й: Авраам Лінкольн (1865 р.), 20-й: Джеймс Гарфілд (1881 р.), 25-й: Вільям Мак-Кінлі (1901 р.), 35-й: Джон Кеннеді (1963 р.) були вбиті політичними противниками.

Продовжується динамічне перетворення КНР у світову державу. Навіть геополітичні скептики більше не сумніваються у здатності китайського керівництва адекватно відповідати на виклики глобалізації будь-якої спрямованості – економічної, політичної, військової, культурної, спортивної тощо. Протягом найближчих 20 років Китай має всі шанси стати світовим економічним лідером. Країни G-7 розраховують, що у видимій історичній перспективі Пекін зберігатиме неекспансіоністський та неагресивний характер своєї зовнішньої політики. Попри це Москва вже сьогодні починає обґрунтовано турбуватись за долю своїх далекосхідних територій.

Китай (як і Росія) запропонував світові нову ідеологію державного будівництва: в розбурханому середовищі передчасних, незрілих, а то й деформованих демократій **успішними стають країни, які вдало поєднують ринок з державністю, а демократію з елементами авторитаризму.**

Складовими «китайського дива» стали: унікальна стратегія державного керівництва (у тому числі якості довгострокових програм); феномен зон вільної торгівлі, що дали дивовижний ефект; консолідація народу та його готовність терпіти нужду й фанатично підтримувати владу в умовах наявних труднощів; шанування населенням традиційно висококласних урядовців. До аргументів, що свідчать на користь Піднебесної, слід віднести й ренесанс китайських духовних цінностей – конфуціанства, даосизму, північного буддизму, які в сучасних умовах неможливо не розглядати як культурні антиподи ненаситному західному гедонізму.

Світового розголосу набула доповідь Національної розвідувальної ради США «Доповідь-2020», адресована Конгресові Сполучених Штатів. В документі йдеться: США і Західна Європа в доступній для огляду перспективі будуть витіснені азіатськими гігантами (Китаєм та Індією); XXI ст., на відміну від попереднього, буде азійським століттям, очолюваним КНР; сама глобалізація дедалі більше набуває рис азіатських, а не євроатлантичних; найбільші західні корпорації зберігають успішність за умови перепливу їх капіталів до Індії та Китаю. Все це відбувається «без згоди» Сполучених Штатів, що дратує Вашингтон та змушує його компенсувати власне безсилля на китайському напрямку збройним впливом на інші азійські держави (ті ж Афганістан та Ірак).

Відчуваючи близькість світового лідерства, Китай стрімко вдосконалює власну Воєнну організацію (насамперед, переозброюється).

Характерною особливістю розвитку геополітичної ситуації на Європейському континенті є традиційне суперництво провідних держав ЄС з питань європейського лідерства.

Зокрема, **Франція** виступає за воєнно-політичну інтеграцію європейських країн та скорочення американської військової присутності на континенті. Французьке керівництво активізує діяльність, спрямовану на перетворення ЄС у світовий центр сили, наполягає на трансформації НАТО у більш гнучку структуру забезпечення європейської безпеки та зменшенні впливу Вашингтону на вирішення власне європейських проблем.

Великобританія намагається перехопити роль європейського лідера – стратегічного партнера США і на такій основі розширити британський вплив в інших регіонах. Лондон практично у всіх випадках підтримує зовнішньополітичні дії американської адміністрації, послідовно захищаючи ідею щодо неможливості стабільного існування Європи без політичної, економічної і воєнної присутності Сполучених Штатів.

Німеччина, бажаючи повернути собі статус впливової світової держави, активно виступає за прискорення інтеграційних процесів у Європі, активно сприяє зміцненню НАТО та розширенню зони відповідальності Альянсу за межами євроатлантичного простору. Одночасно Німеччина є однією з головних рушійних сил у процесі реформування Євросоюзу. Берлін виступає за набуття об'єднаною Європою більшої незалежності від США в економічній та воєнно-політичній сферах. З метою досягнення таких цілей Німеччина активно взаємодіє з Францією. Природно, що США, Великобританія та деякі інші держави

(особливо представники останніх хвиль розширення Альянсу) критично ставляться до німецьких ініціатив.

ООН, регіональні наддержавні об'єднання (ОБСЄ та ін.), суверенні держави, недержавні соціально-політичні актори у своїй діяльності мають враховувати **ймовірність появи на світовій карті нових державних утворень**, головною рушійною силою «народження» яких у більшості випадків є військово-силові акції різної якості.

Калейдоскоп світових перетворень, пов'язаних з утворенням нових держав, демонструє тенденцію до невпинного ускладнення.

«Наполовину визнані» політичні утворення не просто існують, окремі з них слід визнати доволі перспективними. Так, незалежність **Палестини** вже визнали близько 100 держав світу, **Косова** та **Західної Сахари** – приблизно 50, **Абхазії** і **Південної Осетії** – поки що Росія та Нікарагуа, **Північного Кіпру** – Туреччина. «Зовсім невизнаними» залишаються **Придністровська Молдавська Республіка** та **Нагірний Карабах** з перспективою поповнення даного короткого списку **Кашміром** та **Курдистаном**.

На жаль, світове співтовариство продовжує демонструвати нездатність щодо вирішення проблеми невизнаних держав системно, відповідно до норм міжнародного права. Не створено світових критеріїв, відповідно до яких вчорашня «напівдержавність» набуває ознак завершеної «державності». Відсутні механізми, що дозволяють «країні-донору» безболісно погодитись з відторгненням від неї частини території і населення на користь новоутвореної держави. Відсутня система жорстких міжнародних заборон стосовно неправових державотворчих експериментів у «тілі» формально суверенних, але слабо контрольованих центральним урядом держав.

Проблемними регіонами планети залишаються **Тибет** і **Тайвань**, перший з яких жорстко утримується Пекіном у нинішніх кордонах КНР, другий має більшість ознак самодостатнього державного утворення (насамперед, потужну економіку).

Переважна частина Азії та Африки, які виникли як «продукт руйнування колоніальної системи імперіалізму», є доволі штучними утвореннями. Їх «ахіллесова п'ята» – це неспівпадання територіального та етноконфесійного розподілу. Найпереконливіший приклад – **Ірак**, який у постхусейнівський період розвитку є вибухонебезпечною територією відразу в кількох вимірах – етнічному, релігійному, політичному.

Не менш штучною країною є **Саудівська Аравія**, яка у XX ст. була утворена із кількох середньовічних еміратів (Хіджаз, Неджд, Асір).

«Розмитими» у своїх геополітичних вимірах виглядають **Пакистан** й особливо **Афганістан**. На їх території цілком органічно сприймалися би «Пуштуністан» та «Белуджистан», про які в контексті набуття політичної незалежності поки що не йдеться.

Сепаратистські настрої, крім Кашміру, існують в **Індії** – в **Нагаленді** та **Пенджабі**. Гарантій «вічного» перебування даних територій в межах індійської держави також не існує.

Порівняно з азійськими, африканських «неспівпадань» ще більше. Етнонаціональні групи (насамперед, племена) ніколи не шикувались по лініях, нарізаних європейськими колонізаторами при розділі «африканського пирога». Сьогодні такі лінії – це міждержавні кордони африканських країн, які входять у суперечність з реальними процесами економічного, військово-політичного, етнічного, релігійного та ін. розвитку Чорного континенту. Яскравий приклад – **Сомалі**, де цілі території діють так, начебто центральної влади не існує. Не менш гострою залишається ситуація в **Конго** (за Конституцією цієї країни, «Демократичній Республіці...»).

Загострення сепаратизму спостерігається і в Латинській Америці, зокрема, в **Болівії**. Департаменти **Санта-Крус**, **Бені**, **Пандо**, **Таріха**, а також **Чукісака** вимагають автономії аж до надання їм незалежності. Головна причина є економічною: небажання ділитися доходами (нафтовими дивідендами) з бідними західними департаментами.

По-європейськи більш толерантною, хоча від того не менш гострою, виглядає проблема посилення відцентрових тенденцій державного розвитку у Старому Світі. На місці «Європи країн» постає «Європа регіонів». **Каталонія**, **Баварія**, **Уельс** або **Шотландія** у ряді випадків

сприймаються важливіше, ніж Іспанія, Німеччина, Великобританія. Процес створення «єдиної Європи» вже не зупинити, а це означає розквіт «регіонального ренесансу», як би того не хотіли унітарно й навіть федерально організовані «традиційні» європейські держави.

Враховуючи мілітарні традиції людства, неважко передбачити: вихід на геополітичну арену нових незалежних держав відбуватиметься у силовий спосіб, що загрожуватиме безпеці країн, регіонів, світу в цілому.

Література:

1. Горбулін В., Литвиненко О. Українська політика національної безпеки України: актуальні виклики – адекватні відповіді // Дзеркало тижня. – 2009. – № 11; Конквістадор у панцирі залізім // Дзеркало тижня. – 2009. – № 34.

2. Глобалізація і сучасний міжнародний процес. За заг. ред. Б.І. Гуменюка, С.О. Шергіна. – К.: Дипломатична академія України при МЗС України, Всеукраїнська асоціація політичних наук, 2009.

3. Демчук П.О. Міжнародні відносини та проблеми євроатлантичної інтеграції. – К.: ППП, 2004.

4. Иванов В. Взгляд в 2025 год: грядущие проблемы и противоборства // Независимое военное обозрение. – 2009. – 7 апреля.

5. Исаев Б.А. Геополитика. – СПб, 2006.

6. Проект Россия. Выбор пути. – М.: Эксмо, 2008.

Старий Александр Григорьевич,

доктор политических наук,

профессор кафедры политологии

Национального университета «Острожская академия»

УДК 327:002

ИНФОРМАЦИОННОЕ ИЗМЕРЕНИЕ ЦИВИЛИЗАЦИИ

Осмысление феномена информации и феномена коммуникации позволило подойти к рассмотрению феномена цивилизации сквозь призму информации и коммуникации.

Ключевые слова: информация, коммуникация, информационное общество, цивилизация.

Осмилення феномену інформації й феномену комунікації дозволило підійти до розгляду феномена цивілізації крізь призму інформації й комунікації.

Ключові слова: інформація, комунікація, інформаційне суспільство, цивілізація.

Comprehension of information phenomenon & communication phenomenon has allowed to consider the civilization phenomenon through prism of information & communication.

Key words: information, communication, informational society, civilization.

В начале XX века В. Вернадский писал: «Человечество, взятое в целом, становится мощной геологической силой. И перед ним, перед его мыслью и трудом, становится вопрос о перестройке биосферы в интересах свободно мыслящего человечества как единого целого. Это новое состояние биосферы, к которому мы, не замечая этого, приближаемся, и есть ноосфера. Ноосфера – последнее из многих состояний эволюции биосферы в геологической истории – состояние наших дней» [1, с. 87]. Соответственно: «Картина мира, сведенная к энергии и материи, если мы попытаемся сейчас на нее взглянуть без предубеждения, явно не отвечает действительности» [2, с. 181]. А тотальное насыщение биосферы телекоммуникационными системами привело к тому, что: «Симбиоз человека с информационными сетями становится новым этапом эволюции цивилизации, когда

инфраструктура телекоммуникационных систем пронизывает биосферу по всем уровням иерархии организации вещества вселенной, включая каждого человека» [3]. Такое видение ситуации позволило прийти к пониманию того, что: «Формально на человечество можно смотреть как на информационную ... систему, состоящую из элементов-людей, между которыми существует информационное взаимодействие... Формально на мозг отдельно взятого человека можно смотреть как на информационную самообучающуюся систему, состоящую из элементов-нейронов, между которыми существует информационное взаимодействие...» [4, с. 213]. Следовательно: «Реальность может и должна быть объяснена, прежде всего, в терминах информации и коммуникации» [5, с. 87].

И, несмотря на то, что понятие «ноосфера», до сих пор вызывает споры в научных кругах, оно все шире используется при анализе места и роли информации и информационных технологий во всех форматах социальных отношений [6]. И вполне естественно, что исследовать эти процессы и вызываемые ими проблемы необходимо сквозь призму информации, когда: «Любой процесс управления ... характеризуется целью. Так как управление системой протекает в острой информационной борьбе, то цели управления часто бывают скрытыми от самой системы в выделившемся из нее механизме управления» [4, с. 247].

При этом управление направлено на достижение экономических преимуществ, поэтому: «...три ... сферы коллективных человеческих действий – политическая, экономическая и социальная *не являются* автономными сферами человеческого действия. У них нет своей отдельной внутренней «логики» и, более того, переплетение ограничений, возможностей, решений, норм и «рациональностей» такого, что ни одна приемлемая исследовательская модель не может разделить факторы соответственно указанным категориям политического, экономического и социального... Существует единый «набор правил» ... внутри которых действуют эти ... структуры» [7, с. 313], единственным и естественным объединяющим звеном которых является информация и ее ключевой ретранслятор – система средств массовой коммуникации цивилизации.

В формате западной культурологической школы термин «цивилизация» был введен в научный оборот для определения гражданского общества и впервые встречается в работе де Мирабо «Друг людей» (1756 г.), где цивилизация определяется «как некая качественная характеристика уровня развития общества» [цит. по: 8, с. 10].

По определению А. Ничифоро: «Цивилизация – это совокупность способов бытия и способов деятельности группы людей, выражающихся в материальной жизни, интеллектуальной жизни, морали и политической и социальной организации рассматриваемой группы» [цит. по: 8, с. 59]. М. Краузе считал, что «цивилизация определяется совокупностью идей и политических институтов, условиями материальной и культурной жизни, производительными силами и общественными отношениями, всеми проявлениями религиозной, интеллектуальной и художественной деятельности» [9, с. 89]. В представлении У. Адамса «цивилизацию создает уровень развития общества, для которого характерны наличие развитой технологии, ... торговля на дальние расстояния, централизованное управление экономикой, ... развитые правовые институты, ... государственная форма правления, религия олимпийского или монотеистического типа, кодифицированная история...» [10, с. 43]. Однако при всем многообразии подходов к выявлению признаков и характеристик цивилизации, обосновано-целесообразно остановиться на представлениях о цивилизации Д. Робертсона и М. Маклюэна.

Исходя, из того, что: «Вселенная есть *система*, фундаментом существования-функционирования которой является *единство материальных корней информации и информационных корней материи*» [11, с. 52], то есть исходя из взаимообусловленности цивилизационного и информационного процессов, Д. Робертсон выдвинул формулу: «Цивилизация – это информация» [12, с. 23]. Опираясь на количественные методы теории информации, Д. Робертсон классифицировал уровни развития цивилизации по объему (информационной емкости) знаний:

- уровень 0 – информационная емкость мозга человека $V_0 = 10^7$ бит;
- уровень 1 – вербальная коммуникация внутри человеческой общности – информационная емкость $V_1 = (10^9 \div 10^7)$ бит;
- уровень 2 – письменная культура, когда мерой информированности общества служит Александрийская библиотека информационной емкостью $V_2 = (10^{11} \div 10^9)$ бит;
- уровень 3 – зарождение книгопечатания, информационная емкость $V_3 = (10^{17} \div 10^{11})$ бит;
- уровень 4 – формирование представления о цивилизации как «информационном обществе», информационная емкость $V_4 = (10^{25} \div 10^{17})$ бит.

Соответственно, численный ряд отношений объемов информационной емкости социумов на соответствующих уровнях развития цивилизации выглядит следующим образом:

$$V_0 : V_1 : V_2 : V_3 : V_4 \dots \quad (1)$$

Очевидно, что это соотношение:

– во-первых, имеет *нелинейный* характер как нарастания информационной емкости, так и времени, необходимого для соответствующего насыщения цивилизации;

– во-вторых, этот ряд не завершен и, вероятно, его $V_{\max}$ – максимально возможная информационная емкость, которой цивилизация может обладать теоретически, может быть определена только на уровне трансцендентных систем по шкале К. Боулинга, адаптированной к требованиям ноосферной парадигмы информации [11]. При этом пока остается без ответа и вопрос: сколько еще качественно новых уровней развития цивилизация может пройти между V_4 и $V_{\max}$? А ведь с целью моделирования и прогнозирования процессов глобального развития исследователю важно знать не только конкретный уровень развития цивилизации, но и динамику процесса.

Для теоретической оценки количества таких уровней можно воспользоваться *энергетическим* подходом, когда открытие новых источников энергии связано с соответствующей суммой знаний – информационной емкостью цивилизации. Таким образом, если представить знания цивилизации в виде информационной матрицы, то можно сделать вывод о том, что переход от одного уровня развития цивилизации к другому реализуется по алгоритму перехода количества в качество, когда новые знания позволяют создавать новые источники энергии. Обоснованность исследования цивилизации сквозь призму соотношения информационной емкости знаний и созданием новых энергетических источников подтверждается и результатами исследований целого ряда авторов: В. Вернадского, Н. Винера, Э. Тоффлера, А. Шейдлина: «Развитие цивилизации неотделимо от развития энергетической отрасли...» [13, с. 49].

В свою очередь, сумма знаний цивилизации определяется немеханистической совокупностью знаний каждого индивида, которая, в свою очередь, определяется наличием доступа к информационным ресурсам, который, в свою очередь, определяется системой средств массовой коммуникации.

М. Маклюэн исследовал повседневную жизнь индивида сквозь призму масс-культуры, которая, собственно, и формирует человека. При этом решающую роль в культуре играют коммуникационные технологии, так как доминирование тех или иных средств коммуникации определяет облик культуры, задавая технологию кодификации реальности и интенсифицируя деятельность того или иного органа чувств человека. И с появлением нового средства коммуникации между ним и старыми коммуникациями начинается гражданская война, в ходе которой высвобождается колоссальная энергия, порождающая коммуникационный взрыв, в результате которого нарушается баланс человеческих органов чувств и происходит смена лидера-поставщика данных. В истории цивилизации М. Маклюэн выделил четыре эпохи:

1. Галактика дописьменного варварства – епоха родоплеменного общества, когда социальные связи базировались на вербальной коммуникации, а общество представлялось нерасчлененным единством как магический мир слуха;

2. Тысячелетняя галактика фонетического письма, когда изобретение фонетического алфавита как активного коммуникативного средства высвободило колоссальную энергию, разорвавшую родоплеменные связи. И по мере того как знания из поколения в поколение начали передавать невербальной коммуникацией, люди стали утрачивать непосредственную сопричастность к обществу;

3. «Гутенбергова галактика» – пятьсот лет печатной техники, когда грамотность заменила целостное племенное общество визуальными ценностями и сегментировала сознание. Однако, несмотря на то, что с этого момента началось формирование персонально ответственной личности, способной противопоставлять себя обществу, для обществ Средневековья все же были характерны единообразие и повторяемость.

Изобретение Гутенбергом в середине XV века печатного станка повлекло за собою революцию в системе средств массовой коммуникации, выразившуюся в массовом распространении фонетического алфавита. Появилась возможность посылать сообщения массовой аудитории, не вступая с ней в персональный контакт. То есть печать атомизировала индивида – оторвала от группы, к которой он принадлежал, и предложила модель массы отдельных индивидов, образующих путем механистического сложения мощь структуры. Именно этот этап в развитии цивилизации можно считать рождением системы средств массовой коммуникации, когда вектор вертикальной соподчиненности управления стал с нарастающей в геометрической прогрессии скоростью перемещаться в горизонтальную плоскость.

С появлением в 1844 году телеграфа Морзе – первого средства сообщения, знаменующего начало электронной эры, монополия «Гутенберговой галактики» рухнула под натиском нового средства массовой коммуникации;

4. «Галактика Маркони» – современная электронная цивилизация, когда телеграф, ускорив распространение данных до скорости света, связал людей, превратив цивилизацию в атомизированных участников процесса глобализации. У атомизированного индивида возникает ощущение всеобщей включенности в судьбоносные процессы цивилизации, а новые средства коммуникации формируют креатив среды обитания человека, так как система средств массовой коммуникации становится единой нервной системой цивилизации, формируя структуру ноосферы.

Анализ результатов исследований Д. Робертсона и М. Маклюэна, показывает, что генезис цивилизации коррелирует с технологическими революциями, которые, в свою очередь, непосредственно взаимосвязаны с объемом знаний – информационной емкостью цивилизации. Очевидно, что для прогнозирования уровней развития цивилизации важным показателем является *временной* интервал между этапами перехода количества знаний цивилизации в качество новых источников энергии. Анализ динамики формирования уровней развития цивилизации показывает, что каждый последующий переход от одного уровня информационной емкости цивилизации к другому происходит за более короткий промежуток времени. Доказательством этому служат разработки последних пятидесяти лет, когда цивилизацией были созданы новые, играющие сегодня ключевые роли в формировании и становлении так называемого «информационного общества цивилизации», технологии:

- персональный компьютер и Internet;
- системы искусственного интеллекта;
- спутниковые коммуникации и цифровая сотовая связь;
- новые источники энергии.

При этом технология включает в себя:

– во-первых, совокупность знаний, необходимых для производства техники, включая принципы управления технологическими процессами – культуру производства;

– во-вторых, все виды ресурсов и расчет потенциальных последствий реализации данной технологии для среды обитания человека, включая последствия применения произведенных продуктов и услуг.

А так как культура определяет формат применения технологии, то полезность и пригодность использования технологии для общества определяется культурой самого общества. В свою очередь, так как технология зависит от объема информационной емкости системы, то информационный потенциал определяет предел технологии, и, как следствие, предел возможностей цивилизации в познании и освоении вселенной. И в 1942 году Н. Винер заявил о создании нового способа занятия наукой и предложил новые понятия, которыми должна оперировать «наука о коммуникации». Основной мыслью Н. Винера было то, что, если классические науки традиционно изучают только внутреннюю суть вещей, то главным является *связь* – то есть отношения между вещами и он предложил развивать «поведенческий» метод в исследовании, пригодный как для технико-технологических, так и гуманитарных феноменов. А поскольку данное положение было обращено ко всем наукам без исключения, Н. Винер видел в кибернетике не новую дисциплину, но возможность *обновления* всех дисциплин. Отдавая себе отчет, что его исследования не укладываются в существующий формат научных специализаций, он предложил цельный взгляд на мир, ядром которого было понятие коммуникации, имеющей и социальное, и политическое измерения.

Кроме того, Н. Винер положил начало новой антропологии, где, в отличие от гуманистической традиции, человек находится не в центре всех вещей, а определяется с точки зрения информационного обмена, и вся его жизнь объясняется в терминах коммуникации, поскольку он пребывает в перманентной конкуренции с другими людьми на основе коммуникативного процесса. Параллельно с новой концепцией цивилизации, зародилась новая модель субцивилизации, в которой, по Н. Винеру, коммуникация должна иметь продолжение, которое она по праву заслуживает, как системо- и структурообразующий феномен. Соответственно, взгляд Н. Винера на политику стал основой альтернативы традиционным политическим идеологиям, когда политическое управление в обществе коммуникации подчинено трем основным задачам:

- во-первых, абсолютная необходимость признания индивида субъектом коммуникации;
- во-вторых, передача компьютерам функции принятия решений и реализации команд;
- в-третьих, общество должно саморегулироваться благодаря открытости коммуникации.

На основании работ Н. Винера в середине 1950-х годов И. Масуда пришел к выводу о том, что «информатизация повлечет за собой общественные перемены такого масштаба, которые вызовут трансформацию современной системы в новый тип человеческого общества – информационное общество» [14, с. 97]. Информационное общество, когда даже на бытовом уровне утверждаются высокие технологии, которые, проецируясь на структуры социальных ценностей, трансформируют старые и создают новые.

Информационные технологии предопределяют стратегию развития цивилизации, что приводит к формированию новой культуры, трансформирующей форму и контент не только производственной, но и духовной сфер как человека, так и цивилизации в целом. Однако, несмотря на то, что лидерство информатизации в процессе перехода цивилизации к следующему уровню развития обусловлено не только растущими потребностями, но и необходимостью *социального* управления, эти проблемы до сих пор рассматривались исключительно как технико-технологические.

Сегодня информационные технологии становятся основной движущей силой трансформирующейся социальной системы и несут в себе кардинальные последствия эволюции социальных процессов. И хотя сама по себе информатизация не решает глубинных проблем, вызванных информационной революцией, взаимодействие в системе человека-

среда (среда обитания) вызывает радикальные трансформации индивида и, как следствие, цивилизации в целом.

Высокая общая культура и основополагающие социальные и специальные знания достигаются в процессе длительного и дорогостоящего обучения, соответственно, утверждение Ф. Бекона о том, что «знание – сила» [15, с. 506], в условиях тотальной информатизации общественных процессов наполняется качественно новым смыслом. Как отмечает Т. Стоуньер: «В постиндустриальном обществе национальные информационные ресурсы суть его главная экономическая ценность, его самый большой потенциальный источник богатства. Информационные ресурсы в совокупности со средствами, методами и условиями их применения являются информационным потенциалом цивилизации» [16, с. 76].

Определенные черты информационного общества выделяет и Д. Белл, который считает, что это «переход от постиндустриального общества к обществу предоставления самых разнообразных услуг, в основе которых лежат кодифицированные теоретические знания для осуществления технологических инноваций, а также превращение новой «интеллектуальной технологии» в ключевой инструмент анализа и теории принятия решения» [17, с. 340].

Исследуя процесс формирования информационного общества, У. Дайзард выявил общую трехстадийную модель трансформаций:

- во-первых, становление массового производства информационных продуктов;
- во-вторых, расширение спектра информационных услуг для системы государственного управления;
- в-третьих, тотальная информатизация потребительского рынка [18].

Согласно оценкам инвестиционного банка Veroris Suhler только фирмы США тратят до \$ 50 млрд. на приобретение информационных продуктов, а общие затраты цивилизации оцениваются в \$ 150 млрд. в год. Именно это обстоятельство рассматривается в качестве обоснования тотального становления информационного общества в странах развитых демократий. В таком контексте ключевым этапом формирования информационного общества является процесс стандартизации, так как именно стандартизация выступает в качестве связующих звеньев национальных информационных обществ в информационное общество цивилизации.

Сегодня в области стандартизации информационных ресурсов и процессов работает Комиссия Евросоюза, которая действует по трем основным направлениям:

1. Разработки стандартов;
2. Поддержки научно-исследовательских работ, связанных со стандартами;
3. Согласования стандартов на международном уровне.

При этом любое общество в процессе разработки информационной политики обязано учитывать, что при формировании национального информационного пространства и национального информационного общества должно быть выдержано диалектическое единство материальной и нематериальной составляющих информационных технологий, то есть «сопрягать законы природы и законы права» [11, с. 185]. Сегодня же, когда даже в восприятии подавляющего большинства ученых, процесс информатизации представляется исключительно как развитие технико-технологических систем, складывается парадоксальная ситуация: с помощью высоких технологий обрабатываются и распространяются неадекватные социальным процессам информационные потоки. Неадекватные потому, что информационные потоки стран развитых демократий попадают на неподготовленную социальную почву государств недемократического и переходного типов, общества которых только начинают формировать и формализовывать – стандартизировать и выписывать национальное *информационное* законодательство – национальные информационные общества.

Вследствие такого положения возникает проблема социализации и, прежде всего молодежи, когда небольшая прослойка общества ведет активное виртуальное общение, в то время как куда более значительная – не имеет даже представления о таком общении.

Учитывая тот факт, что эта небольшая прослойка интеллектуально более развита, возникает угроза того, что эта социальная группа периодически теряет связь с остальными членами общества, что неминуемо приводит к конфликту. Соответственно, процессы социализации в традиционном обществе и обществе информационном при одинаковой природе имеют разные механизмы и технологии реализации.

Использование новейших информационных технологий для влияния высокоразвитыми странами на менее информационно развитые страны, привело к существенным изменениям региональных и, как следствие, глобального балансов силы, обусловило новые сферы потенциальной конфронтации между традиционными и новыми центрами противостояния, сделало возможным достижение преимуществ в информационных технологиях и средствах манипулирования общественным сознанием для широкомасштабной информационной экспансии с применением не ограниченного международным правом видов вооружений. Вместе с тем, к новым информационным видам оружия проявляют интерес как политические группировки, так и террористические и криминальные организации, что угрожает новым витком гонки вооружений. И так как: «сам подход к феномену информации ... примитивизируется, а ее глубинная сущность и фундаментальная социальная функция остаются непонятыми» [19], тотальный рост значимости информации в жизни цивилизации нуждается в переосмыслении ее места и роли не только на научном и/или бытовом уровнях, но и в политической науке. То есть вызовы современности требуют новых ответов на традиционные вопросы государственного строительства, управления и национальной безопасности.

За последнее десятилетие международное сообщество на примере транснациональных информационных операций осознало сущность реальных угроз информационного противоборства, определило подходы к пониманию концепции информационной безопасности. Свидетельством этого понимания стала предложенная ООН еще в 1992 году «Повестка дня для мира», которая содержала «концепцию превентивной дипломатии и поддержания мира, как источника международной информационной безопасности» [20]. В результате дискуссий и рассмотрения прикладных аспектов международной информационной безопасности были определены специфика, ключевые характеристики и типология информационных угроз, согласована терминология и содержание основных понятий в новой сфере международного сотрудничества. Так, в Резолюции 53/70 от 4 декабря 1998 года Генеральной Ассамблеи ООН понятие «международная информационная безопасность» классифицируется как взаимодействие акторов международных отношений по поддержанию устойчивого мира на основе защиты международной информационной сферы, глобальной инфраструктуры и общественного сознания мирового сообщества от реальных и потенциальных информационных угроз [21]. При этом:

- информационная сфера – определяется как международное информационное пространство, которое охватывает информационные ресурсы и все сферы жизнедеятельности цивилизации;

- международные информационные операции – как форма межгосударственного противостояния, которая реализуется путем информационного воздействия на систему управления других государств для достижения преимущества с одновременной защитой собственного информационного пространства от аналогичных воздействий противоположной стороны;

- информационная война – как информационное противоборство с целью влияния на критически важные структуры противника, разрушения социально-политической системы и дестабилизацию общества и государства противоположной стороны;

- информационное оружие – как комплекс технических средств и мероприятий, методов и технологий, направленных на установление контроля над информационными структурами потенциального противника, вмешательство в работу его систем управления, информационных сетей и коммуникаций с целью уничтожения или модификации данных, дезинформирования, распространения сообщений специального назначения в системах

формирования общественного мнения и принятия решений, а также как совокупность средств влияния на психологическое состояние политических и военных структур, специальных служб и населения для противодействия возможным информационным воздействиям другой стороны. «Мы приближаемся к такой степени развития, когда все являются участниками боевых действий. Задача состоит не в уничтожении живой силы, а в разрушении целей, взглядов и мировоззрения населения, сугубо социума» [22].

Существенные проявления информационных факторов международной безопасности кардинально изменили оценку доктрины информационной безопасности в целом и позиции большинства стран мира, которые осознали потенциал информационных угроз и необходимость создания соответствующего международного механизма контроля над процессами информационного противоборства. Востребованность «новой парадигмы информационной безопасности, как концептуальной схемы (модели) постановки и решения проблемы, вытекает из повышенных требований к живучести информационных систем, которые характеризуются высокой степенью распределения ресурсов и практически полным отсутствием централизованного управления» [19].

Таким образом, рассматривая цивилизацию сквозь призму ноосферной парадигмы информации [11], можно сделать следующие выводы:

1. Цивилизация – это информационная система, соответственно, реальность может и должна быть объяснена, прежде всего, в терминах информации и коммуникации и, тот, кто владеет информацией – владеет миром, а тот, кто владеет коммуникациями – управляет миром.

2. Общепризнанное понимание политологии как гуманитарной науки нуждается в ревизии, которая должна состояться на уровне феноменологического восприятия информации, так как механистическое *количественное* отношение к информации не позволяет объективно рассматривать процесс трансформации гуманитарных систем и технологий управления ими и, прежде всего, систем управления – политических систем. Произвольные исследования гуманитарных систем необходимо проводить на междисциплинарном уровне сквозь призму информации и коммуникации.

3. Произвольная социальная группа является по своей сути – информационной системой, так как без информационного взаимодействия – то есть без коммуникации – существование социума невозможно. Соответственно, представление о социуме как об информационном обществе (информационной системе), предопределяет возможность и необходимость прогнозирования хотя бы приблизительных сценариев и перспектив развития цивилизации. И форматирование этих сценариев представляется наиболее оптимальным сквозь призму ноосферной парадигмы информации, так как основой существования цивилизации является «диалектическое единство материальных корней информации и информационных корней материи» [11, с. 52].

4. Информационная политика государства как отрасль социальной информатики является ее социально-политической составляющей. В этом контексте информационная политика государства является информатикой СМК, которая рассматривает то, как СМК формируют идеологические взгляды, мнения и оценки, определяющие быт и культуру поведения людей.

5. «Этногенезы на всех фазах (во все времена) – удел естествознания, но изучение их возможно только путем познания истории, содержащей материал, подлежащий обработке методами естественных наук» [23, с. 9].

Литература:

1. Вернадский В. И. Биосфера и ноосфера / Отв. ред. Б. С. Соколов. – М.: Наука, 1989.
2. Вернадский В. И. Биосфера / Сборник научных работ В. И. Вернадского. – М.: Ноосфера, 2001.
3. Репин В. С. Молекулярная информация: миф или реальность? НГ-наука, 2001, № 6 (42).
4. Расторгуев С. П. Философия информационной войны. – М., 2000.

- 5.Винер Н. Кибернетика и общество // Под общей редакцией Э. Я. Кульмана. – М.: Иностранная Литература, 1958.
- 6.Arquilla J., Ronfeldt D. The Emergence of Noopolitik: Toward an American Information Strategy. – Santa Monica, Calif.: RAND, 1999.
- 7.Wallerstein I. Unthinking Social Science. The Limits of Nineteenth-Century Paradigms. – Cambridge: Polity Press, 1991.
- 8.Сравнительное изучение цивилизаций: Хрестоматия // Сост. Ерасов Б. С. – М: Аспект-Пресс, 1999.
- 9.Краузе М. Измерительные информационные системы. – М.: Мир, 1975.
- 10.Adams U. University Press. – 2003.
- 11.Стариш А. Г. Философия информации. – Симферополь: Таврия, 2004.
- 12.Робертсон Д. С. Информационная революция и технология. Реферативный сб. // ИНИОН РАН. – М. 1993, С.17-26.
- 13.Шейдлин А. Е. Новая энергия. – М: Наука, 2004.
- 14.Масуда И. Информационное общество как постиндустриальное общество. – М., 1993.
- 15.Bacon F. The works-vol. – N.-Y., 1968.
- 16.Стоуньер Т. Информационное богатство: профиль постиндустриальной экономики // Новая технократическая волна на Западе. – М.: ЭРИС, 2002.
- 17.Белл Д. Социальные рамки информационного общества. – М., 1998.
- 18.Дайзард У. Наступление информационного века. – М., 2001.
- 19.Домарев В. В. Інформаційна безпека як складова частина національної безпеки України. – Режим доступа: [//www.domarev.kiev.ua](http://www.domarev.kiev.ua).
- 20.Гали Б. Повестка дня для мира. Превентивная дипломатия, миротворчество и поддержание мира. – Нью-Йорк, ООН, 1992.
- 21.Resolution adopted by the General Assembly UN [on the report of the First Committee (A/53/576)] «Development in the field of information and telecommunication in the context of information security». – Distr. General A/RES/53/70, N.-Y., 1999.
- 22.Nye J. S., Owens W. Jr. America's Informational edge Strategy and force planning. – Режим доступа: <http://www.infowar.com/>.
- 23.Гумилев Л. Г. Этногенез и биосфера Земли.– М.: ООО «Издательство АСТ», 2002.

Шутов Роман Вікторович,

аспірант Відкритого міжнародного університету розвитку людини (ВМУРОЛ) «Україна»

УДК 327.8:15

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗОВНІШНІХ ІНФОРМАЦІЙНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ВПЛИВІВ

В статті розглянуто основні теоретичні аспекти зовнішніх інформаційно-психологічних впливів як складової природного процесу обміну інформаційними імпульсами між державою та глобальним інформаційним середовищем, визначено категорію та розглянуто структуру інформаційно-психологічних впливів.

Ключові слова: інформаційно-психологічний вплив, інформаційно-психологічна операція, суб'єкти впливу, об'єкти впливу, канали, методи, агент зовнішнього інформаційного впливу.

В статье рассмотрены основные теоретические аспекты внешних информационно-психологических воздействий как составляющей естественного процесса обмена информационными импульсами между государством и глобальной информационной средой, определена категория и рассмотрена структура информационно-психологических воздействий.

Ключевые слова: *информационно-психологическое воздействие, информационно-психологическая операция, субъект воздействия, объект воздействия, канал, метод, агент внешнего информационного воздействия.*

This article enlightens the basic theoretic issues of foreign information-psychological influences as a part of normal information impulses exchange between the state and global information environment. The meaning and structure of information-psychological influences are defined.

Key words: *information-psychological influence, information-psychological operation, the actor of influence, the subject of influence, the tool, the method, the agent of foreign information influence.*

Сучасні міжнародні відносини перебувають в стані активної трансформації. Мова йде не тільки про систему взаємовідносин між державами, мінливу систему глобальних стримувань та противаг, а й не в останню чергу про нові методи та механізми взаємодії – як у напрямку співпраці, так і в площині протидії.

Глобальний світ помістив Україну в нове – інформаційне – середовище. Україна усвідомлює себе як суб'єкт інформаційної взаємодії, який має власні інтереси в інформаційному просторі і відчуває на собі інформаційні впливи ззовні. Від інтеграції держави в це середовище, механізмів, які будуть залученні для реалізації державних інтересів в ньому та для протидії викликам та загрозам, від адекватності держави як системи навколишньому середовищу залежить життєздатність України як держави ХХІ століття. В свою чергу, вироблення механізмів реагування на інформаційні імпульси ззовні повинно спиратись на дослідження інформаційних впливів як об'єктивного явища сьогоденної дійсності.

Метою даного дослідження є спроба теоретичного осмислення зовнішніх інформаційних та інформаційно-психологічних впливів, зокрема:

1. на основі аналізу підходів вітчизняних науковців спробувати виробити визначення зовнішніх інформаційних впливів;
2. визначити основні структурні елементи зовнішніх інформаційних впливів, дати їм визначення та характеристики.

Увага українських науковців до проблем інформаційної безпеки України протягом останніх років зумовила те, що сформувалося спільне наукове бачення певних аспектів інформаційної взаємодії, вимальовується консенсус відносно засад стратегії реагування на зовнішні інформаційні впливи. Так, дослідженням цієї проблеми займаються наразі такі науковці, як О. Литвиненко, Г. Почепцов, М. Дмитренко, О. Соснін, П. Прибудько, І. Лук'янець, В. Ліпкан, М. Швець, А. Рось, Я. Жарков, Є. Гуцал, Н. Грицяк, Ю. Рубан, В. Василюк, С. Климчук, О. Андрєєва, Ю. Бондар, В. Цимбалюк та багато інших.

Проте по ряду напрямків залишаються прогалини та не вирішені протиріччя, що зокрема стосується самого розуміння інформаційного впливу, його складових. Розглядаючи зовнішні інформаційні впливи в контексті національної безпеки, науковці розглядають їх лише в контексті інформаційної боротьби, що залишає поза увагою значний пласт проблеми. В даному дослідженні буде здійснено спробу розширити межі наукового дослідження інформаційних та інформаційно-психологічних впливів для формування повної картини предмету.

Для визначення категорії інформаційного впливу важливо визначити, що саме ми вважаємо впливом. Це поняття є надзвичайно широким, і воно застосовується практично в усіх галузях науки. С. І. Ожегов визначив «вплив» як «дію, яку здійснює хто-небудь або щонебудь стосовно когось чи щось». Український дослідник проблем безпеки В. А. Ліпкан також широко визначає цю категорію як «дію, що спрямована на систему або інший об'єкт і визначає її перехід із одного стану до іншого та змінює її якість в тому чи іншому напрямі»

[3, с. 570]. В цьому визначенні для нас важливим є те, що вплив – це не просто дія, а така дія, яка призводить до кількісних чи якісних змін об'єкта.

Цю позицію поділяє вітчизняний науковець Я. Жарков. Він визначає інформаційно-психологічний вплив як «такий вплив на індивідуальну або суспільну свідомість інформаційно-психологічними або іншими засобами, що викликає трансформацію психіки, зміну поглядів, думок, відносин, ціннісних орієнтацій, мотивів, стереотипів особистості з метою вплинути на її діяльність і поведінку. Кінцевою його метою є досягнення певної реакції, поведінки (дії або бездіяльності) особистості, яка відповідає цілям психологічного впливу» [2]. Подібне визначення дають і П. Прибутко з І. Лук'янцем: «інформаційно-психологічний вплив – це інформаційний і психологічний вплив на свідомість та психологію людей (особистостей і груп) з метою зміни світоглядних та психологічних структур їхньої свідомості й підсвідомості, трансформації їхніх емоційних станів, стимулювання відповідних типів поведінки» [8, с. 40].

Дуже близькими за значенням є поняття «інформаційна (інформаційно-психологічна) операція», «інформаційний захід», «інформаційна акція». Так, А. Мануйло, А. Петренко та Д. Фролов, підсумовуючи напрацювання американських науковців, наводять такі визначення терміну «психологічна операція»: «У широкому розумінні під ПсО [психологічними операціями] розуміється сплановане використання засобів, форм і методів поширення інформації для здійснення певного впливу на установки та поведінку людини. Такі операції складаються з політичних, військових та ідеологічних заходів, мета яких – зміна біхевіоральних та емоційних установок певних груп людей та окремих осіб з тих чи інших питань у бажаному напрямку... В більш вузькому розумінні ПсО застосовуються збройними силами для деморалізації та дезорієнтації супротивника. В цьому випадку вони розглядаються як специфічна зброя, за допомогою якої підвищується ефективність бойових дій» [6, с. 298].

Даючи ці визначення, науковці розглядали такі випадки, коли інформаційний вплив є усвідомленою дією суб'єкта, яка спрямована на досягнення визначеної мети. Такий підхід може бути достатнім для аналізу інформаційних впливів у контексті бойових дій чи виборчих технологій, проте при застосуванні його в сфері інформаційної безпеки держави ми приходимо до розуміння, що необхідно відмежувати категорію «зовнішній інформаційно-психологічний вплив» та «інформаційно-психологічні операції».

Категорію зовнішнього інформаційного впливу можна розглядати в двох якостях – як акт і як процес. У другому випадку інформаційним впливом можна назвати будь-яке проникнення інформації іноземного походження в інформаційний простір України. Це може бути інформація будь-якого спрямування, у будь-якому вигляді, вона може потрапити внаслідок спонтанної інформаційної дифузії чи цілеспрямовано. З цієї позиції інформаційний вплив – це явище перманентне, повсякденне і звичайне, це нормальний обмін інформаційними імпульсами між Україною та оточуючим її середовищем.

Говорячи про зовнішній інформаційний вплив як про акт, ми надаємо йому ознак, притаманних будь-якій дії:

- усвідомлений або спонтанний характер;
- обмеженість в часі;
- наявність суб'єкта, що цю дію реалізовує;
- наявність інструментарію дії (тобто те, яким чином коїться дія).

Повертаючись до питання визначення інформаційних впливів і дискусії щодо наявності попереднього мотиву при здійсненні цього впливу, ми стверджуємо, що, обмежуючи коло уваги лише цілеспрямованими впливами, ми не враховуємо вагомий спектр потенційних загроз та чинників, який несуть в собі дії спонтанні.

В березні 2010 року ми стали свідками доволі показової в цьому плані ситуації. На одному з ізраїльських сайтів було опубліковано заяву румунського науковця Джорджа Мармурену про те, що у 2035-2040 роках на кордоні між Україною та Румунією можливий сильний землетрус. В український інформаційний простір ця інформація проникла, судячи з

усього, через громадянина Ізраїлю, який подзвонив своєму родичу, який мешкав у Миколаєві, та попередив його про небезпеку. Вже за декілька днів інформація поширилася серед миколаївців та одеситів; як і водиться, повідомлення обросло додатковими деталями: вже стало «відомо», що землетрус відбудеться приблизно 9 березня 2010 року, сила – за різними даними від 5-6 до 9-10 балів за шкалою Ріхтера (люди, не обізнані в деталях сейсмології, пояснювали одне одному просто: «сильніше ніж у Гаїті!», натякаючи на страшний землетрус, що стався на початку року на Карибських островах), і в ніч після жіночого свята багато з них взяли з домівок все найцінніше і вийшли ночувати просто неба або в автомобілях. На це відреагували загальнонаціональні ЗМІ; 9 березня ролики про паніку у Миколаєві та Одесі пройшли по всіх телеканалах, і про це вже говорила (вірячи чи ні, не важливо) вся Україна. Паніка вщухла сама собою через декілька днів; цьому також дещо посприяли ЗМІ, які пояснили громадянам, що боятися землетрусу немає підстав.

Другим прикладом може стати ситуація у Південній та Північній Кореї в грудні 2002 року. Мова йде про вихід у прокат голлівудського фільму «Помри, але не зараз», дія якого відбувається у Кореї. Корейці по обидва боки 50-ї паралелі були обурені рядом сцен, в яких зображувалась корейська дійсність. Так, профанацією були названі еротична сцена в будистському храмі, епізод вбивства корейського генерала власним сином, картина демілітаризованої зони, яка зовсім не відповідає реальному стану речей, та інші деталі фільму, які не лише були викривленням дійсності, а й зачіпали національні почуття корейців. В країнах пройшли масові демонстрації протесту. Це співпало з погіршенням військово-політичних відносин Сеула та Пхеньяна із США; під впливом громадського обурення в Південній Кореї знову постало питання про доцільність перебування на території країни американського контингенту; Північна Корея знову заявила про продовження розробок ядерної зброї.

Ми не маємо підстав стверджувати, що голлівудські режисери ставили собі завдання погіршити відносини своєї держави з Кореєю, так само як пан Мармурену та невідомий історії громадянин Ізраїлю не хотіли позбавляти десятків українців святкового вечора вдома. Вони виконували свою звичайну роботу, жили звичайним життям, але якимось чином своїми діями вплинули на інформаційний простір інших держав, де відбулися події, які ніхто передбачити не міг.

Ці приклади переконують, що система забезпечення національної безпеки повинна бути готовою як для відповіді на інформаційні атаки, так і на захист населення від випадкових загроз, які можуть виникнути внаслідок дифузного проникнення в інформаційний простір України інформації, яка була вироблена закордонними суб'єктами для власних цілей, які можуть не полягати в зміні свідомості українських громадян.

Повертаючись до питання тотожності термінів «інформаційний вплив», «інформаційна операція» та «інформаційна акція (захід)», робимо висновки:

1. Інформаційний вплив може бути як цілеспрямованим, свідомим, так і спонтанним.
2. Інформаційною операцією може бути тільки цілеспрямований інформаційний вплив. Ми схиляємось до позиції тих дослідників, які застосовують цей термін для всіх цілеспрямованих інформаційних впливів (Р.Маклаурін: психологічні операції – «всі міжнародні комунікації, що плануються і спрямовуються на вплив на інших» [цит. за: 9, с. 60]).
3. Інформаційна акція (захід) – конкретна дія суб'єкта, через яку реалізується інформаційна операція. Переслідуючи конкретне вузьке завдання (інформування цільової групи з певних питань, влаштувати наукове обговорення якоїсь проблеми тощо), інформаційні дії в межах інформаційної операції об'єднуються єдиною спільною метою (формування іміджу, дестабілізація ситуації тощо).

Отже, **інформаційно-психологічний вплив** – дія, яка прямо чи опосередковано змінює інформаційний простір держави (суспільства) і таким чином призводить до змін у психіці (когнітивні структури, емоційні стани, свідомі чи підсвідомі психічні процеси) її громадян.

Зовнішній інформаційно-психологічний вплив вирізняється специфічним колом суб'єктів, які його здійснюють.

Суб'єктами зовнішніх інформаційних впливів ми можемо назвати будь-які закордонні держави, інституції, іноземних громадян, які активно створюють та поширюють інформаційний продукт, який потрапляє до інформаційного простору України, призводячи до змін у свідомості чи підсвідомості громадян України.

Тобто суб'єктом зовнішнього інформаційного впливу можуть бути:

- інші держави в особі органів державної влади та окремих посадовців;
- міжнародні організації;
- закордонні організації, інститути;
- суб'єкти закордонного та міжнародного бізнесу;
- окремі громадяни або групи громадян інших держав.

Суб'єкт є не транслятором, а творцем інформаційного продукту та рушійною силою його поширення. Це розмежування важливе при визначенні місця закордонних мас-медіа в механізмі здійснення інформаційних впливів. Ми вважаємо, що ретранслюючи інформаційні повідомлення з урядових джерел чи інформаційних агентств, закордонні ЗМІ виступають тільки каналом поширення інформації (каналом здійснення інформаційного впливу), натомість активне створення власних інформаційних матеріалів переводить його в ранг суб'єкта. У кожній окремій ситуації закордонні медіа можуть виконувати як роль суб'єкта, так і каналу.

При дослідженні зовнішнього інформаційного впливу важливим є правильне визначення наявності мети (цілей) впливу і визначення самої мети у разі її наявності.

Мета – усвідомлений бажаний стан дійсності, який відповідає інтересам суб'єкта впливу і для досягнення якого чиниться інформаційний вплив.

Цілі впливу витікають з інтересів суб'єкта, що цей вплив здійснює. Так, органи державної влади можуть ставити за мету популяризацію мови та культури, захист інтересів громадян, досягнення економічного та політичного домінування; транснаціональні корпорації – побудову іміджу, збільшення продажів тощо. Саме визначення цілей впливу є першим кроком до визначення його як загрози. Це в свою чергу потребує від системи національної безпеки дієвого механізму ідентифікації загроз, чіткої методології співставлення інтересів держави та суспільства з цілями та завданнями зовнішніх інформаційних впливів для прогнозу подальшого розвитку ситуації та вироблення адекватної системи протидії негативним наслідкам або впливу як такому.

Як правило, в умовах інформаційної боротьби та інформаційної війни інформаційно-психологічні впливи (в даному випадку – інформаційно-психологічні операції) несуть потенціал загрози, переслідують цілі та використовують методи, які неприйнятні для іншої сторони.

Свідомість та підсвідомість (когнітивна та емоційна складові психіки) громадян України є **об'єктом** зовнішнього інформаційно-психологічного впливу. Цим інформаційний вплив відрізняється від впливу економічного, військового, політичного.

Необхідно зазначити, що відповідно до цілей інформаційного впливу (якщо такі є) об'єкт впливу може обмежуватися конкретними групами, але важко обмежити сферу впливу лише на конкретну групу. Це зумовлено специфікою інформаційних процесів: важко впливати на якусь частину інформаційного поля, не впливаючи на інші; навіть обираючи географічно чи секторально обмежені канали впливу (місцеві ЗМІ, спеціалізовані видання, дірект-мейлінг тощо), важко не допустити подальшого поширення інформації. Тому під інформаційний вплив завжди потрапляє широке коло населення України. Проте з точки зору стратегії впливу доцільно використовувати категорію **цільової аудиторії** – це сукупність громадян, зміна свідомості яких є прямою метою інформаційного впливу.

Для характеристики зовнішнього інформаційного впливу важливою є категорія каналу впливу.

Канал впливу – матеріально-технічні засоби, процеси або соціальні інститути, за допомогою яких інформація потрапляє від суб'єкта впливу до об'єкта або цільової аудиторії. Ще в політичній науці використовується термін «засоби впливу». Я. Жарков використовує поряд із цим поняття «технології», від якого ми утримаємося. Ми пропонуємо розуміти технологію впливу як сукупність методів зміни свідомості, а не як інструмент донесення інформації. На наше переконання, цей термін більш доцільний при дослідженні стратегій інформаційно-психологічних операцій.

На нашу думку, прийнятну класифікацію каналів інформаційного впливу дали П. Прибутко та І. Лук'янець:

- ЗМІ
- література
- мистецтво у різних його формах
- освіта
- виховання (різноманітні форми виховання в системі освіти, громадських організацій, неформальних групах тощо)
- особисте спілкування. [8, с. 42].

Натомість ми додамо до цього списку ще один важливий канал інформаційно-психологічного впливу: матеріальні цінності та елементи побутового життя.

Вибір каналу за умов цілеспрямованого інформаційно-психологічного впливу визначається цілями інформаційно-психологічної операції, її часовими рамками, специфікою цільової аудиторії та ресурсами суб'єкта. При виборі беруться до уваги особливості кожного каналу.

Окрім суб'єктів зовнішнього інформаційно-психологічного впливу, при аналізі механізмів його здійснення виявляється ще одна категорія інститутів та осіб, яка активно виробляє та поширює відповідну інформацію і при цьому знаходиться на території України. Мається на увазі методика опосередкованого інформаційного впливу, коли функції суб'єкта впливу виконують інститути всередині держави. Ми вважаємо за доцільне використовувати в таких випадках термін «агенти».

Агенти зовнішнього інформаційно-психологічного впливу – громадяни, групи громадян або інститути країни, які активно створюють та поширюють інформаційний продукт, мета та зміст якого відповідає завданням зовнішнього інформаційного впливу та сприяють досягненню ним свого результату.

Відповідно до цього визначення, ми можемо говорити про агентів лише в контексті інформаційно-психологічної операції.

Агенти, як правило, діють від власного імені і за власним бажанням.

Аналіз агентів зовнішніх інформаційних впливів є надзвичайно важливим для забезпечення інформаційної безпеки України, оскільки вони часто використовуються для маскування та приховування інформаційного впливу, для здійснення «сірої» та «чорної» пропаганди, для створення ефекту «свій до свого», чим значно підвищують ефективність та результативність впливу.

Коло інститутів, які можуть виступати і виступають в Україні як агенти зовнішніх впливів, є надзвичайно широким. Аналіз практики інформаційних операцій на території нашої країни показує, що найбільш активно цю роль виконують:

- політичні партії
- організації громадянського суспільства
- ЗМІ.

Проблема агентів зовнішнього інформаційного впливу в Україні потребує детального дослідження – як теоретичного, так і практичного, для вироблення ефективних механізмів їх нейтралізації, створення несприятливих умов для їх діяльності. В межах цієї статті лише додамо, що агент може за свої послуги отримувати винагороду (грантова підтримка ОГС, політична підтримка партійних лідерів, фінансування ЗМІ), а може діяти за власною ініціативою. На нашу думку, найбільшу небезпеку являють собою саме добровільні агенти.

Наступним елементом зовнішнього інформаційного впливу, який ми розглянемо в межах цього дослідження, є методи впливу. **Метод** – це сукупність прийомів, способів, принципів, за допомогою яких досягаються цілі інформаційно-психологічного впливу.

В сучасній науці існують певні напрацювання, на основі яких ми можемо виокремити методи інформаційно-психологічних впливів. Так, О. Литвиненко в своїх дослідженнях говорить про методи впливу на інформаційні потоки [4, с. 4-6]:

1. Несанкціоноване розповсюдження інформації – витоки, крадіжка, несанкціоноване копіювання інформації тощо.

2. Несанкціонована модифікація інформації – основа кампаній дезінформації. Дослідник пояснює: «Модифікація наслідує мету порушення гомоморфних властивостей відображення властивостей реального об'єкту в його інформаційний фантом». Це досягається: а) знищенням інформації; б) зашумленням каналу; в) нав'язуванням інформації; г) підбрюхою інформації.

3. Несанкціоноване блокування інформації.

Для нашого дослідження це є по суті методи інформаційно-психологічного впливу.

А. Манойло, А. Петренко та Д. Фролов у своїй роботі пропонують такі методи (у них вони мають назву «складових») інформаційно-психологічного впливу [6, с. 280-294]:

1. Дезінформування.

2. Лобіювання.

3. Маніпулювання свідомістю.

4. Пропаганда.

5. Управління кризами.

6. Шантаж.

Подібний перелік дає австралійський вчений К. Попп [10, с. 163]:

1. Заперечення інформації (приховування, крадіжка інформації).

2. Обман (свідоме введення неправдивої інформації).

3. Деструкція (введення інформації, яка здійснює негативні ефекти всередині системи опонента).

4. Підрив (введення інформації, яка руйнує систему опонента).

Ми маємо згадати в рамках огляду методології інформаційних впливів концепцію інформаційної асиметрії. Інформаційна асиметрія – метод організації та здійснення інформаційних операцій в умовах інформаційного протиборства, який оснований на чиненні впливу на тих ділянках інформаційного простору, в яких система безпеки супротивника не має адекватних вибудованих механізмів захисту. Таким чином, вплив здійснюється там, де супротивник менше за все очікує, виникає ефект неочікуваності, який дозволяє найбільш повно досягти цілей інформаційної операції.

Ми не будемо намагатися запропонувати свою класифікацію методів інформаційно-психологічних впливів ззовні, але зауважимо на тому, що всі наведені вище методи доцільні лише в умовах інформаційного протиборства та інформаційної війни, і тому як класифікації методів зовнішніх інформаційних операцій вони не є повні. Як ми вже говорили вище, мета зовнішнього інформаційного впливу далеко не завжди полягає в нанесенні шкоди іншій стороні. Хоча привабливим для когось може здатися розгляд інформаційних впливів як постійного та обов'язкового джерела загроз, ми маємо адекватно підходити до вивчення кожного конкретного випадку і в першу чергу сприймати інформаційно-психологічні впливи ззовні як природний процес, як нормальне явище, яке є чинником інформаційних процесів в Україні, а отже потребує контролю та нагляду з боку системи національної безпеки – але не обов'язково протидії та блокування.

Так, інтереси суб'єктів інших країн можуть досягатися не лише дезінформуванням та оманю, а й поширенням об'єктивної інформації. На цьому принципі побудовані всі іміджеві інформаційні операції і сама концепція Public Relations (PR).

За влучним визначенням В. Бебика [1, с. 163], Public Relations треба розглядати як:

1. Царину наукових знань, що досліджує інформаційно-комунікаційну сферу суспільства в контексті контролю та маніпулятивного управління суспільною свідомістю.

2. Спеціалізовану галузь менеджменту інформаційно-комунікаційної сфери суспільства, яка спрямована на організацію і відносно гармонізацію комунікаційних зв'язків у суспільстві з метою підвищення ефективності функціонування інститутів держави і громадянського суспільства.

У мінливому сучасному світі, в умовах глобальної жорсткої інформаційної боротьби арсенал методів зовнішнього інформаційно-психологічного впливу постійно поповнюється. Наведені тут варіанти зможуть допомогти нам у подальшому дослідженні зовнішніх інформаційних впливів в сьогоденній Україні, а для нас буде куди більш важливим на основі даного дослідження визначити той інструментарій, який використовують наразі іноземні суб'єкти для впливу на український інформаційний простір.

Здійснивши цей короткий огляд, ми охопили основні аспекти теоретичного осмислення зовнішніх інформаційно-психологічних впливів: розглянули підходи до дефініції та виявили власне визначення предмету дослідження, виявили основні його складові (мотив, мета, суб'єкт, об'єкт, канал, агент, метод) та дали їм кроткий аналіз. Ми окреслили можливі подальші напрямки наукового дослідження предмету. Так, більш детального аналізу потребують проблеми інтересів різних категорій суб'єктів, актуальна методологія інформаційно-психологічних впливів, механізми «вербовки» та роботи агентів впливу, методи ідентифікації інформаційних загроз та інші аспекти.

На сьогодні одним з пріоритетних ми вважаємо ґрунтовне дослідження зовнішніх інформаційно-психологічних впливів в сучасній Україні та вироблення методології аналізу та реагування на них для забезпечення інформаційної безпеки держави та суспільства. Результати даного дослідження можуть бути використані як теоретична основа для цієї роботи.

Література:

1. Бебик В. М. Інформаційно-комунікаційний менеджмент у глобальному суспільстві: психологія, технології, техніка паблік рилейнз: Монографія. – К.: МАУП, 2005. – 440 с.
2. Жарков Я. Небезпеки особистості в інформаційному просторі // Юридичний журнал. – 2007. – № 2. – С. 65 – 72.
3. Ліпкан В. А. Теорія національної безпеки: Підручник. – К: КНТ, 2009. – 631 с.
4. Литвиненко О. В. Інформаційна безпека Європи: конспект лекцій до курсу лекцій для студентів спеціальності «Міжнародна комунікація» спеціалізації «Європейські комунікації». – К., 1999. – 61 с.
5. Манойло А. В. Объекты и субъекты информационного противоборства [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://psyfactor.org/lib/psywar24.htm> – Заголовок з екрану.
6. Манойло А. В., Петренко А. И., Фролов Д. Б. Государственная информационная политика в условиях информационно-психологической войны. – М.: Горячая линия-Телеком, 2007. – 242 с.
7. Ольшанский Д. В. Основы политической психологии. – Екатеринбург: Деловая книга, 2001. – 496 с.
8. Прибутко П. С. Інформаційні впливи: роль у суспільстві та сучасних воєнних конфліктах / П. С. Прибутко, І. Б. Лук'янець. – К.: Вид. Паливода А. В., 2007. – 252 с.
9. Почепцов Г. Г. Психологические войны. – М.: «Рефл-бук», К.: «Ваклер», 2000. – 528 с.
10. Почепцов Г. Г. Теория коммуникации. – М.: «Рефл-бук», К.: «Ваклер», 2003. – 656 с.

МЕТОДИКА ВИКЛАДАННЯ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ДИСЦИПЛІН**Зеленько Галина Іванівна,***доктор політичних наук, провідний науковий співробітник
Інституту політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І.Кураса НАН України*

УДК 32.04

МЕТОДОЛОГІЯ ПОРІВНЯЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Ця стаття була написана на основі лекції, прочитаної на науково-методологічному семінарі в Інституті політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. В статті розглядаються основні методологічні підходи, які використовуються у порівняльній політології, а також проблеми, з якими стикаються вчені у ході цих досліджень.

Ключові слова: *порівняльна політологія, види порівняльних досліджень, проблематика порівняльних досліджень.*

The article has been written on the basis of the lecture, delivered in terms of an academic seminar at the Kuras Institute of Political and Ethnic Studies. There are major methodological approaches of Comparative politics and also problems, usually faced by political scientists while conducting their researches, outlined in the article.

Key words: *Comparative politics, comparative research, types of comparative studies, range of problems of comparative studies.*

Эта статья была написана на основании лекции, прочитанной на научно-методологическом семинаре в Институте политических и этнонациональных исследований им. И.Ф.Кураса НАН Украины. В статье рассматриваются главные методологические подходы, которые используются в сравнительной политологии, а также проблемы, с которыми сталкиваются ученые в ходе этих исследований.

Ключевые слова: *сравнительная политология, виды сравнительных исследований, проблематика сравнительных исследований.*

З часів Аристотеля порівняння політичних систем стало одним із центральних напрямів у політичній думці. Наразі серед усієї маси політологічних досліджень 23% займають порівняльні політологічні дослідження. Але, незважаючи на те, що порівняльна політологія має свої класичні теми, такі як політичні режими та їх зміна, демократія та її альтернативи, вона все таки не є автономною дисципліною зі своєю предметною сферою. Окремою субдисципліною політології її робить сама процедура порівняння – як і чому політичні явища можна і слід порівнювати. Саме через відсутність у порівняльній політології власного дослідницького поля її значимість і можливість використання як самостійної дисципліни часто заперечувалася.

Проблематика порівняльної політології.

Щоб здійснити порівняльне дослідження ми повинні мати уявлення про те, що розуміється під політикою і що означає вивчати її в порівнянні. Як відомо – предметом політики є людські рішення, а політична наука – це вивчення таких рішень. Проте не усі з них є політичними. Конкретніше – до політичних рішень належать лише публічні та владні рішення. Політичні рішення завжди приймаються у вигляді певної громади, яку можна назвати політичною системою. Проте суспільства досить сильно відрізняються між собою з точки зору співвідношення приватного і публічного. В тоталітарних суспільствах публічна влада вкрай широка, а приватна – вкрай обмежена. В інших суспільствах сфера приватного життя може майже повністю витіснити сферу публічну. Ситуація ускладнюється ще й тим, що кордони між цими сферами весь час змінюються (наприклад, приватне життя президентів).

Для політики характерний вияв влади. Влада означає формальну могутність, якою наділені індивіди та групи, з тією метою, щоб їх рішення виконувались і поважались. Тобто передбачається, що рішення, які нас цікавлять будуть обов'язковими для тих індивідів та груп, яких вони стосуються. Ті, хто має політичну владу, як правило, мають доступ до силових та фінансових ресурсів, які дозволяють їм реалізовувати свої рішення. Такі ресурси називаються ресурсами примусу, але влада не завжди має спиратися на примус. Часто це може бути моральний, інтелектуальний тиск тощо.

Тобто, говорячи про політику ми передбачаємо форми діяльності, які пов'язані з контролем за прийняття публічних рішень, відносно даного народу і на даній території, де цей контроль може бути підкріплений владними і примусовими засобами.

Порівняння складає необхідний компонент людського мислення. Також воно є методологічним ядром будь-якої гуманітарної та точно наукової системи пізнання. Лише таким чином ми можемо повністю зрозуміти нашу власну політичну систему. За А. де Токвілем: «Не маючи об'єкта для порівняння, розум не знає в якому напрямі йому рухатися».

Порівнюючи минуле та справжнє своєї країни і співставляючи її з досвідом інших націй, ми поглиблюємо пізнання про власні інститути. Вивчення політичного життя інших суспільств дозволяє побачити ширше коло альтернатив і висвітлює недоліки та переваги нашого політичного життя. Виводячи нас за межі звичних установок та припущень, компаративний аналіз допомагає розширити наші знання про можливості політики.

У порівняльній політології переважно виокремлюють три взаємопов'язані частини:

1) вивчення окремих країн часто у відриві одна від одної (курси по країнознавству). Але такий підхід не містить цілеспрямованого порівняння за виключенням тих випадків, коли дослідження передбачає збір інформації про окрему країну;

2) систематичне порівняння країн для вивчення і пояснення їх подібності і відмінності по відношенню до конкретних явищ. При цьому велике значення надається виробленню і перевірці теорій, ніж вивченню емпіричних даних. Саме такі порівняльні дослідження стали найважливішим компонентом політичної науки і є джерелом для створення основних політологічних робіт (Алмонд, Верба, Ліпсет, Лейпхарт, Роккан);

3) ця складова стосується методології дослідження, тобто правил і стандартів, меж можливостей порівняння на різних рівнях аналізу. Саме тому, що акт порівняння перебігає і в науковий і в повсякденний досвід інстинктивно, ця третя складова розглядається як така, що сама собою розуміється, а тому перебуває на периферії досліджень.

Отже, порівняльну політологію від інших сфер дослідження вирізняє та обставина, що її предмет визначається як змістом, так і методом. Хоча загалом методи не відрізняються від тих, які застосовуються у інших соціальних науках.

- Порівняльно-співставний метод – орієнтує на виявлення природи різних об'єктів;
- Історико-типологічне порівняння – пояснює подібність не пов'язаних у своєму походженні об'єктів однаковими умовами становлення і розвитку;
- Історико-генетичне порівняння – пояснює подібність явищ як результат їх подібності по походженню;

Мистецтво компаративістики у тому, щоб уміло використовувати і комбінувати дані, хоча в сучасній політичній науці переважно застосовується перший підхід. На його основі проводиться крос-національне порівняння (порівняння країн між собою).

Існують такі основні підходи (принципи) крос-національного порівняння:

1) порівняльні дослідження ґрунтуються на застосування співставних даних, отриманих як мінімум у трьох країнах;

2) крос-національне дослідження, яке проводиться на двох рівнях: мікросоціальний (змінні, які виділені на цьому рівні характеризують суспільство в цілому); внутрісистемний (кожна змінні фіксує ту чи іншу часткову характеристику суспільства). Мета такого дослідження – розкрити зв'язки між змінними другого рівня.

Види порівняльних досліджень.

“Case-study” порівняння. Цей вид порівняння застосовується тоді, коли аналізується одна країна (певний політичний феномен в одній країні) на фоні порівняння її з іншими країнами. Така стратегія дослідження визначається таким чином: вивчення окремого випадку є емпіричним дослідженням, при якому, по-перше, існуючий феномен аналізується всередині його реального життєвого контексту, по-друге, коли межі між феноменом і його контекстом не зрозумілі, по-третє, використовується багато джерел доказів. Загалом “case-study” порівняння по проекту не відрізняється від звичайного дослідження окремого випадку. Воно має свої переваги та недоліки. Але відрізняється від інших видів порівнянь тим, що кожен випадок розглядається окремо і має слугувати особливий дослідницькій меті в загальному комплексі випадків. Даний тип порівняння керується не логікою «вибірки», а логікою «реплікації», тобто логікою множинних експериментів. Ці порівняння найпоширеніші види порівняльних стратегій. 62% - це порівняння по окремих країнах.

Бінарне порівняння. Бінарне порівняння представляє собою стратегію дослідження двох країн, яка дозволяє виявити загальне та особливе в їх політичному розвитку. При цьому виділяється два типи бінарних порівнянь: пряме та опосередковане. Опосередкованим є таке бінарне дослідження, що будь-який інший, який вважається відмінним, об'єкт порівняння розглядається в залежності від власного бачення дослідника.

Також виділяють дві стратегії бінарного порівняння: імпліцитна та експліцитна, який полягає у виборі найбільш характерних відмінностей між порівнюваними країнами, які мають відношення до предмета аналізу. Тобто унікальність чи виключення досліджуваних країн проглядається при різнорівневості бінарного порівняння.

Регіональне порівняння. Поширеним видом порівняння є порівняння регіонів, тобто групи країн, обраних через схожість їх економічних, культурних, політичних та інших характеристик. Регіональне порівняння належить до дискусійного зараз в порівняльній політології типу порівняння найбільш подібних країн на протиположності до дослідження групи країн з відмінними характеристиками. Дослідниками підкреслюється плідність такого дослідження, оскільки воно дозволяє вирішити ряд проблем порівняння.

Дж.Матц дає такі рекомендації щодо регіонального порівняння: по, перше, для того, щоб застосувати стратегію порівняння подібних країн і створити повноцінні теорії, необхідно обмежити просторову область дослідження; по-друге, необхідно орієнтуватися не на макротеорії, а теорії середнього рівня, побудовані на мультіваріативному емпіричному аналізі і які б підходили до узагальнень середнього рівня; по-третє, практикувати якомога більше аналітичний еклектизм, і особливо включати в аналіз культурні змінні разом з економічними та інституційними; по-четверте, для того, щоб регіональної провінційності, необхідно пов'язувати регіональні дослідження методологічно, теоретично і субстанційно з глобальними проблемами та тенденціями.

Глобальне порівняння. Хоча інтерес до глобальних порівнянь, заснованих на великому масиві емпіричних даних та статистичному аналізі, в 90-і рр. знизився, все ж вони становлять самостійний вид порівняння і спостерігаються й сьогодні. Особливістю глобальних досліджень є те, що в якості одиниці аналізу береться вся політична система, її основні характеристики. Особлива увага в глобальних порівняльних дослідженнях політики стало приділятися соціально-економічним умовам появи та укріплення режимів, ранжуванню країн за рівнем демократії, співвідношенню різних типів держав та режимів, проблемі рівності та політики і т.д. третя хвиля демократизації знову змусила звернути увагу на глобальний порівняльний аналіз, щоправда без ангажування кількісної та статистичних стратегій.

Крос-темпоральне порівняння. Все більше значення в порівняльних дослідженнях починає надаватися часу як оперативній змінній. Час включається в дослідження, щоб подолати статичний характер порівняння. Порівняння набирає якості динамічності, коли дослідник розглядає динаміку зміни певної якості в той чи інший проміжок часу.

Один з традиційних видів крос-темпорального порівняння визначається як асинхронне порівняння. Ця стратегія передбачає порівняння однієї й тієї ж країни (регіону) чи різних країн в різний історичний час. Проте включення часової змінної породжує ряд методологічних проблем. По-перше, необхідно знайти метод, посередництвом якого можуть бути встановлені темпоральні зміни в якостях. З цією метою необхідно точно визначити темпоральні одиниці аналізу. Подібну проблему називають проблемою визначення темпоральних одиниць або періодизації. По-друге, необхідно визначити ступінь, в якій відносини, встановлені між змінними якостей в часі, є особливими чи за статусом, чи в будь-якому іншому сенсі і відрізняються від змінних, встановлених при крос-просторовому порівнянні. По-третє, необхідно визначити ступінь, в якій мультиколінеарність може являти особливу ознаку при аналізі темпоральної зміни. Бартоліні запропонував методи вирішення цих проблем, вказавши на необхідність використання обох методологічних традицій: порівняльного дослідження в просторі і часі.

Проте за будь-яких умов вченими застосовується концептуальна гомогенізація – теоретична обробка отриманих даних.

Також застосовується «стратегія найбільшої подібності» - обмежується поле аналізу групою країн, які схожі між собою за цілим рядом характеристик.

«Стратегія найбільшої відмінності» - порівняння країн, які виступають для дослідника як «представники» меншою мірою двох якісно відмінних типів (авторитарний режим і ліберальна демократія, президентська і парламентська системи тощо.).

Тематика порівняльних досліджень.

Загальна направленість порівняльних досліджень тривалий час лишалася незмінною: політичні режими, як забезпечується політична стабільність, яка форма правління оптимальніша? Проте жоден вчений-компаративіст не завжди застрахований від «занзібарської уловки» - коли якесь одне явище (випадок) здатне перекреслити все дослідження.

Крім того при проведенні порівняльних досліджень виникає ряд інших проблем, які характеризуються таким чином: проблема порівнюваності, «мало випадків, багато змінних», еквівалентності, універсальності, «проблема Гелтона», виміру та інтерпретації. Коротко охарактеризуємо їх зміст.

Проблема порівнюваності. Суть проблеми порівнюваності полягає в тому, що при вивченні двох і більше об'єктів завжди виникає питання, а чи порівнювані вони? Вся справа в мірі, яка дозволяє проводити оцінку можливості порівняння. Проблема порівнюваності є важливою в кількох смислах. Якщо досліджується взаємозв'язок між залежними і незалежними змінними, то необхідно обрати для порівняння такі країни, схожі між собою за більшістю параметрів. В даному випадку країни обираються на основі економічної, культурної, історичної та ін. близькості. Але можна використовувати і більш відмінні країни, якщо в деякому відношенні, вони подібні. Часто порівнюваність досягається за рахунок не країн в цілому, а окремих їх регіонів. Підвищується рівень порівнюваності і при дослідженні однієї країни чи історично близьких регіонів в діяхронному плані. Дослідник може підвищувати ступінь порівнюваності за рахунок пошуку однорідних структурних контекстів, а не порівняння їх змісту. Проблема порівнюваності часто вирішується за рахунок загальної концептуальної схеми суспільства чи його політичної системи, яка дотична до різних культурних та історичних середовищ. Структурний функціоналізм в цьому відношенні відіграв неабияку роль. Особливе значення при цьому надавалося концепції функціональної необхідності Д.Мертоні. Проблема порівнюваності може бути поставлена в тому сенсі, що загальні поняття та гіпотези, які застосовуються у порівнянні, спотворюються в різних культурних, історичних чи політичних контекстах. Тут проблема порівнюваності переростає в проблему еквівалентності, з одного боку, та універсальності, - з іншого.

Проблема еквівалентності. Особливого значення ця проблема набуває при проведенні порівняльних досліджень за допомогою інтерв'ю, анкетного опитування, експертного аналізу. Йдеться у цьому випадку про еквівалентність понять та процедур, які

використовуються в дослідженні. Тому тут важливо досягнути концептуальної еквівалентності – взаємовідповідності значення концепту в різних культурах; еквівалентності вимірювальної техніки – відмінності і схожості вимірювальних індикаторів та індексів; еквівалентності ситуації, якщо йдеться про інтерв'ю, анкетні опитування; лінгвістичної еквівалентності, яка зачіпає лексичний і граматичний смисл понять; еквівалентності вибірки респондентів. Вважається, що еквівалентності можна дотриматися, якщо звертати увагу радше на еквівалентність ідей, а не слів, і якщо тісніше пов'язувати поняття з реальністю, а не нормативним політичним життям.

Проблема універсальності. В даний час, незважаючи на критику універсалізму як цілі і повернення до інтерпретативного аналізу, пошук універсальних емпіричних узагальнень все ж є визначальним. Проблема універсалізму понять добре відома: чи відображають загальні поняття політики, які використовуються в сучасній порівняльній політології, зміст політичних процесів при їх застосуванні до різних культурно-історичних середовищ. Чи можна поширити отримані при вивченні груп країн емпіричні узагальнення на всі країни? Відомо, що деякі індекси демократії, які використовуються в глобальних дослідженнях, мають схильність сприяти одним країнам та регіонам і знижувати оцінки демократичності інших. Тому проблема універсальності вирішується не тільки збереженням міри абстрагування. Також вона вирішується повторними порівняльними дослідженнями, які уточнюють і додають нових нюансів у вихідні узагальнення. Разом з тим зрозуміло, що у сучасній порівняльній політології ставлення до універсальності змінюється, часто більше значення надається контекстуальним узагальненням, а не глобальним. Про це свідчить зниження частки глобальних досліджень і підвищення значимості порівняльно-історичних досліджень невеликої кількості країн з акцентом на якісних, а не кількісних методах.

Проблема «мало N, багато змінних». Ця проблема вважається центральною для порівняльних досліджень. Вона полягає в тому, що дослідник обмежений невеликою кількістю країн, які можна дослідити, тоді як число змінних, якими характеризуються країни є більшим. У цьому випадку перед вченим-компаративістом виникає дві проблеми: з одного боку з метою зробити дослідження ґрунтовнішим він повинен максимально збільшити кількість країн, а з іншого, повинен зуміти обмежити кількість змінних у дослідженні. Перша частина проблеми обмежує застосування статистичного методу у порівняльному дослідженні, друга частина ускладнює вибір оперативних змінних і контроль над змінними.

Донедавна мале число змінних вважалося недоліком порівняльного методу, тому дослідники намагалися збільшити їх кількість. Було вироблено багато порад як це зробити, одна з яких полягала в тому, що необхідно збільшити кількість випадків наскільки це можливо, особливо не звертаючи увагу на різноманітні відхилення від загальних каузальних, кореляційних чи функціональних залежностей. Ця тенденція призвела до захоплення глобальними порівняльними дослідженнями, коли в орбіту порівняння потрапляла максимальна кількість країн.

Останнім часом значення подібних досліджень зменшилося, а деякі аналітики відмічають певну кризу в цій частині політології, оскільки вони вважають невелику кількість країн радше перевагою порівняльного дослідження, ніж його недоліком.

«Проблема Гелтона». В порівняльному політологічному дослідженні одиницею аналізу є національна політична система, держава, країна. При цьому вони розглядаються як незалежні одиниці дослідження. Однак в умовах глобалізації економічних та політичних процесів, інтенсивної взаємодії країн часто виникає запитання стосовно залежності внутрішніх та зовнішніх факторів та умов. В порівняльному дослідженні з'являється необхідність враховувати зовнішні впливи. І власне ця проблема полягає в тому як це зробити. (Проблема названа ім'ям президента Королівського антропологічного інституту Великобританії, який у 1889 р. при обговоренні методології крос-культурного аналізу, висловив передбачення про значний вплив на культури зовнішніх факторів.

Ці суперечки продовжуються й донині і вони призвели до обговорення двох видів історичних взаємозв'язків: дифузії між суспільствами та загальних джерел їх виникнення. В

порівняльну політологію ця проблема проникла у 70-і рр.. XX ст. Наразі стратегією рішення «проблеми Гелтона» є дослідницька модель порівняльного аналізу, за якої здійснюється спроба об'єднати внутрісистемні вимірювані змінні з внутрісистемними міжчасовими та міжсистемними просторовими змінними, які показують процес дифузії. Ця модель була перевірена при дослідженні взаємодії індустріалізації та політичної поведінки в Аргентині.

Проблема виміру. Ця проблема належить до кількісних порівняльних досліджень. Вона не є специфічною тільки для порівняльної політології, а виникає в будь-якому дослідженні. В політології вона полягає в такому: по-перше, вимір якісних об'єктів ставить питання відносно можливості використання метричних шкал, які дозволяють в подальшому статистичний аналіз матеріалу. Метричні шкали часто сусідствують з неметричними, що є перешкодою для обробки даних. По-друге, при виборі індикаторів та індексів відмічається вплив ціннісних орієнтацій дослідника, що призводить до спотворення отриманих емпіричних даних і до неточності у висновках. По-третє, при глобальних порівняльних дослідженнях виникає складність, пов'язана з відсутністю економічної і особливо соціально-політичної порівняльної статистики по країнах. Спрощення в такому випадку вимірів призводить до значної втрати інформації та збіднення висновків.

Проблема інтерпретації. В останні роки у зв'язку з деяким послабленням інтересу до кількісних методів аналізу на перший план висувається проблема інтерпретації, суть якої в тому, що існує багато смислів одного й того ж політичного феномена. Криза універсалізму висновків попередньої порівняльної політології, пошук нових способів пояснення політичної реальності, відродження інтересу до культурологічної проблематики в порівняльних дослідженнях пов'язані з проблемою інтерпретації. Її вирішення вбачають або у зміні ставлення до історії та історичного методу, або через запровадження в політичні дослідження нової методологічної орієнтації – наукового реалізму.

Загалом же порівняльний метод разом з теоріями середнього рівня формують специфічну галузь політичної науки – порівняльну політологію. Розвиток порівняльних досліджень породив ряд методологічних проблем, дискусія по яких продовжується і сьогодні. Вся сукупність проблем свідчить про напругу, яка існує сьогодні між якісними і кількісними порівняльними дослідженнями.

Література:

1. Боришполец К.П. Методы политических исследований. - М.: Аспект Пресс, 2005.
2. Методологические подходы политологического исследования и метатеоретические основы политической теории. Комментированное введение / Сост. Н.Конеген, К.Шуберт. – М.: «Российская политическая энциклопедия», 2004.
3. Ровдо В.В. Сравнительная политология: Учеб. Пособие. В 3 ч. Ч.1. – Вильнюс: ЕГУ – Москва: ООО «Вариант», 2007.
4. Сморгун Л.В. Современная сравнительная политология. Учебник. – М.: «Российская политическая энциклопедия», 2002.
5. Чилкот Рональд Х. Теории сравнительной политологии. В поисках парадигмы. - М.: «Весь мир», 2001.

*Карнаух Анна Анатоліївна,
кандидат політичних наук, доцент кафедри політичних наук
НПУ імені М.П. Драгоманова*

УДК 323.3-053.6:008

РОЛЬ ПОЛІТИЧНОЇ ОСВІТИ ТА ВИХОВАННЯ У ПРОЦЕСІ ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ МОЛОДІ

Розглянуто роль політичної освіти та виховання у процесі формування політичної культури молоді. Визначено, що саме цикл соціально-гуманітарних дисциплін у навчальних закладах реалізує завдання формування системи політичних знань молоді. Наведені основні напрями реформування політичної освіти.

Ключові слова: політична культура, молодь, політична освіта, політична соціалізація.

Рассматривается роль политического образования и воспитания в процессе формирования политической культуры молодежи. Определено, что именно цикл социально-гуманитарных дисциплин в учебных заведениях реализует задание формирования системы политических знаний молодежи. Приведены основные направления реформирования политического образования.

Ключевые слова: политическая культура, молодежь, политическое образование, политическая социализация.

The role of political education and upbringing is considered in the process of forming political culture of young people. Certainly, that exactly cycle of socially humanitarian disciplines in educational establishments realizes the task of forming the political knowledges system of young people. Basic directions of political education reformation are resulted.

Key words: political culture, young people, political education, political socialization

Стан українського суспільства в теперішніх умовах вимагає від кожної людини, зокрема молоді, усвідомленого ставлення до політичних подій, які відбуваються в країні, у світі, уміння дати їм правильну оцінку, оволодіння практичними навичками в громадянському житті. Саме тому політичні знання є об'єктивною необхідністю.

Освітня діяльність є важливим чинником політичної соціалізації молодої людини, тому що саме в освітньому процесі вона здобуває комплексні знання щодо суспільної життєдіяльності.

Наукове опрацювання проблеми формування політичної культури проводиться вченими різних галузей знань. Методологічні проблеми вивчення феномена політичної культури розглядаються в працях зарубіжних та вітчизняних вчених М.Амеліна, А.Арнольдова, М.Блінова, Є.Головахи, А.Демідова, А.Міграняна, Ю.Пахомова, В.Ребкала, О.Рудакевича, С.Рябова, М.Чурилова та ін.

Різні аспекти питань політичної культури, зокрема політичної освіти та виховання, досліджуються в працях В.Андрущенка, В.Бабкіна, О.Бабкіної, В.Бебика, Н.Гайворонюка, В.Горбатенка, М. Дмитренка, В.Кременя, І.Кресіної, В.Лісового, О.Лузана, І.Мигоровича, М.Михальченка, Л.Нагорної, М.Остапенко, В.Потульницького, В.Ребкала, Ю.Римаренка, Ф.Рудича, С.Рябова, В.Табачковського, М.Шульги та інших.

Соціальним проблемам освіти та виховання присвячені праці Л.Ази, В.Андрущенка, В.Бакірова, В.Пічи, О.Якуби та багатьох інших.

Різноманітні аспекти ролі молоді України в сучасних суспільних процесах досліджують В.Бебик, В.Боровик, І.Вдовичин, М.Головатий, В.Головенько, О.Корнієвський, Л.Овдієнко, В.Перебенесюк, В.Ребкало, Н.Черниш, О.Уварова та ін.

Метою статті є з'ясування ролі політичної освіти та виховання у процесі формування політичної культури молоді, специфічної соціально-демографічної групи.

Молодь – це суспільно диференційована соціально-демографічна спільнота, якій притаманні специфічні фізіологічні, соціально-психологічні, теоретико-пізнавальні,

культурно-освітні та інші властивості, що характеризують її біосоціальне дозрівання як здійснення самовиразу її внутрішніх сутнісних сил і соціальних якостей [1, с. 221].

Відповідно до Закону України „Про внесення змін до статті 1 Закону України „Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні”” від 23 березня 2004 року верхні вікові межі молодіжного віку були розширені від 14 до 35 років. Отже, молоді люди сьогодні – це досить значна частина населення країни.

Молодь найбільш чутливо сприймає суспільні проблеми та суспільні суперечності, чутливо вловлює тенденції суспільних перемін. Молодому поколінню властивий новий стиль мислення, стиль світосприймання, який істотно відрізняється від стилю мислення попередніх поколінь. Молодь виявляється найбільш готовою і найбільш зацікавленою у сприйнятті нових світоглядних схем.

Але разом з тим молодь не є монолітною групою: молоді люди, що належать до різних суспільних прошарків, живуть у різних регіонах, мають досить істотні відмінності в суспільно-політичних орієнтаціях, у них по-різному виявляється інтерес до політики. Особливості ідейно-політичних уподобань молоді відображаються на її електоральних орієнтаціях і, як наслідок – на електоральній поведінці, підтримці на виборах різних політичних сил.

Інтерес до політичного життя зростає в процесі політичної соціалізації молодих людей, інтерес до політики також істотно зростає з підвищенням освітнього рівня молодих людей.

Під політичною соціалізацією розуміємо засвоєння особою певного соціального і політичного досвіду, нагромадженого суспільством і сконцентрованого в культурних традиціях, цінностях, нормах. Результатом політичної соціалізації є вміння людини орієнтуватися у суспільно-політичному просторі, а також брати участь у розв’язанні соціально-політичних та інших проблем.

Саме освіта є вагомим інструментом ефективного розвитку країни, важливою основою фахового, політичного рівня та процесу духовного формування молодої людини, її світогляду.

Змістом політичної освіти є знання про закономірності соціально-політичного розвитку, про державні і політичні структури та інституції, їхній устрій та функціонування, про демократичні принципи й процедури суспільно-політичної взаємодії. Політична освіта передбачає мінімум необхідного знання, без якого повноцінне громадянство неможливе. Метою політичної освіти, її наслідком постає громадянин демократичної держави, особа, яка здатна сама обирати собі пріоритети у житті, яка усвідомлює цінність людської гідності й сталих суспільних взаємозв’язків та функцій, спроможна їх захищати й відстоювати [2, с. 508]. Проте слід зазначити, що політична освіта має на меті не лише озброїти певним набором знань, вона виконує більш важливе завдання – навчити знаходити потрібну інформацію, яка у майбутньому може бути необхідною для захисту власних прав, інтересів, виконання громадянських функцій.

До системи державної політичної освіти входять шкільні і вузівські політологічні курси, політичні програми державних теле- і радіокомпаній, політичні рубрики газет і журналів. Саме цикл соціально-гуманітарних дисциплін у навчальних закладах тією чи іншою мірою реалізує завдання формування системи політичних знань молоді.

У середній школі України функції політичної освіти підлітків виконують такі дисципліни як „Суспільствознавство”, „Людина і світ”, „Українознавство”, „Народознавство”. Освітня галузь „Суспільствознавство”, що включає в себе усі перелічені дисципліни, розкриває суть і закономірності соціальних явищ і процесів, що відбувалися у процесі історичного розвитку людства загалом і української нації зокрема, формує в учнів здатність аналізувати історичні події та давати їм власні оцінки. Змістовне наповнення галузі спрямовано на засвоєння школярами соціальних і правових норм, формування у них рис патріота-громадянина України. Галузь допомагає учням пізнати ідеї гуманізму, демократичні цінності, ознайомлює з поняттями різних суспільних наук (історії, філософії, соціології, права, економіки тощо). Вона сприяє формуванню у свідомості учнів соціальної картини

світу [3, с. 113].

Значний вплив на формування політичної культури молоді мають такі навчальні дисципліни, як філософія, політологія, соціологія, історії України, правознавство, політична психологія та ін.

Кожна з названих дисциплін має своє окреме конкретне місце і завдання в системі політичної освіти і виховання у навчальних закладах.

Курс філософії вводить молоду людину у коло проблем філософії людини, знайомить з історією і сучасними досягненнями теоретичного мислення в пізнанні закономірностей людського існування й діяльності. Філософські знання, накопичені в цій галузі, складають фундамент існуючих політичних теорій і вчень сучасності.

Варто звернути увагу і на ту обставину, що філософія виконує певні функції щодо особистості, тобто має особистісну значущість. Філософський світогляд особи надає їй більш широку інтелектуальну і поведінкову незалежність від авторитетів, вірувань, забобонів, дає змогу позбутися багатьох ілюзій щодо себе та інших. Навички філософствування забезпечують особі здатність самосвідомо формувати свої відношення і переконання. Вони роблять особу самостійною і самодостатньою. Постійно випробовуючи і критично переглядаючи базові інтелектуальні підстави свого життя, людина стає більш гнучкою та стійкою, здатною постійно переборювати сумніви, вистояти перед безладдям, невизначеністю та хаосом. Інтелектуальна гнучкість і, водночас, стійкість багато в чому сприяють становленню людини як суб'єкта творчості у будь-якій сфері життєдіяльності. Заняття філософією систематизують особистий досвід, формують впорядковану систему знань, цінностей, орієнтирів. Філософія залучає людину до історії думки, знайомить з різними точками зору, що, у свою чергу, сприяє розвитку відкритості, толерантності, людяності [4, с. 19].

Однією з основних галузей філософії, яка досліджує фундаментальні проблеми політики, її найглибші засади і різні прояви, їх причини і наслідки, прагне виявити та пояснити їх взаємозв'язки та зв'язки з іншими суспільними явищами і процесами, є філософія політики [5, с. 691], завданням якої є вивчення сутності, поняття, цінності та значення політики, її ролі в житті людини і суспільства, нації і держави, у долі народів і людства загалом [6, с. 738]. Безумовно, питання про викладання філософії політики у вузах варто чітко обґрунтувати. Слід зазначити, що вивчення філософії політики мало би бути обов'язковим для елітних вищих навчальних закладів, які готують управлінські кадри вищого рівня. Політичну філософію могли б викладати на факультетах права, філософії та майбутнім фахівцям з політології.

Потреби політичного життя сучасного українського суспільства та інтереси України як держави вимагають існування філософії політики як окремої та специфічної сфери філософської рефлексії. Треба зазначити, що у цьому напрямі вже зроблено деякі кроки. Так роботи В.С.Пазенка та М.І.Михальченко свідчать, що процес інституювання політичної філософії в Україні вже розпочався.

Щодо вищої школи, то слід зазначити, що в процесі політичної соціалізації вона має певні переваги: відбувається професійне становлення особистості, формується громадянин, повноцінний суб'єкт суспільно-політичного життя, політик, громадський діяч; встановлено зв'язок теоретичної підготовки з практичною діяльністю; вікові особливості дають студентській молоді юридичне право на політичну діяльність, зокрема право обирати; в межах вищої школи можуть працювати громадсько-політичні організації, до яких може залучатися студентство.

Вища школа має широке поле діяльності для політичної освіти, найбільш поширеною нині у українських вузах дисципліною з політичної освіти є курс політології. І сьогодні вже важко уявити собі вищу освіту без вивчення політології (основ політичної науки), бо без неї неможливе формування у молоді належного рівня політичної культури, норм консенсусних відносин у складних умовах трансформаційних змін.

Теоретичні політичні знання сприяють формуванню певної політичної позиції студента

- емоційного ставлення до політичних явищ та процесів, переконання щодо певних політичних явищ, системи політичних цінностей, схильності до політичної діяльності. Лекційний матеріал дає можливість молоді орієнтуватись як в теоретичних, так і в практичних політичних проблемах, а семінарські заняття сприяють формуванню навичок наукового аналізу. Важливо перед викладом кожної теми чітко формулювати навчальні цілі, бо кожна тема несе інформацію про політичну практику в певній галузі. Повинні використовуватись цифри, таблиці, схеми, в яких розкривається специфіка тих чи інших процесів і явищ. Загальновідомо, що матеріал, який сприймається з цікавістю, засвоюється легше і запам'ятовується надовго. Тому основним завданням політичної освіти є викликати інтерес до вивчення курсу політології, подолати поверхнєве й інколи негативне ставлення до проблем політики. Саме викладання політології повинно бути спрямоване на формування у студентства поваги до демократії, на виховання політичної толерантності, готовності до компромісу та партнерства, прагнення до консенсусу. Ці риси якраз і характеризують демократичну політичну культуру, яку в майбутньому хотілося б бачити у студентів. Політична освіта повинна сприяти тому, щоб індивід не був пасивним об'єктом щодо соціального середовища, а виявляв активність і відносну самостійність, був готовий до соціальних змін і засвоєння нових ідей.

Формування політичної культури молоді, набуття ними політичних знань і навичок політичної поведінки є важливою умовою функціонування політики, насамперед держави, в інтересах суспільства [7, с. 3]. Необхідність політологічних знань в сучасних умовах полягає в тому, щоб оволодіти систематизованими науковими знаннями про політику, які склали б основу їхньої демократичної політичної культури. Такі знання потрібні кожній освіченій людині. Вони сприятимуть формуванню здатності самостійно аналізувати політичні явища і процеси, визначати своє місце в них.

На сучасному етапі склався самостійний науковий напрямок, що досліджує політико-психологічну проблематику та має назву „політична психологія”, яка все ширше визнається однією з найважливіших політологічних дисциплін, що вивчає особливості та стереотипи сприйняття політичних подій, засвоєння політичних цінностей, психологічні якості політичного лідера тощо. Актуальною проблемою, над вирішенням якої працюють сучасні політичні психологи, є насилля й агресія в політиці; з'явилася ціла галузь знань, що отримала назву вайленсологія, яка вивчає природу людської агресивності загалом та її політичні прояви зокрема. Явище, що заслуговує на особливу увагу – політичний конформізм: якщо людина йде голосувати на вибори не через власне переконання в гідностях та чеснотах того чи іншого кандидата, а тому, що так проголосував її знайомий чи родич [8]. Таким чином, політична психологія діагностує й вирішує важливі проблеми політичного життя, ставить актуальні запитання. Саме тому викладання політичної психології у навчальних закладах дасть змогу студентам ознайомитися з її найважливішими теоретичними, методологічними та прикладними аспектами, що допоможе молоді краще зорієнтуватися в причинах та мотиваціях дій акторів політичного життя, питаннях політичної свідомості та політичної культури.

Курс соціології займає в структурі політичного виховання студентської молоді важливе місце. Вивчення соціології дає можливість студентській молоді усвідомити своє місце в соціальній структурі суспільства та функції, які покладаються на цю групу.

Курс історії України у навчальних закладах посідає особливе місце в політичному вихованні студентської молоді і виконує ряд функцій в процесі формування політичної культури. У період становлення незалежної Української держави значно посилився інтерес до вивчення національної історії, традицій, побуту і звичаїв, витоків матеріальної і духовної культури.

Викладання історії України у навчальних закладах дає можливість вивчення студентською молоддю досвіду історичного минулого народу України, закономірностей політичних і соціально – детермінованих процесів, що відбувалися на її території, суті політичних вчень і формування української нації, проблем і перспектив розвитку української державності та особливостей історичного розвитку українських земель у складі різних

державних утворень.

Вивчення курсу історії України допоможе молодій людині всебічно аналізувати історичні процеси, події, та факти, тлумачити їх, робити власні обґрунтовані висновки, висловлювати своє ставлення до історичних подій, державних діячів, а також брати активну участь в громадсько-політичному житті, мати чітку громадянську позицію.

Історичні знання важливі не лише самі по собі, а й тим, до яких переконань вони ведуть, наскільки ці знання сприяють політичному становленню особистості, формуванню її політичної культури.

Необхідними складовими політичного виховання є тісний зв'язок політичної культури і правової свідомості молоді. Вивчаючи „Основи правознавства” молода людина дізнається коли і як з'явилося право, як створюються закони, як формувалася незалежна Українська держава, а головне, за якими законами вона живе нині. Але недостатньо лише вивчити права громадян, знати основи політичного ладу держави, треба навчатися користуватись цими знаннями, коли виникають проблемні або конфліктні ситуації.

Зміст правових знань, які отримують молоді люди у стінах вузу, не повністю відповідають вимогам політичного сьогодення. Поширеним явищем є недостатня зверненість курсів правових знань до вивчення прав людини.

Значний вплив на формування політичної культури майбутніх спеціалістів має вивчення Конституції України. Зрозуміло, що без знання Основного закону держави молода людина не реалізується як спеціаліст і громадянин. Тому актуальним є вивчення курсу Історії і теорії Української Конституції, який розглядає систему становлення та основні стадіальні основи українського конституційного процесу.

Важливість вивчення молодими людьми таких дисциплін, як філософія, політологія, політична психологія, соціологія, історія України, основи правових знань для політичної освіти і виховання очевидні, хоча вимагають оновлення й модернізації.

Політична освіта і виховання у вищому навчальному закладі стануть реальними факторами формування політичної культури майбутніх спеціалістів лише за умови свідомого, творчого ставлення до педагогічної роботи викладачів гуманітарних дисциплін.

Стосовно методів навчання, як слушно зауважує М.А. Остапенко у книзі „Політична культура суспільства”, слід використовувати такі, що розвивають самостійність, активність і гнучкість мислення, формують аналітичні здібності. Серед них дедалі більшої популярності набувають діалогові форми навчання. Такі форми роботи, як лекція-діалог, семінари-дискусії, конференції, ділові ігри, політичні клуби, проблемні групи стимулюють активність, самостійність мислення студентів, критично-аналітичне осмислення політичних подій, виховують толерантне ставлення до іншої позиції, підвищують культуру спілкування [9, с. 51].

Сьогодні в більшості навчальних закладів позааудиторна виховна робота фактично звелась до проведення деяких культурно-просвітницьких заходів. Щодо політичного виховання стан справ ще бідніший. Необхідно відродити такі форми роботи, як дискусійні клуби, студентські політичні театри, зустрічі з відомими політиками-професіоналами і таке ін. Добровільність цих заходів, наповнення новим змістом і демократична спрямованість, дасть можливість студентам через участь у них реалізувати на практиці інформаційно-пізнавальну, світоглядну, комунікативну функції політичної культури.

Підсумовуючи, слід зазначити, що політична освіта та виховання є вагомим чинником формування політичної культури молоді; освіта без виховання не здатна сформувати повноцінного професіонала й громадянина; основним завданням політичного виховання є закріплення в політичній свідомості і поведінці людини домінуючі в певній системі політичні цінності, норми, орієнтації і зразки, формування певного типу політичної культури; основними напрямками реформування політичної освіти є рівень професійної підготовки викладачів, якість освітніх програм, методика навчання, ставлення студентів до навчання (мотивація навчання), навчальна література, технічні засоби навчання; на вчителів і викладачів покладається велика відповідальність навчити молодь виробити власну

громадянську позицію, поважати культуру інших народів, а здобути знання, які вони отримають у вищому навчальному закладі істотно впливають на майбутні погляди і політичну поведінку особистості, а отже, і на функціонування політичної системи суспільства в цілому [10, с. 111]. Незважаючи на значення, яке надається вищими навчальними закладами у громадсько-політичному вихованні студентів, соціально-гуманітарні дисципліни мають низький статус. Кількість годин, відведених на їх викладання, як правило, дуже обмежена (одна чи дві години на тиждень). Серйозною перешкодою на шляху політичної освіти й виховання є розрив між теоретичними знаннями і повсякденною соціальною практикою. Формування в Україні державної програми розвитку політичної освіти і виховання сприятиме становленню і розвитку України як демократичної, соціальної, правової держави, підвищенню її авторитету у світовому співтоваристві.

Політична освіта та виховання як фактор формування політичної культури молоді має не лише надавати політичні знання, але й формувати певні політичні уміння та якості: аналізувати політичні події, дискутувати з різноманітних політичних питань, прислухатися до політичних поглядів інших людей, навчитися поважати опонентів у політичних дискусіях тощо.

Література:

1. Соціологія: Курс лекцій / В.М.Піча, О.М. Семашко, Н.Й.Черниш та ін. За ред. В.М. Пічі. – Львів: Новий світ, 2002. – 312 с.
2. Політологічний енциклопедичний словник / Упорядник В.П.Горбатенко; За ред. Ю.С.Шемшученка, В.Д.Бабкіна, В.П.Горбатенка. – 2-е вид., доп. і перероб. – К.: Генеза, 2004. – 736 с. – С.691.
3. Дмитренко М.А. Формування політичної культури суспільства в трансформаційний період: Монографія. – К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2006. – 192 с.
4. Вступ до філософії у конспективному викладі: Навч. посібник / За заг. ред. Г.І. Волинки та Ю.І. Федіва. – К., 1995. – 184 с.
5. Політологічний енциклопедичний словник / Упорядник В.П.Горбатенко; За ред. Ю.С.Шемшученка, В.Д.Бабкіна, В.П.Горбатенка. – 2-е вид., доп. і перероб. – К.: Генеза, 2004. – 736 с. – С.691.
6. Політологічний словник: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / За ред. М.Ф. Головатого та О.В. Антонюка. – К.: МАУП, 2005. – 792 с. – С. 738.
7. Шляхтун П.П. Політологія (теорія та історія політичної науки). – К. – „Либідь”. – 2002. – С. 3.
8. Політична психологія. Навчальний посібник / За ред. С.О.Матвєєва. – К.: ЦУЛ, 2003. – 216с.
9. Остапенко М.А. Політична культура суспільства: Навч. посіб. – К. : МАУП, 2008. – 96 с.
10. Дмитренко М.А. Формування політичної культури суспільства в трансформаційний період: Монографія. – К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2006. – 192 с.

РЕЦЕНЗІЇ**МІЖ МИНУЛИМ І МАЙБУТНІМ
(Знайомство з новим навчальним посібником
для юристів і політологів)**

Нещодавно побачив світ новий навчальний посібник з історії вчень про державу і право (Мироненко О.М., Горбатенко В.П. *Історія вчень про державу і право: навч. посіб.* / О.М.Мироненко, В.П.Горбатенко. – К.: ВЦ «Академія», 2010. – 456 с. (Серія «Альма-Матер»). Його автори – відомі вчені Інституту держави і права ім. В.М.Корецького НАН України О.М.Мироненко і В.П.Горбатенко. Зазначене видання є фундаментальною науково-дидактичною працею, у якій в логічній послідовності розглянуто процес зародження та становлення державно-правових поглядів у ключових регіонах світу, фактично – у світовому масштабі. Навчальний посібник має як змістовні, так і структурні особливості, які вигідно виділяють його серед подібних робіт, що належать українським та зарубіжним авторам. Насамперед, привертають увагу продумана об'єкт-предметна конкретизація та потужне методологічне забезпечення підручника. Об'єктом «Історії вчень про державу і право» автори вважають різноманітні форми теоретичного осмислення таких важливих соціальних інститутів, як держава і право, предметом – систематизацію теоретично обґрунтованих і концептуально виважених знань людства про державу і право в їх історичному розвитку. Такий підхід неможливо не визнати продуктивним, оскільки він дозволяє всім учасникам дидактичного процесу адекватно усвідомити розгортання державно-правової думки в тисячолітньому розрізі та забезпечити реалізацію принципу системності в юридичній освіті.

Методологічну основу посібника в авторській інтерпретації утворює доволі представницька група методів, до яких віднесені діалектичний, історичний, порівняльно-історичний, соціологічний, культурологічний, ціннісний, антропологічний та інші підходи. Їх комплексне застосування надає можливість в цілому адекватно засвоїти механізми державно-правового вдосконалення суспільства, накопичені людством впродовж усталених історичних епох, а також вийти на сучасне розуміння державних регулятивних впливів на соціальне середовище за допомогою правового інструментарію.

В посібнику витримується класична історіософська схема: Стародавній світ (Індія, Китай, Греція, Рим) – Середні віки (Європа, арабський Схід) – Відродження і Реформація (європейські країни) – Нові часи (Європа, США) – Новітні часи (західна цивілізація). Історична глибина державно-правового мислення, з якої розпочинають автори – це перше тисячоліття до нової ери. Цивілізаційними осередками, де було покладено початок розвитку державно-правової думки, автори вважають тогочасні Єгипет, Китай, Вавилон, Іран, Палестину. Така географічна палітра цілком співзвучна з концепцією «осьового часу» К.Ясперса, оскільки саме в цих регіонах планети відбулося формування опорних культур, на які згодом виявилась «нанизаною» еволюція інших регіонів планети та людства в цілому. Історичні перспективи отримали ті народи, які в різній формі приєдналися до держав-творців «осьового часу», потрапили в зону їх культурного впливу. Ті ж народи, що залишились осторонь (у часовому або просторовому розумінні) або протиставили себе державам-творцям, виявилися позбавленими механізмів системного впливу на подальший розвиток людства.

Виходячи з цього, стає зрозумілою авторська увага до державних і правових концепцій Стародавньої Греції. Інтелектуальна еліта даної держави істотно обмежила традицію міфологічної (божественної, позаземної) детермінованості державно-політичних процесів та запропонувала людству нову матрицю мислення, що ґрунтувалась на філософському, раціоналістичному, логіко-понятійному, емпірично-науковому та історико-політичному дослідженні держави і права. Й хоча теологічна парадигма права навіть у XXI столітті не зійшла нанівець (в Конституції України 1996 р. присутнє слово «Бог») – з подачі Аристотеля, Демокріта, Піфагора, Сократа та інших мислителів держава і право на тисячоліття отримали земну, а не небесну «прописку». Підручник аргументує таку трансформацію поглядів на владу з її божественного на державно-правове оформлення більш ніж переконливо.

«Грецька колиска» стосується кожної європейської держави. Важко переоцінити її значення і для України, оскільки часова вісь Стародавня Греція – Стародавній Рим – Візантія – Європа – Київська Русь – Україна переконливо змальовує цивілізаційну лінію розвитку сучасної Української держави та визначальний вплив Еллади на її інтелектуальні можливості. Розвиток державно-правової думки на території України на сторінках навчального посібника представлено в максимально можливих межах: від первісних уявлень до сучасності, від додержавних соціальних утворень до державно організованого суспільства. Це дає змогу зорієнтуватися в багатовекторному просторі розвитку держави і права, зрозуміти закономірності та глибину належності української складової до європейських та світових державно-правничих поглядів.

Автори коректно, але наполегливо доводять: Україна ніколи не була на узбіччі інтелектуальних студій, що стосувались держави і права. У зв'язку з цим переконливо звучить теза, відповідно до якої «світова державно-правова думка завжди слугувала для українських мислителів орієнтиром щодо висловлення власних позицій, а також надавала їм широкі можливості вписатися в контекст сукупного надбання людства з тим, щоб утвердити здатність національного ідейно-теоретичного потенціалу справляти вирішальний вплив на суспільний розвиток, практику державотворення». Саме тому, «пізнаючи надбання світової державно-політичної думки в умовах переходу України до демократичної, соціальної, правової державності, ми повинні насамперед пам'ятати про національну орієнтацію знань, які утримує в собі вироблений людством ... потенціал світової державницької та правової думки».

Європейське Середньовіччя цілком обґрунтовано розглянуто з позицій визначального впливу на державно-правові вчення християнства і римо-католицької церкви. Водночас, враховуючи більш ніж тисячолітній період тривалості Середніх віків, формулюється висновок про поступову раціоналізацію та десакралізацію державно-правових вчень, перехід державно організованої політичної влади від церковних до світських кіл тогочасного суспільства. Як показано на сторінках підручника, завдяки цілій плеяді середньовічних мислителів різних країн, які творили впродовж V-XVII століть, було забезпечено успадкування ідей античної суспільно-політичної і державно-правової думки, можливість їх використання в умовах Нової історії людства. Саме в умовах Середньовіччя зародилася ранньокласична європейська державно-правова думка, сформувалися основи мусульманського права й ісламської концепції держави.

Відродженню та Реформації присвячено окремий розділ. Таке змістовне виокремлення є доволі логічним, оскільки XIV-XVI століття – це стик Середніх віків та Нового часу. Саме тоді утверджуються нові стандарти людського життя, засновані на ідеї самоцінності особистості, визнанні незалежності кожної людини, створенні умов для її гідного розвитку. Поза всяким сумнівом, такий спектр інноваційних ідей збагатив державно-правову думку, забезпечив її прорив у інтелектуальних студіях європейських та інших народів. Відродження та Реформація створили духовні передумови для розвитку буржуазного суспільства, яке, невинно модернізуючись, є суспільно-політичною даністю і XXI ст.

Увага авторів до державно-правових ідей XVII-XVIII століть ґрунтується на феномені прямого взаємозв'язку тогочасного «нового мислення» з кардинальними революційними перетвореннями в Нідерландах, Англії, Франції, Німеччині, Італії, інших країнах. Перехідний період між остаточним руйнуванням феодального ладу та зародженням нових капіталістичних відносин знайшов глибоке відображення в історії вчень про державу і право, що багаторазово і доречно підкреслюється на сторінках навчального посібника. Крім того, західноєвропейські ідеї, сформовані революційним часом та ідеологією Просвітництва, справили значний вплив на американську школу державно-правової думки, яка започаткувала демократичне державотворення у Сполучених Штатах, що дещо пізніше отримало загальносвітовий резонанс.

Окремим напрямком аналізу державно-правових ідей людства є російський внесок у їх розвиток, який також має столітні виміри. Російська школа формувалась як під впливом

західноєвропейських просвітницьких ідей, так і на власному ґрунті, особливістю якого було й залишається імперське мислення з відповідними державними та нормативно-правовими підходами. Незалежна Україна у своєму розвитку не може не враховувати «російського фактору», зокрема, його державно-правової складової. Ефективним засобом розуміння його витоків, глибини, спрямованості, механізмів практичного впливу на інші країни стає запропонований авторами посібник.

XIX століття розглянуто як період формування теоретико-методологічних засад пізнання державно-правового розвитку, виникнення вчення про діалектику, збагачення класичного німецького ідеалізму, виникнення марксизму. Основним напрямком державно-правової думки поступово стає лібералізм як ідеологія обґрунтування громадянської свободи, безпеки особистості, вільного підприємництва, невтручання держави в економічне й приватне життя. Це – прямий місток у сьогодення, яке у вітчизняних державно-політичних реаліях являє собою неоднозначну суміш демократії, лібералізму та егалітарного мислення, властивого старшим поколінням.

XX століття, попри всі його цивілізаційні потрясіння, відкрило нові горизонти державно-правового мислення. Це стосується розширення виборчого права, тісного зв'язку представницьких інститутів влади з політичними партіями, формування соціально-правової держави, розвитку громадянського суспільства та ін. Незалежність України – це політичний підсумок саме XX століття, чітко окресленою складовою якого стали хоча й різнопланові, проте цілеспрямовані ідеї відновлення втраченої в революційну добу української державності, яка була успішно реалізована (відреставрована) у 1991 році. Сукупність державницьких ідей, включаючи інтелектуальну спадщину української еміграції, в посібнику представлена повно й неупереджено.

Автори не могли не зачепити державницько-правові колізії початку XXI століття. У центрі їх уваги – найбільш масштабні концепції міжнародного розвитку, перспективи цивілізаційних трансформацій з позицій самозбереження людства. Навчальний посібник з державно-правових позицій фіксує найбільш значні гуманітарні проекти сучасності: утвердження постіндустріального суспільства; цінності лібералізму; особливості постсоціалістичних перетворень; порівняння інститутів і механізмів сучасного конституціоналізму; співвідношення права і справедливості; формування нового права постмодерної доби тощо. Автори, враховуючи лавиноподібний характер виникнення та поширення інформації в сучасних умовах, не прагнуть «обійняти неосяжне». Їх головна мета – допомогти вдумливому читачеві збагнути логіку розвитку людства, усвідомити можливості національних та глобальних правових систем створити гарантії цивілізаційного виживання на зламі тисячоліть. Це – надважливе завдання, оскільки високошвидкісні та алогічні пертурбації сучасних країн і народів своїм наслідком мають духовну депресію величезної кількості землян, їх дезорієнтацію у мінливому середовищі нещодавно стійких і стабільних держав.

Автори праві в тому, що процес збагачення державно-правового потенціалу людства слід розглядати як активну, цілеспрямовану ідеальну діяльність, яка невпинно ускладнюється у своїх змістовних характеристиках. Майбутньому читачеві навчального посібника пропонуються не дискретні уривки політичної та правової інформації, а цілісна панорама понять, категорій, теорій, доктрин, сукупність яких дозволяє скласти справжню картину про державно-правову реальність у різні історичні епохи.

Вихід у світ цього навчального посібника поза сумнівом дасть новий поштовх розвитку вітчизняних правознавства та політології, викличе у зацікавленого читача підвищений інтерес до складних проблем державотворення та політичного життя суспільства в цілому.

Смолянук В. Ф.

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

Варзар Іван Михайлович,
доктор політичних наук,
професор кафедри політичних наук
НПУ ім. М.П. Драгоманова

УДК 378.096:32

**СОРОКАРІЧНА ГЕНЕЗА КАФЕДРИ ПОЛІТИЧНИХ НАУК У ГРАНЯХ
"ІДЕОЛОГІЧНОГО КРИСТАЛА" ТА У МЕМУАРНІЙ ПРИЗМІ АСПІРАНТСЬКОЇ
ДОЛІ АВТОРА СТАТТІ**

Історіологічною підвалиною статті є ідейно-політична полеміка, що тривала у 60 – 70-х роках ХХ ст. між московськими догматиками, східними маоїстами та західними "єврокомуністами" на тлі питання про перспективні долі соціалізму і людства у світлі протистояння соціалістичної та капіталістичної систем. На цьому фоні розгорнуто короткий виклад матеріалу про сенс і призначення відкриття 1969 року в усіх вузах СРСР мережі кафедр теорії наукового комунізму – попередниць нинішніх кафедр політичних наук, політології, соціально-політичної теорії та соціально-політичних дисциплін. Стисло розглядається образ кафедри теорії наукового комунізму Київського педінституту того часу крізь призму долі автора статті – на той момент аспіранта, асистента, а невдовзі й кандидата наук.

Ключові слова: аспірантура, діалектика, догматизм, здоровий глузд, "єврокомунізм", "ідейний/ідеологічний кристал", історіологія, комуністичний рух, маоїзм, теорія наукового комунізму, університетська підготовка.

С точки зрения содержательной, статья двухслойная – идейно-теоретическая и историолого-мемуарная, между коими нет "разделительных стен". В фундаменте статьи – некоторые обстоятельства обсуждения в 60 – 70-х годах ХХ в. проблемы перспектив социализма и нового политического миропорядка. Полемисты трицентририя коммунистического движения того времени – (1) московские догматики, (2) маоистские традиционалисты и (3) ревизионистские "еврокоммунисты" – уже к концу 60-х годов пришли к дивергенциям: маоисты (**Дэн Сяопин**) вышли на идею радикального реформирования китайской модели политического строя социализма; "еврокоммунисты" (**Р. Гароди**) вышли на прогноз близкого краха СССР/КПСС и социал-демократического перерождения коммунистического движения, а московские догматики (**М.А. Сулов**), игнорируя выводы тех и этих, вышли на идею обновления и теории обоснования, и методологии дальнейшего прогрессирования идеи коммунизма. В содержательных контекстах этой идеи политическое руководство СССР в 1962 и 1969 гг. и приняло решение о создании во всех вузах страны кафедры теории научного коммунизма – предшественницы нынешних кафедр политологии, политических наук, социально-политической теории, социально-политических дисциплин и др. На это фоне автор и воссоздает образ сегодняшней педуниверситетской кафедры политических наук (в 2009 г. перешагнувшей 40-летний рубеж существования), при этом оттеняя и некоторые черты да этапы своей личной и научной биографии.

Ключевые слова: аспирантура, диалектика, догматизм, здравый рассудок, "еврокоммунизм", "идеологический кристалл", историология, коммунистическое движение, маоизм, теория научного коммунизма, университетская подготовка.

From the viewpoint of the contest, the article is amphibological – ideologico-theoretical and historiological and memoir among which there is no any "divisional wall". The plot of the article is: certain circumstances of the discussion, which was held in the 60th – 70th of the 20th century, about the problem of socialism perspectives and new political world order. To the end of 60th the controversialists of that time communistic movement tricentrism – (1) Moscow dogmatists, (2) Maoist traditionalists and (3) revisionist "euro communists" – came to the divergences: Maoists

(Dan Xiaoping) reached the idea of radical reformation of the Chinese model socialism political system; "euro communists" (R. Garaudy) predicted the near collapse of the USSR/CPSU and the social democratic degeneration of the communistic movement, and the Moscow dogmatists (M. A. Suslov), ignoring their conclusions, came to the renovation, substantiation theory and methodology of further communism idea progression. According to these substantial contexts of this idea, in the years 1962-1969 the USSR political government body was determined to establish in every higher education institutions the theory of scientific communism department – the predecessor of the present politology, political science, social and political theories, social and political disciplines and others departments. Thereupon the author recreates the form of the present political science department (which crossed the quadragenarian mark of its existence in 2009) in the pedagogic university; moreover he sets off some features and periods of his personal and scientific biography.

Clue words: *post graduation study, dialectics, dogmatism, lucidity, "euro communism", "ideological crystal", historiology, communist movement, Maoism, theory of scientific communism, university qualifications.*

Добігає кінця ювілейне 175-річчя рідного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова і вже добігла кінця сорокарічна дата заснування кафедри політичних наук. Оскільки до долі обох – "цілого" (університету) та "частини" (кафедри) – я мав і маю якесь діяльнісно-синівське відношення, – вирішив поділитися бодай епізодичними спогадами про те, якими ж ми, кафедрали-політологи, були сорок років тому. (Нехай нікого з молодих сучасників не здивує постдефісний сленг: "кафедрали-політологи". Справа в тому, що в період з 1962 р. по 1991 р. "теорія наукового комунізму" у небагатому переліку суспільствознавчих дисциплін у вузах СРСР побутувала у статусі єдиної політичної науки.)

Одного разу **К.М. Симонов** зазначав: деякі вчені, літератори, публіцисти "та інші трударі пера і друкарських машинок" так відповідально ставляться до своєї письменницької справи, що "до кожного свого – нехай, і мізерно-сюжетного, твору готуються, як до нового вчинку" [13, с. 197]. Можете повірити, і я до цієї – з погляду вічності – мізерної значущості статті ставлюся серйозно й самовідповідальницьки. До цього мене спонукала потрібна "ювілейна обставина", – коли (1) одні події та імена висвітлювались лише "в яскраво-позитивному світлі", при цьому начисто забувались політико-ідеологічні "тіні минулого"; коли (2) про одних людей та їх інституційні посади/постаті говорилося велемовно, а про інших – "досуверенних" і знаних у минулому – й зовсім не згадувалося; коли, зрештою, (3) про одних сказано як про діячів "не-гарного минулого", а про тих, які – за оцінкою **Л. Костенко** – "отримали Україну без бою і сьогодні здають її без бою" [8], – про них велемовлять як про "суверенних стовпів і патріотів з пелюшок"...

За таких "публіцистичних" умов виходить, що ми ще в не такому далекому минулому жили й працювали в якомусь безкольоровому просторі і майже в не-людському спаціумі. Ще через десять-п'ятнадцять років нашим наступникам не буде зрозумілою ремарка зі Вступу до ювілейного видання про професорів драгоманівського університету: "Незважаючи на приховане негативне ставлення з боку офіційної державної влади за часів радянського періоду розвитку нашої країни до високої науки і справжнього інтелігентного виховання, народ щиро поважав і ... поважає розум його володарів" [11, с. 3]. Ось чому у назві статті я ввів фігуру "ідеологічного кристала", конструкційне призначення та зміст якого тут же й проясню.

Ідеолого-історіологічний екскурс. В одному з листів 1909 р. до сім'ї **М. і К.Каутських Р.Люксембург** колоритними штрихами розписувала так званий "ідейний кристал", на другій сторінці листа – "ідеологічний кристал", що виник у диспутантському середовищі німецьких младогегельянців 40-х років XIX століття. (У дужках нагадаємо тріадну конструкцію "кристала": 1) кантова ідея вічного миру, 2) гегелева ідея діалектичного розвитку Всесвіту та 3) ідея молодого **К. Маркса** про комунізм – вінець вселюдського прогресу.) Тут же **Р.Люксембург** висловила припущення, що в недалекому майбутньому фальшивим вождем у квазі-демократичних країнах образ кристала "неодмінно послугує більш-менш надійним

засобом скорочення в очах темних народних мас історичного часу та потрібних зусиль для реалізації їх [вождів] проекцій, ідеалів і цілей..." [9, т. 1, с. 83–85]. Як у воду дивилася мудра Роза! До послуг "кристала" вдалися лише в 60-х роках ХХ століття. Наскільки відомо, до того вдалися – майже одночасно – три колективних суб'єкти: (1) московські догматики (з оточення і **М.С.Хрущова**, і **Л.І.Брежнєва**), (2) східні маоїсти та (3) західні "єврокомуністи". "Об'єкт-предметами розгляду" у гранях "ідеологічного кристала" опинилися а) соціалізм як соціально-політичний устрій та б) перспективи людства як світової системи.

У короткій статті – та ще й напівмемуарного характеру – неможливо окреслити бодай контури концепцій названих суб'єктів. А тому лише зазначу ідейно-теоретичний стрижень тих концепцій, затим – інструментарій їх гіпотетичної реалізації. Отже, (1) у московських теоретиків того часу стрижнем концепції виявились закономірності побудови демократичного соціально-політичного ладу; (2) у маоїстів стрижневою виявилася перспективна вірність тисячолітнім конфуціансько-легістським традиціям творчого обертання цінностей у невмирущому трикутнику "закон – влада – довіра"; (3) у "єврокомуністів" – в особі, щоб там не говорили, симпатичного мені **Р.Гароді** – незламним виявився "етносоціополітичний стрижень виживання/прогресування багатонародних країн" [14, р. 78]. (В силу моєї професійної прив'язаності до останнього імені та феномена, – й виклад певної частини матеріалу зорганізую навколо них. І нехай це мені буде поставлено не в провину.)

Названі колективні суб'єкти по-різному й акцентувалися на "найефективнішому інструментарії" у справі реалізації окреслених концепцій та їх стрижнів. (1) У маоїстів комплексним інструментарієм радикальної реконструкції величезної країни виявилася детально розроблена реформаціологічна теорія, вперше оприлюднена 1978 р. **Ден Сяопіном** і сьогодні настільки успішно, як на мене, реалізована, що Китай ось-ось може зіштовхнути США зі світового п'єдесталу. (2) У "єврокомуністів" ініціантом виступив **Р. Гароді**, який, зсинтезувавши деякі активи "франкфуртської школи", висунув на роль "ефективного інструментарію перетворення людського світу саму прозору багатовимірну людину..." [4, с. 278]. Через свою розпливчастість та теоретичну недоробленість концепція вже на початку 80-х років "канула в ідейну пустоту". (3) Неоднозначно склалася і московська концепція. Хоча, на мою думку, орієнтир "відкриття шляху у майбутнє" було обрано вірно та взято у мудрого **Б. Рассела**: "новий світ надворі" спочатку "слід підготувати у поглядах та почуттях простих людей" [12, с. 6]. Щодо засобів реалізації бодай перших кроків на тому "шляху у майбутнє" можна й сперечатися. Хоча й тут є багато чого із контексту "правильного і вічного". Один з тих конструктів було вироблено на початку 60-х років: політикум **М.С. Хрущова** звелів відкрити в усіх вузах СРСР мережу кафедр теорії наукового комунізму, які мали б за своє головне завдання – "загартування студентської і робітничої молоді ... на засадах накопиченої віками світової соціально-політичної теорії, найбільш цілісно викладеної у нетлінних творах класиків марксизму-ленізму" [10, с. 32].

Про те, в якій обстановці та на виконання яких конкретних завдань влітку 1969 р. було відкрито кафедру теорії наукового комунізму Київського педінституту (нинішнього університету) та про те, як же цей факт відбився на моїй долі, – не досить заідеологізована, але – певен! – корисна для сучасників і нащадків запропонована стаття.

Спогади "про себе" та "про інших" є дещо різнозарядженими, об'єднує ж їх одна психологізма: мемуарист весь час прагне до "згладжування нерівностей рельєфу пам'яті минулих літ", а це неминуче призводить або до соліпсистського суб'єктивізму, або до прагматичного об'єктивізму. Подібна дивергенція, на думку знаного вченого правника **О.Ф.Коні**, пояснюється наступною психологічною колізією: "...факти та обставини проходять крізь призму пізніших настроїв мемуариста, зафарбовуючи їх у новий, бажаний для нього у даний момент колір" [7, с. 238]. Я намагатимусь уникати і того, і того нахилу, запорукою чого є монблан дослідницьких томів про період 60 – 70-х років, а також – мої пожовклі, об'єктивно "затверділі у факті" щоденники.

Мемуарну частину сюжету базуватиму на потрійній основі: *по-перше*, згадаю себе в інтер'єрі неповторно колоритного політичного часу "розвинутого соціалізму в окремо взятій за ідейне горло країні" [5, т. 3, с. 45]; *по-друге*, поділюся спогадами про професора **М.Д.Ющенка**, завідувача кафедрою та мого наукового керівника (працюючи над своєю черговою книгою із серії "Із контекстів минулих літ", я переконався в тому, що про **М.Д.** в нашому університеті навіть "кадровики" й "архівісти" майже нічого адекватного істині не знають, – внаслідок чого в кількох драгоманівських ювілейних виданнях 2009 – 2010 років його просто не згадують); *по-третє*, віддам бодай мізерну належну шану тим викладачам, аспірантам і лаборантам, з ким довелось працювати і жити-переживати наш тодішній спільний непростий транзитний час. За великим рахунком, роздумуючи про нас, сорокарічної давнини учасників, цілком підставно можна аплікувати перефразовані слова з культової пісні 1970 року: ми теж університетський та кафедральний ювілеї "наближали, як могли"...

Мій семирічний – у 60 – 70-х роках ХХ ст. – аспірантський шлях у науку проліг через три суспільствознавчі кафедри – Миколаївського кораблебудівного інституту, Одеського університету та Київського педінституту. Перші дві кафедри тернисто приймали та апробували й „успішно” виштовхнули в абстрактний простір, – поки остання не випустила у світ кандидатом наук. За це я їй щиро вдячний. Рідній кафедрі першої половини 70-х років присвячую кілька мемуарних штрихів, – нехай, і дещо запізнилих...

Народився у Трансільванії (Румунія), дитинство та юнацтво провів у Молдові. Там же – у досить ранньому віці – розпочав і трудове життя: колгоспник, молодіжний лідер, культосвітній працівник, держслужбовець районного рівня. Служба в лавах Радянської Армії проходила у Латвії, Білорусі та у м. Миколаєві, на Півдні України. Тут же закінчив службу молодшим офіцером, здобув вищу освіту, обзавівся інтернетнічною сім'єю. Усе десятиліття 60-х я провів у Миколаєві та області під зондом сленг-девізу "куди партія пошле, – там своє ім'я і заробиш": політрук спецвійськової частини, студент місцевого педінституту (нині – університет), шкільний учитель, секретар райкому комсомолу, партійний пропагандист, „аспірант-пошукувач” (у ті роки мав ходіння й такий сленг).

Стежку в політичні науки мені відкрила перипетійна боротьба КППРС з китайським та "єврокомуністичним" різновидами ревізйонізму між двома малозрозумілими сучасності координатами, – від "тисячного останнього попередження китайським товаришам" (квітень 1960 р.) до "євроревізйоністського падіння вчорашнього товариша" **Р. Гароді** (червень 1969 р.). Тут-то й самовимальовується "вплетений" у назві статті "ідеологічний кристал", який, – як то не дивно! – має стосунок і до моменту заснування нашої кафедри, і до факту мого становлення політичним етнологом "під зондом" **Р. Гароді**. Вдамся до короткого теоретико-історіологічного екскурсу...

У трикутнику, що утворився в середині 60-х років, – "маоїзм – "єврокомунізм" – радянський догматизм", – напружено діалогували "сучасна теоретична наука" і "задогматизована народна мудрість". Пік сперечань "фізиків" і "ліриків" збігся з двома своєрідними "датами/фактами", – зі (1) зміною очільника правлячого в СРСР політикуму (**М.С.Хрущова** змінив **Л.І.Брежнєв**) та (2) всередині світового комуністичного руху з'явився третій, неформальний "центр прийняття рішень", – так званий "єврокомунізм". Але й ці неординарні політико-ідеологічні зміни аніскільки не пом'якшили тону діалогу у зазначеному трикутнику.

У діалог ненав'язливо втрутився геніальний фізик **М.Борн**. Він підказував: особливо тоді, "на світанку нової хвилі науково-технічної революції", перший діалогант (наука) будь-що має спиратися на теоретично відточений вселюдський *інтелект*, а другий (народна мудрість), як і скрізь та завше, вимушений обмежитись підказками поточного буденного досвіду, який поступово синтезується у скарбницю так званого "*здорового [народного] глузду*". Ці атрибуції людського духу не слід ані ототожнювати, ані остракувати одне на користь іншого, – вони просто існують у різних площинах. "...Інтелект, – писав **М. Борн**, – відрізняє можливе від неможливого, а здоровий глузд відрізняє лише доцільне від

"безтямного"... А тому в реальному житті навіть можливе може виявитися безтямним" [1, с.10]. Повернуся до того трикутника...

Коріння китайської ревізійної гілки, на думку московських догматиків 60-х років, полягали в акцентуванні обов'язковості побудови в кожній країні "соціалізму з національним обличчям". А це перекреслювало "всесвітню значущість" загальних закономірностей, на засадах яких, мовляв, і збудовано зрілий соціалізм в СРСР. Увесь згусток східної логістики та конфуціанської казуїстики – під "антирадянським соусом з перцем" та під титлом "Наша відповідь Кремлю" – було втілено в досить підступній книжці "Хай живе ленінізм!" (Пекін, квітень 1960 р.). Але поряд з усім цим маоїсти тоді пропагували й справді антилюдську думку про можливість "превентивного розв'язання світової ядерної війни з метою якнайшвидшої розбудови на згарищах імперіалізму в тисячу разів більш високої цивілізації, аніж тої, що існує при нинішньому капіталізмі" [6, с. 26].

Екстремною виявилася на це реакція Москви. "Якщо імперіалізм розв'яже проти нас війну, – підкреслювалося у "Відкритому Листі" радянського політичного керівництва від 14 липня 1963 р., – у нас рука не здригнеться застосувати цю грізну зброю проти агресора". І – найголовніше: *"Але першими, якщо на нас не нападуть, ми цю зброю застосовувати не будемо"* (виділено мною. – І.В.) [6, с. 27]. Дана колізія повчальна й для сучасності, – особливо у дзеркалі оновленої (станом на грудень 2009 р.) "оборонної доктрини" Росії, якою беззастережно "застосування першими тактичної ядерної зброї у будь-якій точці землі" є стрижневим стратегічним концептом. (Мої особисті перипетії 60-х років "на радянсько-маоїстському фоні" відображено в третій книзі вибраних праць "Із контекстів минулих літ", яка на даний час перебуває на виробництві. Але маю зазначити: то була ще історія докйівських аспірантських років.)

Р. Гароді вже у першій половині 60-х років вдавався до просторової прокитайської апологетики, згодом підготувавши з цього приводу й окрему книгу – "Китайська проблема" (Париж, 1967 р.). Але його власні погляди на СРСР/КПРС багато в чому відрізнялися від маоїстських позицій того часу. У книзі "Марксизм ХХ століття" (Париж, 1966 р.) він сміливо стверджував, що в СРСР "будують соціалізм, але ... не для народу і не зусиллями самого народу" [14, р. 296]. Два роки потому в інтерв'ю для французької газети "Нувель обсерватор" (21 жовтня 1968 р.) він уже безкомпромісно зазначав, що в СРСР "просто лютує бюрократична деформація ленінської моделі соціалізму" [4, р. 298]. **Гароді** також дорікав радянським догматикам-бюрократам за те, що вони "засобом скорочення дистанції між сьогоденною мрією-метою та прогнозованою перспективою обрали "ідеологічну зброю" та "псевдотеоретичні блукання" між діалектикою **Гегеля** – **Маркса** і штучно підтримуваною народною темрявою" [14, р. 72]. (Цікаво, а що б він сказав про "політичних суверенізаторів" України, які і "зброю" тої не мають, і тої діалектики не знають, і про глибину народної темряви не відають?!.)

Найбільш деструктивний вислів, – точніше: найнищівніший крок проти СРСР/КПРС **Р. Гароді** дозволив собі у червні 1969 р., перебуваючи у Москві на Міжнародній нараді компартій світу. Коментуючи розтиражовану на тій нараді ідеологему (авторство приписували **М.А. Сулову**) про "радянський народ – нову етноісторичну та соціально-політичну спільність людей", він (як сам засвідчив рік потому у книзі "Уся істина") стверджував: "Вони [радянське керівництво] натякують на інтенсивний процес зростання у такій величезній та багатонародній країні єдиноцілісної політичної нації... Не встигнуть... Через неприпустиме нехтування роллю в політиці не-російських меншинських етнічностей СРСР та правляча КПРС самі себе ставлять на край прірви самоліквідації..." [14, р. 297]. (Суто особистісний акцент виділю тут же. У режимі "від противного" цей прогноз **Р. Гароді** – вже влітку 1969 р. – послуговував мені своєрідним імпульсом до мислення і дії "на все подальше життя", – спонукою до відкриття політолого-етнологічного *напрямку досліджень*, відкрystalізації в його руслі політолого-етнологічної *теорії*, а в її лоні – й засадування політолого-етнологічної *науки* [3, с. 3–4, 311–312]. Над вдосконаленням своєї саєнтологічної триади працюю й досі.)

Здавалося б, а при чому тут "ідеологічний кристал" і наша кафедра?.. Ще раз нагадаю конструкцію згаданого трикутника: "радянський догматизм – східний маоїзм – західний "єврокомунізм". На його релевантно-контекстному фоні напередодні 50-літнього ювілею Великої Жовтневої революції (у березні 1967 р.) у надрах політичного керівництва СРСР визріло рішення про виділення в структурі будь-яких партійно-державних органів "свого ідеологічного сегмента" ("ідеологічних відділів", різноєрархічних "секретарів з ідеологічної роботи", "секторів пропаганди та агітації", згодом – і різнобарвних "секцій з контрпропаганди" тощо), а в усіх крупних вузах – про виведення зі складу (до того об'єднаних та непомірно завеликих) "кафедр марксистсько-ленінських дисциплін" – окремих "кафедр з науково-ідеологічним навантаженням".

Останніх – два роки потому – і було названо "кафедрами теорії наукового комунізму". З власного досвіду знаю, що то справді були "особливі" – на той час – кафедри: був аспірантом трьох таких кафедр; завідував двома такими кафедрами; в досуверенні часи багато років був членом міністерської комісії з проблем наукового комунізму та членом редколегії Республіканського міжвідомчого наукового збірника "Проблеми наукового комунізму" і т. д. Ще чому "особливі кафедри"? Завідували тими кафедрами, як правило, крупні экс-партійні кадри; викладачами цих кафедр могли бути лише "ідеологічно перевірені кадри" (особливо ще було бажано, аби ж вони мали досвід партійно-пропагандистської роботи "в народних низах"), – їх обов'язково апробували й затверджували у відповідних "ідеологічних сегментах" партійних органів; на викладання теорії наукового комунізму пріоритетом користувалися комуністи-інтернаціоналісти та "ідейно витримані" представники етноменшинських народів. Теорія наукового комунізму викладалася виключно на старших курсах вузів будь-якого профілю; з неї студенти будь-якої спеціальності складали державний екзамен (цікаво зазначити: четвертим питанням/запитанням у тих білетах була якась "ідеологічна заковика" навколо маоїзму, ревізіонізму, "єврокомунізму" і т. п.). Внаслідок усього цього кафедра у будь-якому вузі побутувала у статусі "випускаючої". До аспірантури на цих кафедрах приймали лише одну людину на рік та лише такого, що добре знав теоретичні першоджерела, володів іноземними мовами, мав задатки писемницької творчості та вільного усного викладу будь-якого науково-ідеологічного матеріалу в – спочатку закритій, затим і відкритій – аудиторії.

А тепер – безпосередньо про себе та без просторових "ідеологізмів". На згаданий "трикутник" (щоправда, у дещо спрощеному вигляді: "догматизм – маоїзм – гародизм") я стихійно натрапив влітку 1969 р., перебуваючи у статусі провінційного партійно-ідеологічного працівника на Півдні України. На початку липня до низки обласних парторганізацій Півдня на кілька місяців приїжджав лектор ЦК КПРС **Р.Ф. Ітс** з просторовими інформаціями ("для специфічних аудиторій провінційних ідеологічних активістів КПРС") про ідейно-політичну ситуацію в світі і СРСР та на фоні процесу роботи і підсумків Міжнародної наради комуністів світу. В численних бесідах з "людиною з центру" "тема Гароді" перебувала в центрі уваги.

Приїжджий лектор надихнув мене на написання "наукового реферату", який я у вересні 1969 р. подав до Одеського університету на предмет прийому аспірантом кафедри теорії наукового комунізму. До аспірантури прийняли. Але, як стало відомо пізніше, "кафедральному рецензенту" кинулася у вічі моя "надто підозріла компетентність у деталях гародизму", і він поставив мене у парткомі університету "на особливий облік". На тому ж обліку – і задовго до мене – перебував професор тої кафедри, обрусілий француз **Д.С. Бельфор**, який добре знав **Р. Гароді** під час перебування останнього в аспірантурі АСН при ЦК КПРС у 50-х роках. Його й призначили мені науковим керівником. **Д.С.** знав, що він – "під ковпаком", а я про це не відав. Коло замкнулося у лютому 1971 р., коли – прямо на лекторській трибуні – помер **Д.С.**, після чого, тиждень потому, і мене тихо, без галасу виключили з аспірантури в якості "ревізіоніста гародистського гатунку".

Почалися піврічної тривалості клопотання/поїздки з реабілітаційної справи. Лише наприкінці літа мені "стало таланити"...

Крім неслов'янського акценту у вимові та згаданих євровізіоністських „блішок”, інших недоліків за мною, начебто, і не було. Більше того, ще з підліткових років за мною закріпився незаслужений особисто мною плюс – „син іноземного комуніста-підпільника” (мій батько в 30-х роках перебував „рядовим бійцем” у лавах однієї з підпільних комуністичних організацій королівської Румунії). З цією – для тих років – „світлою плямою” на лобі та з непогано відредагованими супровідними документами я постав перед очима „покровителя усіх інтернаціоналістів” **А.Я. Пельше** – члена Політбюро ЦК КПРС і Голови КПК при ЦК КПРС. Шлях до нього проторували для мене два вельми достойних учених і політиків-інтернаціоналістів – поволзький німець **Генріх Графбойм** (доктор філософських наук) і згаданий норвезький естонець **Рудольф Ітс** (доктор історичних наук). Означена „світла пляма” й врятувала, – і з 1 жовтня 1971 р. я став аспірантом денної форми навчання кафедри теорії наукового комунізму Київського педагогічного інституту.

Перше, що кинулося у вічі: й тут (у ректораті, парткомі і на кафедрі) про мій „гародизм” знають, але відкрито на цю мою „ваду” ніхто не вказував, не дорікав навіть натяком. Певний час тому я, здається, зрозумів: цим порядним і працьовитим людям до моїх прилиплих постсталінських фальшивих ідеологем було байдуже. А коли так, подумалось: я вільний продовжити колись розпочаті політолого-етнологічні дослідження. Але не відав я тоді про те, що тінь **Гароді**, – як у принца **Гамлета** тінь батька, – невідступно ходила за мною... Під кінець 1971 р. – почасти й на базі одеських матеріалів – підготував (першу крупну на той час політолого-етнологічного характеру) статтю і вислав її в Ленінград **Р.Ф. Ітсу** на предмет наукового друку. Навесні 1972 р. її дійсно надрукували. Місяць-другий потому виявилось, що й над цим виданням (Вісником Ленінградського університету) висів все той же „зонд Гароді”. З'ясувалося, що 1970 р. він видав уже згадану працю „Уся правда”, в якій детально розтлумачував світові сенс і зміст своїх сходжень та розходжень із СРСР/КПРС і Мао/КПК.

Предметом особливих гордоців **Р. Гароді** вважав свій прогноз від червня 1969 р. – про скорий розвал СРСР/КПРС „через глухе нерозуміння важливості рахуватися у політиці з роллю народів як етноісторичних спільнот, а не масових натовпів...” [14, р. 268]. Як на лихо, саме це сленгове положення фіксувалося у назві моєї статті: „В.І. Ленін про роль у політиці народів як етноісторичних спільностей”. Мимоволі виходило так, що я в тодішній Україні виявився ледь не „головним етнополітичним ревізіоністом-гародистом”... Звісно, журнал заборонили, а на мене – на адресу ідеологічного сектору Відділу пропаганди ЦК КПУ – надійшло друге звинувачення в ревізіонізмі.

А як зреагували на це „українські товариші”? Колеги з кафедри та ідеологічний сектор парткому інституту цю інформацію просто замовчали. В ЦК КПУ я натрапив на неординарну постать завідувача ідеологічним сектором Відділу науки **І.Ф. Кураса**, який мою „особову справу” погасив ... ціною відмови (моєї!) від „етнонаціологічної дисертації”, – „до кращих часів” та під конформістським рефреном російської поговірки „Снявши голову, по волосам не плачут”. Він же підказав мені новий (революціологічний) напрям досліджень, з якого 1975 року я захистив кандидатську дисертацію. 1991 року **І.Ф.** порадив повернутись до моїх політолого-етнологічних досліджень. А 1994 року, вже перебуваючи у ранзі віце-прем'єра Уряду суверенної України з гуманітарних питань він сутнісно підтримав мене у справі захисту (1995 р.) і докторської дисертації [2, кн. 1, с. 25–27, 36–37].

Повернуся до своїх педінститутців першої половини 70-х років. Для себе я прояснив: і після другого ідеолого-гародистського звинувачення (напевно, з подачі „з центру”) продовжували ставитись до мене лагідно, солідаристськи. Ба більше того, – мене обрали членом парткому (від аспірантів), призначили пропагандистом у райкомі комсомолу, порекомендували до викладацького складу, затим – і до завідування кафедрою УМЛІ (Університету марксизму-ленізму – специфічного вузу, підпорядкованого Ідеологічному відділу ЦК КПУ), включили до списку позаштатних лекторів „високого рівня”. І т. п. Як результат, у моїй душі запанував настрій солдатського фольклору часів ВВВ: „Всюду были товарищи, всюду были друзья...”

Хто ж та що ж то були за люди?.. Навіть із врахуванням латинської сентенції *Pro mortuis aut bene, aut nihil*, – навіть і за цієї умови негативних аксіологій кафедри тих років я не дам. Не маю підстав.

Кафедру теорії наукового комунізму відкрито 1969 року. Її назви у подальшому: „...політології”, „...політології і соціології”, з 2002 р. – „...політичних наук”. У 1971 р. я її застав у досить компактному стані: **Ющенко** Михайло Дмитрович, завідувач, доцент, кандидат історичних наук (з 1973 р. – доктор історичних наук, з 1975 р. – професор); чотири доценти – **Безродний** Євген Федорович, кандидат історичних наук (пізніше – доктор історичних наук, професор і зав. кафедрою); **Кастеллі** Єлизавета Юхимівна, кандидат філософських наук; **Пішоха** Борис Маркович, кандидат філософських наук (у роки Великої Вітчизняної війни був міністром освіти в якійсь Північнокавказькій автономії); **Савченко** Євдокія Максимівна, кандидат історичних наук (у роки ВВВ – партизанка, після війни – штатний партархівіст); два асистенти – **Слюсаренко** Анатолій Григорович (перший аспірант в історії кафедри, у майбутньому – кандидат філософських наук і проректор інституту/університету) і молода жінка-сумісниця **Н.Я.Тесленко**, яку ми бачили зрідка (навесні 1974 р., коли її висунули на штатну партійну роботу, її посада на кілька місяців дісталася мені); два аспіранти – **Уткін** Олександр Іванович (у подальшому – штатний партійний працівник, доктор історичних наук, нині – професор Соломоновського університету) і я. Коли я був на третьому році аспірантської підготовки, прийняли ще одного аспіранта – **Хворостяного** Василя Яковича (у подальшому – кандидат філософських наук, нині – доцент нашого університету).

Одного разу **М.Д. Ющенко** зробив мені "довідково-біографічний огляд-інформацію" про етноідеологічний склад викладачів та аспірантів кафедри. Станом на осінь 1973 р. кафедру складали вісім викладачів і три аспіранти; за етнопоходженням серед нас було шість українців, один росіянин, один білорус, один єврей, одна італійка та один молдаванин. "І що особливо важливо, – сказав **М.Д.**, піднявши палець догори, – усі є бійцями ідеологічного фронту..." (лектори різнорівневих партійних органів, члени та позаштатні інструктори ротаційного парткому інституту, консультанти партійних і комсомольських груп пропагандистів, члени лекторських груп Республіканської організації "Знання" тощо).

Лаборантський склад – досить колоритний мікроколектив: двоє чоловіків 1930 року народження, обидва – „сини полків” часів ВВВ, обидва „сбитые в полёте непризнанные таланты низовой военно-политической работы” (це акцептація одного з них), обидва росіяни та обидва звалися Іванами, постійно сварилися з приводу оцінок „фронтових буднів зеленої юності”; куди вони поділися після 1973 р., не відаю. Господарство і порядок на кафедрі тримався на двох грамотних і працьовитих молодичах: **Шиян** Ларисі Василівні (вона й досі працює лаборанткою на сусідній кафедрі нашого університету) і **Сагач** Галині Іванівні (у подальшому – доктор філологічних наук, професор, нині – провідний ритор України).

У квітні 1974 р. здав на кафедру перший варіант кандидатської дисертації, і у зв’язку із „дочасним закінченням аспірантури” (та ще й за умов переходу на штатну партійну роботу згаданої асистентки) мене призначили асистентом кафедри. Весняну сесію того року я провів, як говорить **В.С. Чорномирдін**, „в необъяснимой растопырке”: одна нога на музично-педагогічному факультеті на Великій Житомирській (там вів семінари і був „секретарем з пропагандистської частини” у знаменитого хормейстера, професора **С. П. Петровського**, який чомусь мене став поважати, дізнавшись про те, що в юнацтві я був хормейстером), друга нога – на історичному факультеті на Ботанічній вулиці (вів семінари замість **М.Д. Ющенка** і часто асистував доценту **М.П. Ніколаєнку**, який перебував і на виборній посаді секретаря парткому інституту). В червні дисертацію кафедра схвалила і передала на апробацію до кафедри Київського університету ім. Т.Г. Шевченка, на базі якої існувала одна з небагатьох в тодішній Україні Спеціалізована вчена рада з соціально-політичних дисциплін (професор **Й.Д. Ремезовський** був тоді і завідувачем тої кафедри, і головою тої СВР). Там апробацію (у ті роки це називалося ще й „передзахистом”) пройшов у листопаді 1974 р., а захистився у травні 1975 року.

Кілька штрихів периферійного характеру та на запитальну тему: яким же був соціоідеологічний інтер'єр тамтешнього політичного часу? Кафедра містилася в одній кімнаті 25–27 м², на 3-му поверсі основного корпусу (по вулиці Пирогова), – буквально візаві із Собором Св. Володимира... Кафедра, як правило, була постійно заповнена людьми і завжди у присутності завідувача. Чомусь так сталося, що нам, двом аспірантам, виділили один двотумбовий стіл під великим портретом молодого **В.І. Леніна**, – через що нас, тридцятип'ятирічних „батьків сімейств” (на той час у мене вже було двоє дітей), жартома називали „юними ленінцями”. Навпроти, біля самого вікна, що виходило на паперть Собору, під великим портретом молодого **К. Маркса** (часів редагування ним „Нової Рейнської газети”) сидів завідувач, якого позаочі називали „суворим редактором”, – чи через те, що **М.Д.** мав такий же страхітливий почерк, як у **Маркса**, чи через те, що він сидів під його портретом. Найвірогідніше, мабуть, через те, що й сам він колись „вчився на редактора” (до війни закінчив три денні курси, після війни – ще два заочних курси факультету журналістики Харківського університету), якийсь час був „начальником над усіма редакторами республіки” (завідував сектором преси Відділу культури ЦК КПУ).

Як правило, на кафедрі завжди була робоча обстановка: „журналу обліку” не було, але усі викладачі, вільні від занять, якийсь час обов'язково „мали трохи посидіти за своїм столом”. За будь-яких обставин жінки-лаборанти пильно слідували за графіком-розкладом занять. Журнали академгруп старости щодня – з вівторка до п'ятниці – заносили на кафедру „на огляд” заву, мінімум – **Л.В. Шиян**.

„Ідеологічний штрих” особливого гатунку. На усіх столах лежали свіжі газети та наукові і партійні журнали. Бувало, **М.Д.**, стрімко входячи до кімнати, вихоплював зі столу першу-ліпшу газету/журнал, поправляв на носі окуляри і комплотистськи запитував в ефір: „Що скажете з приводу цієї передовиці?” Часом підходив до когось з настановою: „Ось на цю матерію ви зверніть увагу і скористайтесь нею при проведенні „політбою” (політінформації), під час лекції/семінару [з такої-то теми]. Може статися, я особисто буду присутнім...”

Як правило, я сидів за своїм столом і або щось читав і робив виписки, або щось заносив до свого щоденника (я його веду з п'ятнадцяти років). Одного разу мене покликали до телефону, і я залишив відкритим щоденників зошит. Під вечір того дня, коли на кафедрі залишилася лише одна з лаборанток, **М.Д.** інтригуюче поманив мене на вихід. „Дневник – это второе „Я”, по себе знаю. Мой вам совет: не ведите дневник открыто, „для публики”. Что кто-то прочитает у вас что-либо, – это полбеда, полная беда будет в том, что его выкрадут, и вас потянут в органы на беседы и дознания... Время ещё такое...” Гадаю, йшлося про „час ідейно-політичний”, але не лише у вузькому, внутрішньокафедральному сенсі, а у більш широкому, всекраїновому сенсі.

Про неординарність тамтешнього ідейно-політичного часу яскраво, як на мене, засвідчують два епізоди „чисто ідеологічного характеру”. Перший – стосовно доцента **Є.Ф. Безродного**. **Є.Ф.** – фронтовик, широко освічений, поліглот, на рубежі 40-х і 50-х років був дипломатом в ЮНЕСКО ... від України. Мій щоденник навесні 1972 р. зафіксував показову „зазублину” в його науково-політичній біографії: деякий час йому публічно докоряли за те, що він буцімто „безпідставно відриває Україну від СРСР, брехливо говорячи про її самостійну роль на світовій арені”. Років чотири потому, коли я вже працював головним редактором Республіканського наукового видавництва і мав деякий доступ до конфіденційної інформації, дізнався про те, що у важкі автоапологетичні хвилини **Є.Ф. Безродного** аргументовано підтримував экс-дипломат в ООН – та саме від України! – проректор інституту, професор **О.П. Павелко**... І все ж, докторську дисертацію на згадану непересічну проблематику **Є.Ф.** вдалося захистити ледь не „під зав'язку” існування СРСР, коли, перефразуючи **М.С. Горбачова**, до широкої гласності „додали трохи чутності”. Тоді й час став трохи іншим, і **Є.Ф.** піднісся у статусі, – він уже завідував нашою кафедрою. **Є.Ф.** живий і дай йому, Боже, подальшого бадьорого буття на многая літа.

Другий епізод про той незабутній "нерівний час" торкається **М.Д. Ющенка**... Засідання кафедри **М.Д.** призначав не як належало, – "за графіком парткому", а якось по-своєму, керуючись живою ситуацією, – і не рідше одного разу на десять днів, від чого й слово "декада" звучало досить часто. Одного разу навесні 1973 року засідання кафедри **М.Д.** розпочав буквально одночасно з першим церковним дзвоном зі словами: „Ну-с, с Богом, как говорится, товарищи! Прошлую декаду мы закончили под „бим-боммм!”, и эту начинаем под тем же звоном... Ну да ладно. На повестке дня...”. "Пильний опонент", який не знаю й коли з'явився серед нас, і "настукав" на нього прямо у найближче відділення КДБ, а письмово – на адресу Мінвузу України.

Через кілька днів (я вже сповідувався щодо того, що два роки був членом парткому – „від аспірантів”) я став „майже учасником” бесіди трьох – „представника звідти” з **М.Д.** та заступником секретаря парткому, згаданим професором **О.П. Павелком** з приводу ... „божеських гріхопадін” **М.Д.** Вишкіл **М.Д.** проявився вже у тому, що він не став „отнекиваться/оправдываться”, а зреагував просто: „Никакой в этом веры нет, – привычка такая жива в нашем народе...” І – відгукнулося: з-за дальнього столу, відірвавшись від бесіди з інструктором парткому Світлоною **Спіною** (яку – дещо поверхово – я знав по комсомольській роботі в Миколаївській області), озвалася красива і пишно одягнена жінка: „Так-так, я це підтверджую: знаю Михайла Дмитровича давно, він – закінчений атеїст...” І повернулася до перерваної бесіди. А наш „представник звідти” тихо поцікавився у **О.П. Павелка**: „Это кто такая?” – „Це – **А. Бойко**, наш доцент, дружина другого секретаря ЦК **І.К. Лутака**, а наш завдоцент **Ющенко** нещодавно з цеховської роботи...” У цей момент „представник звідти” мав вигляд чеховського „околодочного надзирателя”, якого тільки-но вкусила за палець „собачка, яка належала великій людині”...

У певному сенсі я знав **М.Д.** заочно, за півроку до фактичного знайомства, – із вуст уже згадуваного мого етнолог-вчителя, естонця, ленінградського професора **Р.Ф. Ітса** (який, у свою чергу, в 30 – 40-х роках у прибалтійських країнах виконував різносенсові ролі члена активістського апарату Комінтерну). Зокрема, я дізнався про те, що в часи фронтові **М.Д.** поряд із роботою політруком на Балтфлоті (під началом знаного у подальшому вченого, політика і дипломата **К.І. Зародова**) був ще й активістом Комінтерну в Балтійському регіоні.

Сам **М.Д.** мені про себе розповідав таке: народився 1919 року в Золочівському районі на Харківщині, але місяця народження мати не запам'ятала. Ріс без батька, – він загинув у Монголії, під час відомих халхінгольських подій 30-х років. 1937 року закінчив десятилітківечірку, кілька років провчився на факультеті журналістики Харківського університету. Кандидатську дисертацію захищав у Ризькому університеті на початку 50-х років. У 60-х роках працював в апараті ЦК КПУ, доріс до зав. сектором преси Відділу культури. Звідти наприкінці 60-х – в якості "достеменно перевіреного та ідеологічно непохитного" (це – слова самого **М.Д.** про себе) був направлений на науково-педагогічну роботу до нашого інституту/університету, безпосередньо на завідування "найідейнішою" кафедрою.

Кілька нюансів буденно-побутового характеру. Мешкав **М.Д.** на вулиці Банковій, стінка в стіну з нинішньою резиденцією Президента України. У другій половині 90-х років у тому будинку містився Конституційний Суд України. **М.Д.** жив скромно, – якщо не сказати точніше: бідно. Мав двох дочок (тоді – обидві підліткового віку) і хвору, прикуту до ліжка дружину, дитячу поетесу. Попри все, завжди мав підтягнутий та свіжий вигляд: біла сорочка, темно-синя краватка, темно-синій костюм зі значком В.І. Леніна на лацкані (до речі, це – "уніформа" штатних партфункціонерів тих років).

Я твердо запам'ятав, що **М.Д.** завжди носив із собою старенький шкіряний портфель, наповнений книжками, журналами, газетами, чайним термосом і ... рукописами. Одного разу (навесні 1974 р.) я нечемно запитав, чи не цеглу важку він носить у портфелі? Між нами відбувся красномовний діалог: – Ні, не цеглу. Це, як бачите, – інтелектуальні матерії... – А що то за рукопис, – Ви ж свою дисертацію вже доконали?.. – Це не моя дисертація, а одного багатенького бовдура. Знаєте, через безгрошів'я я інколи беру на редакцію чийсь рукописи. Як-не-як, а свіженька копіяка прибудеться, – треба ж мені якось підтримати трьох

непрацездатних членів сім'ї... Помер М.Д. на моїх очах у вересні 1982 р., за лекторською трибуною в УМЛ (де, як уже сказано, я завідував кафедрою), – від серцевого нападу...

Завершу спогади нагадуванням ... про себе. На канікули в перші дні липня 1974 р. я збирався в ейфористичному настрої: аспірантуру дочасно закінчено, дисертацію здано на „апробаційний передзахист”, маю статус асистента столичної кафедри... Але „партия – наш рулевой” не дала „погуляти” і добрий тиждень, – телеграмою „звідти” у середині липня мене відкликали для ... „перенаправлення на роботу за новим призначенням”.

Після дводенних „апробаційних бесід” прояснилося: мене направляли на науково-видавничу роботу. За нею була така ж науково-педагогічна робота і завідування кафедрами в інших вузах. Затим – державна служба, докторантура – і знову вуз і вузи. А тим часом у рідному педінституті/університеті за мною завше залишали коли півставки, коли чверть ставки асистента, доцента, професора, – і так з травня 1974 р. до травня 2005 року, коли повернувся до рідної кафедри професором на повну ставку.

Ось яка – вкрай заідеологізована – обстановка 60 – 70-х років "породила" нашу кафедру, як і сотні інших кафедр на величезних геопросторах экс-СРСР. Та – попри все і вся – мої сорокарічної давнини сучасники, – як в усьому світі нормальні *sapienticus*-люди, – свій обов'язок виконували, Вітчизну і долю не вибирали, а по-справжньому їх захищали і шанували. Окремі грані "ідеологічного кристала" того часу не всіх нас зіпсували, але – певен! – усіх нас загартували.

З усіма наступними за М.Д.Ющенко завідувачами мав і маю, як я розумію, нормальні стосунки. Про кожного з них, – про Є.Ф.Безродного, О.О.Завадську, В.І.Нечая, Е.М.Кучменко, В.П.Горбатенка і О.В.Бабкіну, – про кожного у своїй *memoria simile* зберігаю світлу нотку вдячності за доброзичесне ставлення до мене, за те, що прощали мені повсякденні огріхи і адекватно поцінювали мій внесок у загальнокафедральну справу. Те саме міг би і маю сказати про десятки викладачів і лаборантів кафедри за пережиті чотири десятиліття спільної праці. Миру нам усім – в душі, між нами та в країні – і доброї пам'яті!

Література:

1. Борн Макс. Моя жизнь и взгляды / Пер. с немец. – М.: Наука, 1973. – 308 с.
2. Варзарь Иван. Слово искреннее – о замечательном современнике. – У вид.: Наукові записки ІПіЕНД / Сер. "Політологія і етнологія". – Вип. 30. – Курасівські читання – 2005. – У 2-х книгах. – Кн. перша. – К.: ІПіЕНД, 2006. – 391 с.
3. Варзар І.М. Політична етнологія. Пропедевтичний курс: Авторський підручник. – К.: Персонал, 2010. – 360 с.
4. Гиндев Панайот. Демократия и общественный прогресс / Пер. с болг. – М.: Прогресс, 1972. – 392 с.
5. Жванецкий Михаил. Собрание произведений. – В 4-х томах. – Том 3: Восьмидесятые. – М.: Время, 2004. – 351 с.
6. За сплоченность международного коммунистического движения. Документы и материалы: 2-е доп. изд. – М.: Политиздат, 1964. – 288 с.
7. Кони А.Ф. Собрание сочинений. – В 5-ти томах. – Том 5. – М.: Юр. лит., 1968. – 310 с.
8. Костенко Ліна. Я і зараз не бачу поразки // Урядовий кур'єр. – 2010. – 27 березня.
9. Люксембург Роза. Переписка с семьей Каутских. – В 2-х книгах / Пер. с немец. – Кн. 1. – Пг., Изд-во Петроградсовета, 1920. – 268 с.
10. Научный коммунизм и фальсификация его ренегатами / Под ред. П.Н. Федосеева. – М.: Политиздат, 1971. – 108 с.
11. Професори Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова. Бібліографічний довідник 1994 – 2009 рр. / За заг. ред. В.П. Андрущенко. – К.: Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2009. – 407 с.
12. Рассел Бертран. Практика и теория большевизма / Пер. с англ. – М.: Наука, 1991. – 128 с.
13. Симонов Константин. Сегодня и давно. Статьи. Воспоминания. Литературные заметки. О собственной работе. – М.: Советский писатель, 1974. – 376 с.
14. Garaudy R. Toute la vérité. – Paris, 1970. – 322 pp.

ВЧЕНИЙ-НОВАТОР І ТАЛАНОВИТИЙ ПЕДАГОГ

30 березня цього року своє 70-річчя відсвяткував Олексій Васильович Картунов – відомий вітчизняний науковець і талановитий педагог, кандидат історичних наук, доктор політичних наук, професор, академік Української Академії політичних наук, завідувач кафедри міжнародної інформації Університету економіки та права «КРОК» (м. Київ).

Народився він в с. Ново-Романівка Арзгірського району Ставропольського краю, куди його прабатьки потрапили з Центральної України ще наприкінці XVIII ст. Маючи за плечима дворічний трудовий стаж та трирічну службу в лавах Радянської Армії, Олексій Картунов 1962 р. вступив на історико-філософський факультет Київського державного університету імені Т.Г. Шевченка, де 1967 р. отримав спеціальність «історик-міжнародник, викладач суспільних наук з правом викладання англійською мовою».

Два наступних роки працював у відділі наукових зв'язків із зарубіжними країнами Президії АН УРСР. З 1969 р. навчався в аспірантурі та працював на посаді молодшого наукового співробітника Інституту історії АН УРСР, де захистив кандидатську дисертацію. Потім майже 10 років працював на викладацькій роботі в Київському торговельно-економічному інституті. А з 1987 р. перейшов на роботу до Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському державному університеті ім. Т.Г. Шевченка. З 1991 р. працював завідувачем кафедри історії України та політології Донбаської державної машинобудівної академії, де започаткував викладання політології. З 1996 р. працює в Університеті економіки та права «КРОК» (м. Київ), де створив і очолив кафедру суспільних наук, а 2003 р. започаткував спеціальність «Міжнародна інформація» та заснував кафедру міжнародної інформації. Захистив докторську дисертацію «Західні етнонаціональні та етнополітичні концепції: теоретико-методологічний аналіз» в Інституті держави і права ім. В.М. Корецького НАН України (1996 р.).

Як дослідник і викладач працював в університетах Великої Британії, Польщі, Росії, США, ФРН, Чехії та інших країн. Олексій Васильович успішно поєднує педагогічну та наукову діяльність. Він автор та співавтор близько 550 наукових та навчально-методичних публікацій з проблем політології, етнополітології, інформаційного суспільства, методології науки тощо. Заслужено вважається одним із засновників політології в Україні та співавтором першого навчального посібника з цієї дисципліни на пострадянському просторі. За розробку та впровадження в навчальний процес у вищих навчальних закладах України нового навчального курсу «Політологія» отримав подяку МВССО УРСР (1990 р.).

Олексій Картунов є одним із засновників нового наукового напрямку і спеціальності «етнополітологія» та автором перших в Україні навчальних посібників з цієї дисципліни («Основи етнополітології». – К., 1992; «Вступ до етнополітології». – К., 1999; «Західні концепції етнічності, нації та націоналізму» – К., 2007) та ін. Він також є членом спеціалізованих вчених рад із захисту докторських та кандидатських дисертацій Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова та Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України; членом редколегій кількох наукових журналів.

За значний особистий внесок у розвиток і зміцнення Української держави він отримав Подяку Президента України (2000 р.) та Почесну Грамоту Верховної Ради України (2002 р.). Нагороджений нагрудними знаками «Відмінник освіти України» (2000 р.), «Петра Могили» (2007 р.), «За наукові досягнення» (2010 р.), «За розбудову освіти» (2010 р.), медаллю «М.П. Драгоманова» (2010 р.), Почесним Знаком Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України (2010 р.) тощо.

Вітаючи Олексія Васильовича з його Ювілеєм, редколегія нашого журналу щиросердно зичить йому міцного здоров'я, творчого натхнення, нових звершень на науковій і педагогічній нивах та подальшої щасливої долі!

Вимоги до статей у Науковому часописі

„Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін”

Редакційна колегія приймає до друку статті виключно за умови їх відповідності вимогам ВАК України (див. Постанову Президії ВАК України № 7–05/1 від 15.01.2003).

Стаття повинна містити такі елементи як:

- постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
- формулювання цілей статті (постановка завдання);
- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор;
- виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується стаття;
- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих результатів;
- висновки до даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

До публікації в журналі приймаються раніше не опубліковані наукові праці. За точність цитування та наведених у статтях наукових фактів, цифр, інших відомостей відповідають автори. Редколегія може не поділяти світоглядних переконань та концептуальних позицій авторів. Редакція залишає за собою право редагування текстів статей.

Обсяг статті – до 20 тис. друкованих знаків.

Статті, автори яких не мають наукового ступеня, супроводжуються **рецензією** доктора наук за фахом публікації або витягом із протоколу засідання кафедри про рекомендацію до друку.

Вимоги для оформлення тексту: всі поля до 20мм: шрифт **Times New Roman**, кегель 12 пт, інтервал – 1 ; абзацний відступ – 10мм. Рисунки і таблиці оформляються згідно чинного держстандарту.

Рукопис статті подається в одному примірнику, надрукованому з одного боку аркуша паперу формату А-4. Разом з рукописом подається електронний варіант статті, виконаний у текстовому процесорі MS Word for Windows (збережений у форматі .doc або .rtf). Електронний варіант статті подається на диску або дискеті. На етикетці дискети необхідно вказати прізвище та ініціали автора/авторів статті.

Перелік літературних джерел розташовується за алфавітом або в порядку їх використання після тексту статті з підзаголовком „*Література*” і виконується мовою оригіналу. Джерела в переліку посилань нумеруються вручну (без використання функції меню Word „*Формат – Список – Нумерований*”). Посилання на літературу в тексті подаються за таким зразком: [5, с. 87], де 5 – порядковий номер джерела за списком літератури, 87 – сторінка. Посилання на декілька джерел одночасно подаються таким чином: [3, с. 5- 6] або [3, с. 145; 5, с. 25].

Зразок оформлення статті

Прізвище Ім'я По-батькові Місце роботи, посада, вчене звання	УДК
НАЗВА СТАТТІ	
Анотація та ключові слова укр. мовою (не більше 6-ти рядків) Анотація та ключові слова рос. мовою (не більше 6-ти рядків) Анотація та ключові слова англ. мовою (не більше 6-ти рядків)	
Текст статті	
<i>Література</i>	

Автор підписується на звороті останньої сторінки.

Стаття обов'язково супроводжується **авторською довідкою** із зазначенням прізвища, імені, по-батькові (повністю); наукового ступеня, вченого звання, посади, місця роботи, а також робочої, домашньої адрес і телефонів, адреси електронної пошти.

Рукописи статей та диски авторам не повертаються.

Наукове видання

**НАУКОВИЙ ЧАСОПИС
НПУ імені М.П.ДРАГОМАНОВА**

***Серія 22. Політичні науки та методика викладання
соціально-політичних дисциплін***

Випуск 3

Друкується в авторській редакції.

Матеріали подані мовою оригіналу.

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, власних імен та інших відомостей.

Головний редактор

В.П. Андрущенко

Відповідальний редактор

О.В. Бабкіна

Підписано до друку 15.05.2009 р. Формат 60x84/8.

Папір офсетний. Гарнітура Times.

Ум. др. арк. 19,75. Обл.-вид. арк. 18,63

Зам. № 328

Віддруковано з оригіналів.

Видавництво Національного педагогічного університету
імені М.П. Драгоманова. 01601, м. Київ-30, вул. Пирогова, 9
Свідоцтво про реєстрацію № 1101 від 29.10.2002.(044) 239-30-26